

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV LUDOVÍTA ŠTÚRA SAV

ROČNÍK 29, 1978

VEDA, VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

OBSAH

Dve významné výročia	3
Ján Horecký: Niektoré otázky marxistickej koncepcie jazyka	6
Svätoslav Mathe: Formalizovaný jazyk, jeho výstavba, použitie a vzťah k prirodzenému jazyku	12
Viktor Krupa: Časové a priestorové súradnice slovesa	24
Ján Kačala: Konštrukcie s inštrumentálnom pôvodcu deja	33
Gustáv Moško: Miesto poľovetných konštrukcií v syntaxi	48
Božena Švihranová: Kauzálné vzťahy v jazyku	60
Irena Fischerová: Metodické postupy pri zisťovaní medzivetných vzťahov pri koordinácii	69
Ferdinand Buffa: O rozličných stupňoch nárečovej slovotvornej diferenciacie	74

Rozhľady

Ján Horecký—Jozef Ružička: XII. medzinárodný lingvistický kongres	79
---	----

Správy a posudky

Sympóziu o marxistickej jazykovede v Olomouci. J. Bosák	90
Sedemdesiatka prof. Jozefa Štolca. J. Horecký	93
Súpis prác prof. Jozefa Štolca za roky 1969—1977. L. Dvonč	93
Principy i metody semantičeskich issledovanij. J. Horecký	95
Lamprecht, A.—Šlosar, D.—Bauer, J.: Historický vývoj češtiny. J. Ružička	97
Sbornik prací Filozofické fakulty brněnské university. J. Horecký	98
Vachek, J.: Selected Writings in English and General Linguistics. E. Ružičková	99
Berezin, F. M.: Istorija lingvističeskich učenij. L. Trup	100
Studies in Tone and Intonation. S. Ondrejovič	102
Zasadnutie Medzinárodnej komisie pre fonetiku a fonológiu slovanských jazykov. J. Sabol	103

СОДЕРЖАНИЕ

Две знаменательных юбилея	3
Ян Горецки: Некоторые вопросы марксистской концепции языка	6
Святослав Матхе: Формализованный язык, его постройка, применение и отношение к естественному языку	12
Виктор Крупа: Временные и пространственные координаты глагола	24
Ян Каčала: Конструкции с творительным деятеля	33
Густав Мошко: Место полупредикативных конструкций в синтаксисе	48
Боженa Швихранова: Причинные отношения в языке	60
Ирена Фишерова: Методические приемы сопоставительного исследования координативных отношений	69
Фердинанд Буффа: О различных степенях диалектной словообразовательной дифференциации	74

Обзор

Ян Горецки—Йозеф Ружичка: Двенадцатый международный конгресс лингвистов	79
---	----

Сообщения и рецензии

Симпозиум по марксистскому языкознанию. Я. Босак	90
К семидесятилетию проф. Йозефа Штолца. Я. Горецки	93
Список работ проф. Йозефа Штолца опубликованных в период 1969—1977 гг. Л. Двонч	93
Принципы и методы семантических исследований. Я. Горецки	95
Ламп्रेхт, А.—Шлосар, Д.—Бауер, Й.: Историческое развитие чешского языка. Й. Ружичка	97
Сборник трудов философского факультета университета г. Брно. Я. Горецки	98
Вахек, Й.: Избранные труды по английскому языку и общему языкознанию. Э. Ружичкова	99

DVE VÝZNAMNÉ VÝROČIA

Po oslavách šesťdesiateho výročia Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie koncom r. 1977 prichodí nám v kolobehu dejín pristaviť sa pri dvoch ďalších významných výročiach pre našu spoločnosť: pri tridsiatom výročí víťazstva československého pracujúceho ľudu nad reakciou a pri dvadsiatom piatom výročí založenia Slovenskej akadémie vied.

Na súvislosť medzi Veľkou októbrovou socialisticou revolúciou a februárovým víťazstvom sa veľmi lapidárne upozorňuje v uznesení Predsedníctva Ústredného výboru Komunistickej strany Československa o politicko-ideovom poňatí tridsiateho výročia víťazstva pracujúceho ľudu nad reakciou vo februári 1948. Pripomína sa tam, že februárové víťazstvo bolo jasným prínosom pre svetový revolučný proces, ktorý mal začiatok práve vo Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii.

Ale ani súvislosť medzi Februárom a založením Slovenskej akadémie vied r. 1953 nie je náhodná. Hoci je tu rozdiel päť rokov, netreba osobitne zdôrazňovať, že februárové víťazstvo r. 1948 otvorilo „nebyvalé perspektívy politického, ekonomického, sociálneho, kultúrneho i národného rozvoja československej spoločnosti a súčasne posilnilo pozície socializmu vo svete“ a že jedným z výrazných znakov tohto rozvoja je aj založenie Slovenskej akadémie vied a tým utvorenie spoľahlivého organizačného základu pre rozvoj slovenskej vedy.

Slovenská akadémia vied vlastne nevznikla dňom vyhlásenia zákona: nadväzovala organicky na jestvujúce pracoviská, z ktorých niektoré, najmä spoločenskovedné mali za sebou už isté obdobie vývinu a hľadania cesty. Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra — pôvodne Jazykovedný ústav, neskôr Ústav slovenského jazyka — mal už tiež za sebou isté pracovné skúsenosti, aj keď v začiatkoch to bolo veľmi skromné pracovisko (v istom období nemal viac ako dvoch vedeckých pracovníkov).

Roku 1953, teda v roku založenia Slovenskej akadémie vied, bol vtedajší Ústav slovenského jazyka málo rozvinutým pracoviskom, ale dvadsiatka jeho vedeckých a odborných pracovníkov bola dobrým základom pre rozvíjanie jazykovedy. Niektorí z týchto pracovníkov medzičasom odišli na vysoké školy, poniektorí zanechali vedeckú prácu. Vcelku však možno konštatovať, že tí vedeckí pracovníci, čo sú v ústave od jeho začiatkov, dokázali pritiahnuť a vychovať značný počet mladších pracovníkov v oblasti slovakistiky, a to nielen pre ústav, ale aj pre vysoké školy, hoci

zo začiatku pri výchove vedeckých pracovníkov ústavu vypomáhali aj vysokoškolskí profesori.

Štruktúra Jazykovedného ústavu sa za uplynulých dvadsať päť rokov menila len v jednotlivostiach, vcelku vždy podľa požiadaviek plánovaných úloh. Kým napríklad r. 1953 mal ústav silnejšie slovníkové oddelenie (8 pracovníkov) a slabšie oddelenia terminológie, spisovného jazyka, dialektológie a dejín slovenčiny (po troch pracovníkoch), dnes má kádrom lepšie obsadené oddelenie spisovného jazyka, oddelenie jazykovej kultúry, nárečové oddelenie, oddelenie dejín slovenčiny a oddelenie slovanských jazykov. Pri všetkých organizačných zmenách a úpravách však neprestal byť ústav základným výskumným pracoviskom pre výskum slovenčiny a jej vzťahov k iným jazykom. Do tohto rámca sa začleňuje aj výskum ruštiny, češtiny a maďarčiny v porovnaní so slovenčinou.

Tento charakter pracoviska základného výskumu sa dnes prejavuje v niekoľkých smeroch. Predovšetkým je to orientácia na základný výskum slovenského jazyka vo všetkých rovinách. Ako výsledok tohto výskumu vznikli po hlbšej teoretickej príprave také syntetické diela, ako je *Slovník slovenského jazyka* (6 zväzkov), *Morfológia slovenského jazyka* a *Veľký rusko-slovenský slovník* (5 zväzkov), ale aj desiatky monografií a takmer nespočítateľný počet štúdií a článkov. Popritom sa ústav stal koordinátorom výskumu slovenčiny a jej vzťahov k iným jazykom v celej Slovenskej socialistickej republike. Tento výskum sa grupuje okolo dvoch základných úloh štátneho plánu: *Štruktúra a vývoj slovenčiny a jej vzťah k iným jazykom* (VIII-5-11) a *Princípy marxistickej jazykovedy a kritika buržoázných koncepcií v spoločenských vedách* (VIII-6-6).

Vysoko treba hodnotiť aj výchovnú a pedagogickú prácu vedeckých pracovníkov Jazykovedného ústavu Ludovita Štúra. Ako jedno zo školiacich pracovísk v oblasti slovakistiky, slavistiky a všeobecnej jazykovedy dokázal zoskupiť početný káder mladších vedeckých pracovníkov na plnenie spoločensky i vedecky aktuálnych úloh, ale súčasne aj vychovávať kvalifikovaných pracovníkov pre vysoké školy.

V rámci Slovenskej akadémie vied niet iného jazykovedného pracoviska, okrem malej skupiny jazykovedcov v Kabinete orientalistiky. Pracovníci ústavu prispievajú podľa svojich síl aj k rozvoju ostatných jazykovedných odborov, lebo majú spravidla kvalifikáciu aj pre tieto odbory, napr. pre všeobecnú jazykovedu, slavistiku, germanistiku, hungaristiku i klasickú filológiu. Túto svoju kvalifikáciu uplatňujú jednak ako učitelia na vysokých školách, jednak ako členovia rigorózných, obhajobných a habilitačných komisií na vysokých školách.

Možno teda konštatovať, že aj zásluhou Slovenskej akadémie vied dosiahla slovenská jazykoveda od Víťazného februára pozoruhodný rozvoj. Popri troch vedeckých pracoviskách (Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Kabinet orientalistiky SAV, Kabinet fonetiky na Filozofickej fakulte UK v Bratislave) pestuje sa jazykoveda na slovakistických katedrách všetkých filozofických a pedagogických fakúlt v SSR, ale aj na katedrách slovanských, germánskych a románskych jazykov, na

katedre hungaristiky, na katedre slavistiky a indoeuropeistiky, ako aj na jazykových katedrách vysokých škôl všetkých smerov.

Na všetkých týchto pracoviskách pracujú kvalifikovaní vedeckí pracovníci. Výsledky svojich prác publikujú v šiestich časopisoch (Jazykovedný časopis, Slavica Slovaca, Slovenská reč, Kultúra slova, Ruštinár, Slovenský jazyk a literatúra v škole). Každá fakulta vydáva zborníky prác, Jazykovedný ústav L. Štúra vydáva Jazykovedné štúdie a Recueil linguistique de Bratislava, Kabinet orientalistiky vydáva periodikum Asian and African Studies. Viacerí autori publikujú aj v celoštátnych časopisoch a zborníkoch. Jazykovedné monografie a učebnice vychádzajú vo vydavateľstve Veda a v Slovenskom pedagogickom nakladateľstve.

Pravda, rozvoj slovenskej jazykovedy sa neprejavuje len v kvantitatívnych ukazovateľoch. Viditeľný je aj kvalitatívny rozvoj našej jazykovedy. Slovenská jazykovedná produkcia, najmä v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch, **nezaostáva** ani z kvalitatívnej stránky za úroveňou svetovej jazykovedy. Svedčí o tom **ohlas** na publikácie našich jazykovedcov, ako aj ich aktívna účasť na rozličných medzinárodných podujatiach a v medzinárodných organizáciách.

Slovenská akadémia vied je nepochybne kladným faktorom v rozvoji slovenskej vedy a v tom aj slovenskej jazykovedy. Toto napredovanie vedy v socialistickom Československu je nielen výsledkom organizačného úsilia a vedeckovýskumnej činnosti pracovníkov Akadémie, ale predovšetkým odráža starostlivosť strany a vlády o rozvoj vedy ako výrobnéj sily. V tomto žičlivom postoji stranických a vládnych činiteľov k vedeckému výskumu a v cieľavedomom pracovnom úsilí vedeckých pracovníkov je záruka ďalšieho rozvoja našej vedy v rámci rozvoja celej našej socialistickej spoločnosti.

NIEKTORÉ OTÁZKY MARXISTICKEJ KONCEPCIE JAZYKA*

JÁN HORECKÝ

U. Proti pomenovaniu marxistická jazykoveda sa niekedy namieta, že tak ako nemôže byť marxistická matematika, marxistická fyzika, nemôže byť ani marxistická jazykoveda. Proti tejto námietke však treba zdôrazniť, že matematika a fyzika nie sú spoločenské vedy, ich predmetom nie je spoločenský fakt, kým jazykoveda ako spoločenská veda nevyhnutne musí byť viazaná na ideológiu a okrem toho jazyk — predmet jazykovedy — možno chápať z rozličných filozofických pozícií. Ak si jednotlivé idealistické filozofické smery vysvetľujú povahu jazyka primerane svojmu názoru na svet, nemôže sa vysvetľovaniu jazyka vyhnúť ani marxisticko-leninská filozofia. Inými slovami: je nevyhnutné skúmať marxistickú koncepciu jazyka a dôsledky, ktoré z nej vyplývajú pre jazykovedu.

Pri pokuse charakterizovať niektoré základné otázky marxistickej koncepcie jazyka možno vychádzať z vymedzenia jazyka ako spoločenského javu, ako nástroja myslenia a dorozumievania, ako systému znakov a figúr.

1. Jazyk z hľadiska historického materializmu treba charakterizovať ako historicko-spoločenský jav. Z tohto vymedzenia vyplýva, že jazyk patrí do triedy artefaktov, lebo je produktom istej činnosti v rámci ľudskej spoločnosti. Je všeobecne známe, že len ľudia majú schopnosť artikulovať hlásky a používať ich rady na dorozumievanie a že len ľudia majú schopnosť priraďovať rady hlások k istým pojmovým obsahom. Treba to zdôrazniť napr. proti dorozumievaciemu systému u včiel. Len ľudský jazyk mohol vzniknúť pri práci ako nástroj dorozumievania a riadenia a pri práci sa vyvinúť aj na nástroj myslenia. Vyplýva to z charakteru práce, ktorej základným prvkom je úsilie vynakladané na to, aby sa dosiahla zmena možnosti na skutočnosť, resp. ktorá sa u K. Marxa charakterizuje ako proces prebiehajúci medzi človekom a prírodou, v ktorom človek svojou vlastnou činnosťou sprostredkuje, riadi a ovláda výmenu látok medzi sebou a prírodou.

Treba však upozorniť na neprípustné vnášanie ekonomických kategórií, ako je práca, kapitál a trh, do takejto koncepcie jazyka, v ktorej sa vychádza z nástrojového charakteru jazyka. Tento pokus urobil napr. F. Rossi-Landi (1976). Vo svojich úvahách vychádza síce zo správnej definície jazyka ako spoločenského znakového systému, ktorý nejestvuje v prírode, ale je produktom ľudskej práce, ale tento

* Prednesené na sympóziu o marxistickej jazykovede v Olomouci 7.—9. septembra 1977.

produkt potom situuje na jazykový trh. Jazykové spoločenstvo totiž pokladá za trh, na ktorom jazykové útvary (napr. slová, syntagmy, vety) obiehajú ako tovar. To znamená aj to, že ako produkty práce musia mať úžitkovú a výmennú hodnotu. Úžitkovú hodnotu majú jazykové útvary preto, že uspokojujú komunikačné potreby, **výmennú hodnotu majú preto**, že na ich produkovanie sa vynakladá istá práca.

Proti takémuto hodnoteniu jazyka možno uviesť niekoľko závažných námietok. Jazykové útvary ako morféma, slovo sa neprodukujú, ale reprodukujú, berú ako hotové prvky. Na druhej strane produkujú sa hlásky, resp. fonémy, ale tie nemajú významovú hodnotu. **Výmenná hodnota jazykových útvarov vôbec nepodlieha** (kapitalistickým) zákonom ponuky a dopytu. Hodnota jazykových útvarov sa nemôže merať (ako predpokladá Rossi-Landi, op. cit., s. 162) podľa priemernej **jazykovej práce spoločensky nutnej** na ich produkciu. Keby sa tak merala, muselo by mať oznámenie zložené z dvadsiatich slov väčšiu hodnotu ako obsahovo to isté oznámenie obsahujúce päť slov.

Keby skutočne šlo o spoločensky nutnú prácu, museli by mať jednotky vyššej roviny vyššiu výmennú hodnotu ako paralelné jednotky nižšej roviny. Rossi-Landi totiž vychádza z teórie jazykových rovín a predpokladá, že každá vyššia rovina je zložená z artefaktov nižšej roviny, ale do jednotky vyššej roviny vchádzajú nielen jednotky nižšej roviny, ale aj práca vynaložená **na skladanie týchto vyšších jednotiek**. Proti takémuto chápaniu treba zase namietat, že jednotky takých rovín, ako je napr. morfeomatická (do ktorej možno zaradiť aj slová), nevznikajú pri používaní jazyka, teda v reči, ale jestvujú už hotové v jazyku.

Treba sa tu vrátiť k základnému konštatovaniu, že jazyk vznikol pri práci ako nástroj dorozumievania a riadenia: ako nástroj sa ustavične zdokonaľuje, ale práve ako nástroj nemôže sa **pri každom komunikačnom akte znova konštruovať s vynaložením spoločensky nutnej práce**. Jazyk ako celok teda vznikol ľudskou prácou, a to špecifickou jazykotvornou prácou. Ak sa už takéto hotové jazyk používa na dorozumievanie, vynakladajú jeho používatelia istú prácu na konštruovanie oznámení, ale to už je textotvorná práca, využívanie hotových prvkov jazyka na **vytváranie oznámení**.

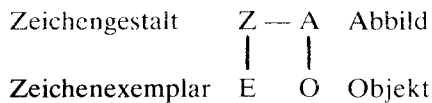
Podstata a fungovanie jazykových prvkov sú teda natoľko odlišné od základných **ekonomických pojmov**, že homologický model Rossiho-Landiho nemôže mať explikatívnu silu.

2. K podstatným charakteristikám jazyka patrí aj fakt, že jazyk je znakový systém. Pravda, v chápaní znaku sa objavujú rozličné filozofické koncepcie, **teda treba uvážiť, čo je podstatou znaku z marxisticko-leninských pozícií**.

Podľa unilateralistickej teórie V. S. Solnceva (1971) znak je kúsoček matérie, teda v jazyku môže byť znakom **len rad zvukov**, resp. reťazec hlások. Z toho možno vyvodzovať, že za daný predmet, za mimojazykový objekt stojí nie slovo (pomenovanie), ale rad zvukov. Takéto chápanie znaku však nedáva odpoveď na otázku, **prečo v danom jazyku vystupuje vždy spoločne istý rad zvukov i význam tohto radu**

zvukov. Na riešenie tejto otázky zavádza Solncev nový pojem — znakový komplex ako prvok označujúci jednotu znaku i jeho označovaného.

G. Klaus (1969) zavádza na rozriešenie tohto problému dva rozdielne pojmy: *Zeichenexemplar* (nositeľ znaku, signál, zhodný vcelku so Solncevovým radom zvukov) a *Zeichengestalt* (vlastný znak). Vo svojej v podstate tiež unilateralistickej teórii však upozorňuje na zásadný rozdiel medzi mimojazykovým objektom a jeho odrazom vo vedomí používateľa. Hovorí preto o dvoch vzťahoch, o vzťahu znaku k objektu (sigmatický vzťah) a o vzťahu znaku k odrazu (sémantický vzťah). Pravda, Klaus na rozdiel od Solnceva nepokladá znak za materiálny útvar, ale za abstraktnú triedu materiálnych daností, teda za čosi psychické vzhľadom na používateľa. Sémantické vzťahy podľa G. Klauusa možno znázorniť touto schémou:

Z tejto schémy jasne vyplýva, že vzťah signálu (zvukového radu) k objektu je sprostredkovaný cez odraz a znak. Nie je však jasné, či vzťah medzi znakom (v Klausovom unilateralistickom chápaní) a odrazom objektu je stály, alebo či vzniká len pri používaní daného radu zvukov na pomenovanie objektu v konkrétnom texte. Okrem toho sa, ako poukazuje W. Schmidt (1971), nepredpokladá, že pri odrážaní objektívnej reality unilateralný jazykový znak vstupuje medzi odrážaný objekt a odraz. Tento vzťah je však pre povahu jazykového znaku podstatný, lebo odraz je možný len v „obleku“ znaku. Inými slovami: zvukové komplexy, rady zvukov môžu byť podľa W. Schmidta znakom len vtedy, keď fungujú ako „materiálny obal“ odrazu. Treba, prirodzene, dodať, že nejde o konkrétny materiálny obal, ale o jeho odraz v myslení.

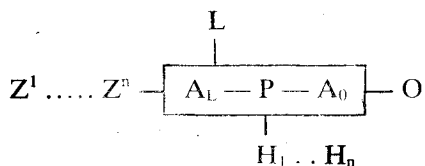
Proti takémuto bilateralistickému chápaniu znaku vystupuje V. Z. Panfilov (1977). Konštatuje, že práve len materiálna stránka jazykových jednotiek umožňuje abstraktné, zovšeobecnené myslenie a poznanie, lebo je vo vzťahu „stojí za“ k ideálnej stránke, zastupuje ju v myšlienkových procesoch. O tomto zástupníckom, teda znakovom vzťahu svedčí aj to, že niet zhody medzi materiálnou a ideálnou stránkou jazykovej jednotky. Je azda jasné, že takúto zhodu vôbec nemožno postulovať, lebo ide o dve úplne odlišné oblasti. Sotva však možno tvrdiť, že tieto dve stránky nie sú úzko späté, tak späté, že ich osobitné jestvovanie v oblasti jazyka nemá zmyslu. Ak sa tieto dve stránky odtrhajú, potom možno prísť k záveru, že aj ideálna stránka sama osebe sa v bilateralistickej teórii pokladá za znak (porov. Panfilov, 1977).

V bilateralistickej teórii sa už od F. de Saussura pokladajú dve stránky znaku (signifiant a signifié) za neoddeliteľné súčasti, jestvujúce spoločne. Pravda, málo pozornosti sa doteraz venovalo otázke, čím, akou silou sa tieto dve stránky dostávajú

k sebe, čím sú držané pospolu. Závažným pokusom v tomto smere je teória W. Neumanna (1974) o preskripčnom pravidle P , ktorým sa vyjadruje, že **signifiant** a signifié (W. Neumann hovorí o *Signalabbild* a *Objektabbild*) sú späté v **poznávacej** i **dorozumievacej** činnosti, ktoré prvky signálovej a sémantickej štruktúry sú späté a akým spôsobom sú späté. Toto preskripčné pravidlo je výrazom ľudskej práce vynakladanej na budovanie jazyka, teda jazykotvornej práce. Vyjadruje nielen úsilie o artikulovanie zvukov, ale aj o spájanie istých radov zvukov s **istými** myšlienkovými odrazmi. O spoločenskom charaktere tejto práce najlepšie svedčí fakt, že nie každý jednotlivec vykonáva túto prácu sám pre seba, ale že využíva výsledky tejto práce iných členov jazykového spoločenstva. Tým sa odlišuje **preskripčné** pravidlo aj od Morrisovho pojmu interpreta: kým interpret vykladá jazykový znak pre seba, preskriptor ho konštruuje pre seba aj pre iných.

Schematicky možno na základe uvedených poznatkov vyjadriť povahu jazykového znaku a jeho vzťahy takto:

kde L — zvukový rad, A — odraz, P — preskripcia, O — objekt, Z — znak, H — používateľ znaku (človek).

Zo schémy jasne vidieť predstavu o tom, že jazykový znak (prirodzene, nie znak vôbec) je utváraný jednotou odrazu zvukového radu a odrazu objektu. Pritom ani zvukový rad ani objekt nie sú súčasťou jazykového znaku. Spojenie odrazu zvukového radu a odrazu objektu je zaručené preskripčným pravidlom, ktoré je výsledkom spoločenskej jazykotvornej práce. Zo spoločenského charakteru tejto práce vyplýva, že nejde o prácu jednotlivca, ale o prácu používateľov daného jazyka, resp. konkrétneho jazykového znaku. Takto chápaný jazykový znak je vo vzťahu k jednému objektu (aj vo vzťahu k jednému materiálnemu zvukovému radu), ale **vždy** vo vzťahu k viacerým jazykovým znakom.

3. S takýmto chápaním jazykového znaku, pri ktorom sa berie do úvahy materiálna jednotka sveta a jeho myšlienkového odrazu, súvisí aj otázka, kde a ako jestvuje jazyk. Podľa idealistickej teórie V. Poppera (1974) treba predpokladať tri **svety**: objektívny, subjektívny a intersubjektívny. Podľa monistického, materialistického riešenia niet dôvodu predpokladať intersubjektívny svet ako osobitný svet. **Ale práve** jestvovanie a fungovanie jazyka, jeho znaková povaha (najmä však jeho pragmatické vzťahy) ukazujú, že popri objektívnych faktoch a ich odrazoch v mozgu jednotlivca treba predpokladať aspoň istú mieru intersubjektívnosti, resp. spoločenskosti, spoločenského jestvovania javov. Aj sama teória o jazyku ako produkte

spoločenskej práce je založená na predpoklade, že musia byť isté väzby medzi členmi ľudského spoločenstva.

O skutočne materiálnych zložkách jazyka, za aké možno pokladať hlásky, resp. fonémy, možno predpokladať, že ich odraz jestvuje v mozgu človeka. Ale už fakt, že tento odraz je rovnaký v istom jazykovom spoločenstve a môže byť odlišný v inom jazykovom spoločenstve, svedčí o spoločenskej (teda intersubjektívnej) povahe jazykových javov. O to zreteľnejší je tento fakt pri gramatických pravidlách. Gramatické pravidlo zrejme nemôže mať materiálne jestvovanie, ktorého odraz by mal byť v mozgu hovoriaceho. Jestvuje však v jazyku istého spoločenstva (a zase nie iného spoločenstva) a získava sa v tomto spoločenstve, nie je členom tohto spoločenstva vrodenej.

Prirodzene, jestvovanie istých javov v spoločnosti ešte nepredpokladá uznávanie osobitného intersubjektívneho sveta v Popperovom zmysle. Spoločenské javy, a teda i jazykové javy nemôžu jestvovať mimo človeka a jeho myšlienkovej činnosti, preto patria do subjektívneho sveta, ktorý však zase nemôže jestvovať bez objektívneho sveta, tvorí s ním dialektickú jednotu.

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26

Bibliografia

- KLAUS, G.: *Semiotik und Erkenntnistheorie*. Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften 1969. 182 s.
- NEUMANN, W.: *Zeichen, Gedanke, Handlung. Zur linguistischen Fassung des Zeichenbegriffs*. *Linguistische Studien, Reihe A, Arbeitsberichte 10*. Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR 1974. 126 s.
- PANFILOV, V. Z.: *O gnozeologických aspektech problemy jazykovogo znaka*. *Voprosy jazykoznanija*, 26, 1977, č. 2, s. 3—14.
- POPPER, K.: *Objective knowledge. An evolutionary approach*. Oxford 1974.
- ROSSI-LANDI, F.: *Linguistics and economics*. The Hague, Mouton 1975. 240 s.
- SCHMIDT, W.: *Bemerkungen zu einem Modell des sprachlichen Zeichens*. *Zeitschrift für Phonetik und Kommunikationswissenschaft*, 24, 1971, s. 515—519.
- SOLNCEV, V. M.: *Jazyk kak sistemno-strukturnoje obrazovanie*. Moskva, Nauka 1971. 292 s.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МАРКСИСТСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ЯЗЫКА

Резюме

Язык является продуктом человеческого труда, вернее языкотворческой работы. В случае конкретного общения в определенной коммуникативной группе, члены этой группы совершают текстотворческую работу. Эти два вида работы диалектически связаны. Язык является инструментом общения и поэтому он постоянно совершенствуется. Но по отношению к языку нельзя употреблять такие понятия как рынок и сменная стоимость.

Язык является системой знаков. Два компонента языкового знака (**означающее** и **означаемое** в терминологии Ф. де Соссюра, отражение звуковых элементов и объектов в терминологии теории отражения) связаны прескрипционным правилом *P*. Внедрение этого правила в языковой знак является результатом языкотворческой работы людей. И так, языковой знак нуждается для своего существования не только в интерпрете, но и в творителе.

Нет оснований предполагать, наряду с объективным и субъективным миром, существование **интерсубъективного мира** (Поппер). Но языковые явления (звуковые, грамматические и семантические) имеют явно общественный характер.

FORMALIZOVANÝ JAZYK, JEHO VÝSTAVBA, POUŽITIE A VZŤAH K PRIRODZENÉMU JAZYKU

SVĀTOSLAV MATHĚ

0. Cieľom štúdie je poukázať na možnosti využitia a vhodnej implementácie formalizovaného jazyka (ako nástroja), na jeho prednosti, ale aj ohraničenia. Pretože takto postavený problém by bol predovšetkým technicky veľmi náročný, zameriame sa iba na jeho sémanticko-noetickú stránku a na vzťah medzi formalizovaným jazykom a prirodzeným jazykom, pričom sa, pokiaľ to len bude možné, vyhneme technickej stránke. Okrem toho sa pokúsime v spomínaných intenciaciach o presné vymedzenie pojmov formálny a formalizovaný jazyk, formálny a formalizovaný systém.

1. Vznik formalizovaného jazyka podnietila matematika. Formalizovaný jazyk postupne prenikol do formálnej logiky, fyziky, chémie a dnes sa stáva jazykom vedy. Príčiny tohto trendu treba hľadať jednak vo vývine samej vedy ako celku, jednak v predmete a povahe jednotlivých vedných disciplín. Niektoré vedné disciplíny by bez formalizovaného jazyka nemohli existovať, v iných sa naopak používa výlučne prirodzený jazyk.

1.1. V predvedeckom štádiu a v čase vzniku jednotlivých vedných disciplín úlohu jazyka vedy mal prirodzený jazyk. No už v tomto období badať prvé náznaky a úspešné pokusy o jeho spresňovania zavádzaním špeciálnej terminológie a spresňovaním pojmov. Aj v ďalšom, tzv. deskriptívnom štádiu, keď sa iba zhromažďujú a opisujú poznatky a fakty, proces spresňovania prirodzeného jazyka neprekračuje spomínaný trend. Podstatný obrat značí až tzv. explanačné štádium, keď sa pristupuje k triedeniu a vysvetľovaniu získaných poznatkov a faktov, a najmä sa začínajú hľadať vzájomné súvislosti medzi nimi. V tomto štádiu sú už stanovené základné princípy danej vednej disciplíny a formulované tvrdenia, odrážajúce zákonitosti daného výseku objektívnej reality, ktorá je predmetom tejto disciplíny. Pristupuje sa k logickej výstavbe príslušnej vednej disciplíny: hlavným cieľom je získavanie ďalších poznatkov nie prostredníctvom empirickej skúsenosti a experimentu, ale odvodzovaním jedných poznatkov z iných poznatkov (za ich súčasného overovania), teda deduktívnym spôsobom. Takýto prístup k výstavbe vedeckej disciplíny (teórie) sa dá dobre aplikovať v abstraktných disciplínach a predovšetkým tam, kde predmetom skúmania sú jednoduché vzťahy, čo umožňuje ľahkú identifikáciu logických súvislostí medzi poznatkami.

Odvodzovanie jedných poznatkov z iných poznatkov, resp. vyplývanie jedných výrokov z iných výrokov je doménou matematickej logiky. Jedným z rozhodujúcich výsledkov tejto disciplíny (a dodajme hneď, že tento výsledok je v rozpore s bežnými, intuitívnymi predstavami) je fakt, že vyplývanie (jedných výrokov z druhých) nezávisí od obsahu, zmyslu výrokov, ale iba od ich formy (Berka—Mlezi-va, 1962).

1.2. Z doterajších úvah vyplýva, že pri logickej výstavbe danej vednej disciplíny (teórie) budeme potrebovať jazyk, ktorý nám zabezpečí takú formuláciu jej tvrdení (výrokov), v ktorej jednoznačne a presne budeme schopní identifikovať ich formu, teda jazyk s presne vybudovanou syntaxou, jazyk, v ktorom sa budú dať presne a jednoznačne formulovať (vyjadriť) pojmy tejto disciplíny, a jazyk, ktorý (vzhľadom na deduktívny charakter celého prístupu) nepovedie k sporom.

Prirodzený jazyk spomínané podmienky nespĺňa z viacerých príčin:

a) Gramatika (syntax) akéhokoľvek prirodzeného jazyka je nesmierne komplikovaná a ako celok nikdy nie je formulovaná explicitne. Podľa nášho názoru ani nikdy nemôže byť, lebo prirodzený jazyk je v neustálom dynamickom vývoji.

b) Výrazy prirodzeného jazyka sú mnohознаčné a vágne, pričom ich odstránenie je v rámci prirodzeného jazyka zásadne neriešiteľné (Mathé, 1977).

c) Forma výrazov (výrokov) v prirodzenom jazyku je formulovaná implicitne; je identifikovateľná až po použití prostriedkov logickej analýzy jazyka.

d) Prirodzený jazyk je príliš univerzálny v tom zmysle, že v rámci prirodzeného jazyka možno hovoriť o ňom samom; nerozlišuje sa jeho jazyková a metajazyková úroveň, čo vedie k paradoxom a sporom. Prirodzený jazyk je teda už v samej svojej podstate sporný.¹

e) Prirodzený jazyk obsahuje výroky gramaticky celkom korektné, pričom nie sú ani pravdivé, ani nepravdivé.

f) V prirodzenom jazyku sa menia semiotické funkcie a sémantické kategórie v závislosti od kontextu a situácie.

g) V prirodzenom jazyku existuje príliš veľa komunikačných prostriedkov (parafrázy, opakovania atď.), čo utvára v komunikačnom procese priestor pre redundanciu.

h) V prirodzenom jazyku sa veľa ráz „stretáva“ jeho oznamovacia funkcia s esteticko-emocionálnou funkciou, pričom oznamovacia funkcia sa tým oslabuje a „deformuje“.

Na nasledujúcom príklade ukážeme, ako pomocou formalizovaného jazyka

¹ Za tento významný výsledok vďačíme A. Tarskému, ktorý v práci *The Semantic Conception of Truth* (1934—1944) dokázal, že prirodzený jazyk je sémanticky uzavretým jazykom. Sémanticky uzavretý jazyk L je taký jazyk, že: 1) v jazyku L je možné hovoriť o jeho vlastných výrazoch; 2) jazyk L obsahuje sémantické predikáty typu „byť pravdivý v L “, ktoré sa môžu aplikovať na výrazy jazyka L spôsobom, ktorý je zhodný s podmienkami materiálnej adekvátnosti týchto predikátov. Každý sémanticky uzavretý jazyk, v ktorom platia klasické zákony logiky, je sporný.

možno úplne eliminovať esteticko-emocionálnu funkciu pri súčasnom zachovaní oznamovacej funkcie.

Majme napríklad túto časť básne A. A. Adyho (Varga, 1970, s. 41):

Ni potomkom, ni predkom blahým,

Ni príbuzným, ni druhom drahým.

Nie som ja nikomu,

Nie som ja nikomu.

Vyjadrené formalizovaným jazykom logiky prvého rádu (kvôli zjednodušeniu odhliadneme od opakovania v posledných dvoch riadkoch):

$$\sim \exists x Px \wedge \sim \exists x Bx \wedge \sim \exists x Rx \wedge \sim \exists x Dx$$

kde obor premennosti premennej x je množina ľudí a P, B, R, D sú predikátové konštanty. Vyjadrené „nesymbolicky“: V množine ľudí neexistuje individuum, ktoré by bolo mojím potomkom a zároveň mojím predkom a zároveň mojím príbuzným a zároveň mojím druhom. Ak to berieme ako informáciu, teda ak berieme do úvahy oznamovaciu funkciu prirodzeného jazyka, ide samozrejme o pravdivé, aj keď triviálne tvrdenie. Veľký maďarský básnik tu použil prirodzený jazyk v jeho esteticko-emocionálnej funkcii. Formalizovaný jazyk tu teda „zapôso-bil“ ako určitý „filter“: je stavaný tak, aby plnil iba oznamovaciu funkciu.

V ďalších častiach našej práce vymedzíme kritériá výstavby formalizovaného jazyka (teda jazyka, ktorý je zbavený spomínaných „nedostatkov“) a uvedieme oblasti jeho aplikácie.

2. Formalizované jazyky tvoria podmnožinu umelých jazykov. Keďže každý formalizovaný jazyk je umelým jazykom, jeho výstavba je teda vopred presne určená. To je práve jeho nesmierna prednosť voči prirodzenému jazyku, ktorého výstavba prebiehala živelne a nebola pod kontrolou jeho používateľov, čo je jedna z hlavných príčin jeho nežiadúcich vlastností. Ďalším dôvodom, ako sme už spomínali, je jeho „všestrannosť“: plní rozmanité funkcie a je určený príliš veľkému okruhu používateľov. Keďže skoro každý používateľ vyžaduje od prirodzeného jazyka „niečo iné“, a ak je prirodzený jazyk v rozpore s týmito požiadavkami, vzniká úsilie upravovať, prispôbovať ho týmto potrebám. Takáto úprava sa začína obohacovaním prirodzeného jazyka špeciálnymi termínmi a môže sa končiť až výstavbou prísne formalizovaného jazyka. Aj keď teda podnet pre jeho výstavbu vychádza z pragmatických impulzov, v rámci formalizovaného jazyka sa úplne abstrahuje od pragmatických problémov.

2.1. Daný jazyk je formalizovaným jazykom vtedy, keď:

- (1) tento jazyk je umelým jazykom;
- (2) má explicitne, presne a jednoznačne uvedený svoj slovník (abecedu, zoznam symbolov);

(3) má explicitne, presne a jednoznačne vymedzenú syntax v podobe tzv. formačných pravidiel;

(4) je tento jazyk interpretovaný.

Treba hneď poznamenať, že formalizovaný jazyk sa neredukuje iba na jazyk matematickej logiky, poprípade matematiky. Tvorba prevažnej väčšiny formalizovaných jazykov vychádza síce z týchto jazykov (dôvody uvedieme ďalej), ale formalizovaný jazyk je akýkoľvek jazyk, ktorý spĺňa podmienky (1) až (4). Veľa ráz sa stretávame s názorom (väčšinou implicitným), že formalizovaný jazyk je symbolický jazyk, t. j. taký jazyk, kde sa používajú symboly; **odtiaľ je už len krok k názoru**, podľa ktorého stačí zaradiť do jazyka symboly a tým automaticky dostávame formalizovaný jazyk. Väčšina (možno povedať, že všetky) formalizovaných jazykov používa symboly, ba je na nich založená, ale to neznamená, že symbolizácia je nevyhnutnou podmienkou vytvárania formalizovaných jazykov. Symbolizácia je proces, v ktorom pôvodné pojmy danej vednej disciplíny (teórie) nahradzujeme abstraktnými symbolmi. Má to dvojaký význam: a) abstrahovanie od konkrétneho významu vedie k odstráneniu výrazov prirodzeného jazyka, s ktorými sú vždy (aj keď podvedome) spájané významy, ktoré sú obvyklé pri bežnom používaní (a tým zároveň zdôrazňujeme, že formalizovaný jazyk je umelým jazykom); b) používanie symbolov nám podstatne skracuje a zefektívňuje slovné vyjadrenie, pričom symbolický zápis sa stáva oveľa prehľadnejším (porov. Berka — Mleziva, 1962, s. 88).

2.2. Slovník (abeceda, zoznam symbolov) obyčajne obsahuje:

a) logické symboly (výrokové spojky a kvantifikátory)

b) mimologické symboly:

1) konštanty (či už individuové alebo predikátové)

2) premenné (individuové alebo predikátové)

c) špeciálne symboly (ktoré majú väčšinou povahu konštánt a reprezentujú základné pojmy teórie)

d) pomocné symboly (napr. zátvorky).

V slovníku konkrétneho formalizovaného jazyka môže niektorá (alebo aj niekoľko) z uvedených skupín symbolov chýbať; záleží to od toho, aké množstvo a aké druhy symbolov sa v konkrétnom prípade vyžadujú. Pre všetky formalizované jazyky však platí tá istá zásada: každý (nedefinovaný) symbol musí byť explicitne uvedený v slovníku.

2.3. Tretia podmienka hovorí o tzv. formačných pravidlách; sú to pravidlá, na základe ktorých zo symbolov (uvedených v slovníku) vytvárame tzv. správne utvorené formuly tohto jazyka: nimi vymedzujeme pojem formuly formalizovaného jazyka, resp. tieto pravidlá sú nevyhnutné pre vymedzenie syntaxe formalizovaného jazyka. Musia byť formulované veľmi presne a najmä explicitne. Na rozdiel od syntaktických pravidiel prirodzeného jazyka sú veľmi jednoduché a vždy ich je iba niekoľko.

Ak by nejaký jazyk spĺňal iba kritéria (1) až (3), jeho výrazy by boli pre nás len

občejnými postupnosťami symbolov, nebol by spojený s nimi nijaký význam (aj napriek tomu, že v ňom vieme identifikovať kvalitu každého symbolu, jeho logický typ — napr. že ide o individuovú premennú, kvantifikátor atď.). Takýto jazyk potom **chápeme** čisto formálne, a preto ho nazývame formálnym jazykom. Aby sme z neho získali formalizovaný jazyk, musíme ho (jeho výrazy) **interpretovať**, teda udeliť jeho výrazom význam. Dosiahneme tým to, že správne utvorené **formuly** formálneho jazyka (ktoré v rámci neho sú pre nás iba postupnosťami symbolov) sa zmenia na výroky (pravdivé alebo nepravdivé výrazy). Interpretáciu výrazov (formálneho jazyka) robíme tak, že: a) stanovíme univerzum (obor úvahy) pre individuové premenné (toto univerzum obsahuje výhradne individuá, ktoré môžu byť hodnotami týchto premenných), pričom ostatné premenné (predikátové, funkčné) nadobúdajú hodnoty, ktorými môžu byť iba vlastnosti, vzťahy, triedy tých individuí, ktoré sú prvkami stanoveného univerza; b) konštanty, konštantné symboly nahradzujeme názvami buď individuí z univerza (ak ide o individuové konštanty), alebo názvami vlastností, vzťahov, tried (ak ide o predikátové konštanty). Zásada je tu pritom taká, že rovnaké konštanty (rovnaké voľné premenné) nahradzujeme rovnakými názvami.

Na záver chceme ešte zdôrazniť, že základ formalizovaného jazyka tvorí jeho formálny jazyk (ktorý musí spĺňať podmienku (1) až (3)). Ak takýto jazyk **interpretujeme**, získavame formalizovaný jazyk. Teda formalizovaný jazyk je **formálny jazyk plus jeho interpretácia**.

V ďalšej časti uvedieme možnosti využitia formalizovaného jazyka v procese formalizácie, ako aj v ďalších oblastiach.

3. Primárnou oblasťou využitia formalizovaných jazykov je oblasť tvorby formalizovaných (deduktívnych) systémov. Ideálom výstavby každej vedeckej teórie je dosiahnuť stav, keď vieme vyčerpávajúco a presne identifikovať jej logickú štruktúru, inak povedané, keď vieme určiť logické súvislosti medzi tvrdeniami tejto teórie. Z tohto hľadiska je pre nás každá teória množinou výrokov, medzi ktorými platí (mal by platiť) vzťah logického vyplývania, teda keď je táto teória vybudovaná deduktívne.

Veľmi zjednodušene povedané: zo spomínanej množiny výrokov (tvrdení) vyberieme niekoľko (nazveme ich **axiomy** teórie) a z nich odvodíme **ostatné tvrdenia**. V úvodných častiach sme spomenuli, že prostriedky pre odvodzovanie nám poskytuje logika, že odvodzovanie (vyplývanie) nezávisí od obsahu (významu) výrokov, ale od ich formy, a preto potrebujeme jazyk so špeciálnymi vlastnosťami.

3.1. Proces, v ktorom toto všetko bude prebiehať, nazývame **formalizáciou** teórie a jeho výsledok **formalizovaný systém**. V tomto procese má formalizovaný jazyk kľúčové postavenie. Obrazne povedané, formalizovaný jazyk je akoby „prostredníkom“ medzi (axiomatickými) tvrdeniami danej teórie na jednej strane a logickými prostriedkami odvodzovania (teda logikou) na druhej strane: bez **neho** by medzi nimi nemohla existovať „komunikácia“. Ak totiž máme (v procese

form
cie (t
prípa
ný j
aplik
Ak o
v prv
jej tv
logic
3.2
systé
1)
po je
vyče
nás
realiz
a obc
2)
tieto
ho ja
3)
nia),
utvor
Ap
form
pomo
správ
trans
syst
inter
4)
princ

---

2 T
axiom
založe
spont
explic
výluč
nevyp
zaprič

formalizácie) pri odvodzovaní jedných tvrdení z druhých aplikovať tzv. odvodzovacie (transformačné) pravidlá súčasnej modernej logiky, môžeme to robiť len v tom prípade, ak tieto tvrdenia pretransformujeme z prirodzeného jazyka na formalizovaný jazyk, čím získame ich formu, na ktorú už môžeme spomínané pravidlá aplikovať; alebo ináč — teraz už logika týmto tvrdeniam „rozumie“, vie ich „čítať“. Ak chceme teda identifikovať (zrekonštruovať) logickú štruktúru danej teórie, v prvom rade musíme vytvoriť taký formalizovaný jazyk, v ktorom budeme schopní jej tvrdenia zapísať, aby sme mohli na nich (za účelom odvodzovania) aplikovať logické prostriedky.²

3.2. Výstavba (rekonštrukcia) danej teórie ako formalizovaného (deduktívneho) systému prebieha v procese formalizácie nasledujúcim spôsobom:

1) Najprv sa vymedzí formálny jazyk (pozri časť 2.2.). Vymedzí sa tak, aby sme po jeho interpretácii získali taký formalizovaný jazyk, pomocou ktorého sa dajú vyčerpávajúcim spôsobom vyjadriť tvrdenia teórie. Už viac ráz sme spomenuli, že nás primárne (pri formalizácii) bude zaujímať forma tvrdení, aby sme mohli realizovať odvodzovanie. Bude preto výhodné za základ vziať formálny jazyk logiky a obohatiť ho o ďalšie symboly, teda upraviť ho podľa potreby.

2) Z množiny tvrdení teórie vyberieme tvrdenia, ktoré nazveme axiómy. Potom tieto axiómy pretransformujeme na správne utvorené formuly nášho formálneho jazyka.

3) Stanovíme si tzv. transformačné pravidlá (logické pravidlá odvodzovania), na základe ktorých sme schopní transformovať (odvodzovať) jedny správne utvorené formuly na iné správne utvorené formuly.

Aplikáciou transformačných pravidiel na axiómy, presnejšie na správne utvorené formuly, ktoré reprezentujú ich formy, získavame ďalšie správne utvorené formuly, pomocou nich ďalšie atď., čím získavame (teoreticky) nekonečnú množinu správne utvorených formúl. Teda formálny jazyk, axiómy (v spomínanom tvare), transformačné pravidlá a táto nekonečná množina nám spolu tvoria formálny systém danej teórie. Aby sme teraz z neho získali formalizovaný systém, musíme ho interpretovať.

4) Štvrtou etapou procesu formalizácie bude teda interpretácia podľa už známych princípov (pozri časť 2.2.), no s tým rozdielom, že tu hovoríme o interpretácii

---

² Toto tvrdenie nemá všeobecnú platnosť. Už pred našim letopočtom boli vytvorené fungujúce axiomatické systémy (Euklides, Archimedes, v novoveku to bol Spinoza, Galilei, Huygens, Newton), založené na prirodzenom jazyku, v ktorých sa logické prostriedky odvodzovania uplatňovali iba spontánne, implicitne, pričom vlastné dokazovanie prebiehalo skôr podľa „zdravého rozumu“ než podľa explicitne stanovených logických princípov. Na rozdiel od formalizácie, kde odvodzovanie je založené výlučne na forme, v tomto prístupe je primárne založené na obsahu pojmov. O tom, že sa takýto prístup nevypláca, sa presvedčila tzv. naivná teória množín — takýto prístup viedol k sporom, ktoré v podstate zapríčinil prirodzený jazyk (pozri poznámku 1).

formálneho systému, presnejšie o tzv. zamýšľanej interpretácii. Okrem nej totiž môžeme pre tento systém stanoviť aj ďalšie interpretácie — pre každý formálny systém existuje **niekoľko interpretácií**.

Výsledkom týchto štyroch etáp procesu formalizácie je formalizovaný (deduktívny) systém, presnejšie prezentácia pôvodnej (neformalizovanej) teórie ako formalizovaného systému. Teda formalizovaný systém = formálny systém **plus jeho interpretácia**. Pozrime sa teraz na formalizovaný systém zo syntakticko-sémantického hľadiska.

3.3. Syntax formalizovaného systému (jeho jazyka) tvorí formálny systém (formálny jazyk). Formálny systém je v podstate iba určitým druhom (logického) kalkulu: tvorbu formúl ako aj ich transformácie môžeme v rámci tohto kalkulu chápať ako určitý „druh syntactickej hry“ (Kyburg, 1968), a nie ináč. Sémantiku formalizovaného systému tvorí interpretácia, ona „vnáša“ do formúl formálneho systému obsah, zabezpečuje „návrat“ k pôvodnej neformalizovanej teórii (pravda, na vyššej úrovni), z postupnosti symbolov (výrokových foriem) robí výroky (tvrdenia teórie).

Vidíme, že podstata formalizovaného prístupu spočíva v striktnom rozdelení a vymedzení hraníc syntaxe a sémantiky jazyka (systému); iba takýmto spôsobom sa totiž môžeme vyhnúť dôsledkom, ktoré plynú zo spomínaných „chýb“ prirodzeného jazyka.³ To však neznamená, že pri vymedzovaní hociktorej z nich **nemusíme brať** do úvahy druhú. Napríklad pri tvorbe formálneho jazyka sme boli nútení brať do úvahy to, aká je zamýšľaná interpretácia, aby sme boli schopní transformovať tvrdenia teórie (ktoré sme vybrali ako jej axiómy) na správne utvorené formuly formálneho jazyka.⁴ Ak má byť formalizácia danej teórie adekvátne, musí formalizovaný systém obsahovať všetky pojmy (nevyhnutné pre výstavbu tejto teórie), ktoré obsahovala neformalizovaná teória; tie musia byť zahrnuté vo formalizovanom jazyku či už ako nedefinované termíny (symboly), ktorých význam je implicitne definovaný v axiómach a ktoré sú uvedené v slovníku, alebo ako definované termíny pomocou osobitne uvedených definícií (významových postulátov), ktoré sú samozrejme tiež správne utvorené formuly. Teda v procese formalizácie jednak rekonštruujeme logickú štruktúru teórie, ale zároveň ide aj o rekonštrukciu pojmovej štruktúry tejto teórie.

3.4. Striktné rozdelenie sémantickej a syntactickej stránky vytvára možnosti pre niekoľkonásobnú interpretáciu daného formálneho systému. Okrem zamýšľanej interpretácie môžeme totiž daný formálny systém interpretovať rozličnými spôsob-

³ Toto rozdelenie musí byť pochopiteľne doplnené o striktné rozlišovanie jazykovej a metajazykovej úrovne, čo samozrejme zase umožňuje iba formalizovaný jazyk (na rozdiel od prirodzeného).

⁴ Preto podľa našej mienky má význam rozlišovať a správne používať termíny „formálny“ a „formalizovaný“: prvý termín nám totiž vždy signalizuje syntaktickú stránku (jazyka, systému, podľa toho, o čo ide), zatiaľ čo druhý sémantickú stránku (aspekt). Tieto termíny sa často neoprávnenne zamieňajú, stotožňujú, alebo dokonca používajú v celkom iných súvislostiach.

mi. Po
daný
správr
bud p
interp
interp
vek tv
malizo
Poc
systér
metri
Peano
popis
existu
systér
danej
vo) o
prakt
(form
3.5
lizáci
sa tot
sa ob
ke, k
granc
dôlež
dôka
ticky
potoi
Z
V in
aritr
nedá
form
v rár

⁵ A
v plat
treba
ide o

mi. Podstatné je tu len to, ktoré interpretácie spĺňajú formuly danej teórie. Ak totiž daný formálny systém interpretujeme podľa kritérií z časti 2.2., meníme vlastne správne utvorené formuly (ktoré sú výrokovými formami) na výroky.⁵ Tie môžu byť buď pravdivé, alebo nepravdivé. Ak získavame pravdivé výroky, hovoríme, že interpretácia spĺňa formuly teórie, alebo že je modelom tejto teórie. V praxi stačí interpretovať iba axiómy, pretože ak sú axiómy pravdivé, bude pravdivé aj akékoľvek tvrdenie (to nám zabezpečuje logika, presnejšie transformačné pravidlá a formalizovaný jazyk).

Podstatné je to, že existujú formalizované teórie (napr. Peanov axiomatický systém aritmetiky prirodzených čísel alebo formalizovaný systém Euklidovej geometrie), ktoré majú niekoľko modelov, a to celkom odlišných. Pôvodne napr. Peanov systém sa týkal prirodzených čísel, ale jeho modelom je aj „teória“ popisujúca nekonečný rad do seba zapadajúcich drevených figúrok. Ináč povedané: existujú formálne systémy, ktoré „sú nositeľmi“ niekoľkých formalizovaných systémov (formalizovaných teórií). Ešte ináč: identifikáciou niekoľkých modelov danej formalizovanej teórie získavame formálnu podobnosť neformálne (obsahovo) odlišných oblastí. Toto zistenie má bez nadsadenia nesmierny teoretický, ale aj praktický význam. Treba však poznamenať, že bez formalizovaného prístupu, teda (formálneho) formalizovaného jazyka sa táto vlastnosť ne dá určiť.

3.5. Podnetom pre utváranie formalizovaných (axiomatických) systémov (formalizácie) bolo objavenie sporov (paradoxov) v tzv. naivnej teórii množín. Matematici sa totiž oprávnene začali obávať toho, že keď sa objavili spory v teórii množín, môžu sa objaviť v akejkoľvek ďalšej matematickej disciplíne, napr. v intuitívnej aritmetike, ktorá je svojím spôsobom základnou matematickou disciplínou. Tak vznikol grandiózny Hilbertov program výskumu základov matematiky a v rámci neho dôležitý bod formalizácie celej matematiky a pomocou nej získanie absolútneho dôkazu konzistentnosti celej matematiky. Pomocou formalizácie celej matematiky sa teda mala presne a jednoznačne identifikovať jej logická štruktúra, ktorá potom mala byť podrobená tzv. metamatematickým skúmaniam (metaskúmaniam).

Z nášho hľadiska sa došlo v týchto skúmaniach k týmto zaujímavým výsledkom. V intuitívnej aritmetike existujú tvrdenia, ktoré sa vo formalizovanom systéme aritmetiky nedajú zásadne dokázať (ide o tzv. neúplnosť systému); zásadne sa tiež nedá dokázať ani bezrozpornosť (konzistentnosť) takéhoto systému (teda ani formalizovaný systém nie je ešte zárukou toho, že sa v ňom nemôže vyskytnúť spor); v rámci tohto systému existujú správne utvorené formuly, o ktorých sa zásadne

---

⁵ Ak by išlo iba o postup pri tzv. zamýšľanej interpretácii, potom body a) a b) z tejto časti ostávajú v platnosti; ak však ide o stanovenie akejkoľvek interpretácie, teda o hľadanie modelov, potom bod b) treba upraviť nasledovne: konštanty, konštantné symboly nahradzujeme individuovými premennými (ak ide o predikátové konštanty).

nedá rozhodnúť (ide o tzv. nerozhodnuteľnosť systému), či sú alebo nie sú tvrdeniami tohto systému. (Autorom týchto prevratných výsledkov je rakúsky matematik a logik, brnenský rodák Kurt Gödel.)

3.6. Tieto výsledky sa v istom zmysle týkajú aj našich úvah. Povedali sme totiž, že formálny systém budujeme pomocou jazyka a logiky a logických pravidiel odvodzovania a že tento systém je vlastne kalkul založený na logických prostriedkoch, teda logický kalkul budovaný formalizovaným prístupom. Teda aj samotný kalkul môže byť predmetom metaskúmaní. Tieto výsledky ukazujú, že logika prvého rádu s identitou je konzistentný a úplný formalizovaný systém, nie je však rozhodnuteľný (Gödel a Church). Logické kalkuly vyšších rádo (všetko v rámci klasickej logiky) sú už aj neúplné a logický kalkul rozšírený o tzv. axiómu nekonečna prestáva byť aj konzistentný (Berka—Mleziva, 1962, s. 138).

Vidieť, že aj formalizácia a jej základná súčasť, formalizovaný jazyk, majú svoje hranice: nie sú až takými ideálnymi nástrojmi, ako sa to od nich pôvodne očakávalo, pretože každý formalizovaný systém je tým „slabší“, čím bohatšie logické prostriedky sú v ňom použité. V praxi je pomerne málo formalizovaných systémov, ktorých formalizovaný jazyk a logické prostriedky jeho výstavby sú založené iba na logike prvého rádu. Zväčša ide o bohatšie systémy (napr. už spomínaný systém aritmetiky prirodzených čísel). Zastávame subjektívny názor, že spomínané vlastnosti majú skoro výlučne iba teoretický význam, v praxi výstavby formalizovaných teórií je ich význam podstatne menší. Tieto vlastnosti totiž (až na konzistentnosť) neohrozujú ich tri najvýznamnejšie vlastnosti: korektnosť, presnosť a jednoznačnosť. A pokiaľ ide o konzistentnosť, hovorí, že v rámci danej formalizovanej teórie sa nedá dokázať jej bezrozpornosť, neznamená ešte tvrdiť, že táto teória je nekonzistentná. Pokiaľ je nám známe, zatiaľ ani v jednej takejto teórii sa spory neobjavili (vrátane matematických teórií).

4. Aj keď teda formalizovaný jazyk má svoje hranice, to ešte neznamená, že sa nemôže s úspechom používať. Sme toho názoru, že hranice (a aj nedostatky) formalizovaného jazyka, podobne ako hranice a „chyby“ prirodzeného jazyka, sú objektívnym úkazom: *sú zákonitými dôsledkami hraníc nášho poznania*.

Faktom však zostáva, že formalizovaný prístup, a tým samozrejme aj formalizovaný jazyk ako základný predpoklad tohto prístupu, získava stále väčšie možnosti uplatnenia v oblasti vedy. Ako sme už spomínali, ďalší rozvoj logiky a matematiky bol bez tohto prístupu nemysliteľný. Takmer to isté možno už dnes konštatovať o teoretickej fyzike (pozri Bridgman, 1927; Einstein a i., 1935; Bunge, 1967). Fungujúce formalizované systémy boli už vybudované v biológii, psychológii, chémii a vo výpočtovej technike (pozri Woodger, 1937; Mulekhuyse, 1960; Freundenthal, 1961; Grzegorzcyk, 1967; Kyburg, 1968; Nissen, 1975; Mathé, 1977). Formalizovaný jazyk sa tiež používa aj mimo oblasti tvorby formalizovaných teórií. Je veľmi vhodný pre modelovanie, či už pri vytváraní teoreticko-abstraktných alebo praktických modelov, pre vytváranie korektných definícií a všade tam, kde chceme

aplikovať jednoznačný a presný jazykový aparát. Formalizovaný jazyk sa stáva jazykom vedy.

*Výskumné výpočtové stredisko
Bratislava, Dúbravská cesta 3*

APPENDIX

Pre lepšie pochopenie celej problematiky uvádzame príklad na výstavbu výrokovej logiky ako formalizovanej teórie (čiastočne prevzaté z Tarského, 1966, s. 147).

Formalizovaný systém výrokovej logiky

I. Formálny systém

a) Formálny jazyk

1) slovník (nedefinovaných) symbolov:

i) logické symboly „ $\leftrightarrow$ “, „ $\rightarrow$ “, „ $\sim$ “ (ekvivalencie, implikácie a negácie)

ii) mimologické symboly

a) výrokové premenné $p_1, p_2, \dots, p_n, \dots$

iii) pomocné symboly $(.)$, $\{.,\}$, $\{.,\}$ (zátvorky).

2) Formačné pravidlá (tvorba správne utvorených formul):

i) každá výroková premenná je formula

ii) Ak A je formula, ale nie je výroková premenná, a p_i je výroková premenná, tak $\sim(A)$ a $\sim p_i$ sú formuly

iii) Ak A a B sú formuly, ale ani A , ani B nie sú výrokové premenné, a zároveň ak p_i a p_j sú výrokové premenné, tak všetky nasledujúce výrazy sú formuly:

a) $(A) b (B)$

b) $(A) b p_i$

c) $p_j b (B)$

d) $p_i b p_j$

Symbol b nám tu označuje symbol „ $\leftrightarrow$ “ alebo „ $\rightarrow$ “, symboly „ $(.,a)$ “ nám tu zastupujú akékoľvek zátvorky z bodu iii) slovníka symbolov. Indexy $i, j = 1, 2, \dots, n, \dots$

b) Axiómy teórie:

axióma I.: $p_1 \rightarrow (p_2 \rightarrow p_1)$

axióma II.: $[p_1 \rightarrow (p_1 \rightarrow p_2)] \rightarrow (p_1 \rightarrow p_2)$

axióma III.: $(p_1 \rightarrow p_2) \rightarrow [(p_2 \rightarrow p_3) \rightarrow (p_1 \rightarrow p_3)]$

axióma IV.: $(p_1 \leftrightarrow p_2) \rightarrow (p_1 \rightarrow p_2)$

axióma V.: $(p_1 \leftrightarrow p_2) \rightarrow (p_2 \rightarrow p_1)$

axióma VI.: $(p_1 \rightarrow p_2) \rightarrow [(p_2 \rightarrow p_1) \rightarrow (p_1 \leftrightarrow p_2)]$

axióma VII.: $(\sim p_1 \rightarrow p_2) \rightarrow (p_1 \rightarrow p_2)$

c) Transformačné pravidlá (Zich a i., 1958, s. 153):

1) Ak v axióme alebo v odvoditeľnej formule dosadíme za ľubovoľnú premennú ľubovoľnú formulu, dostaneme odvoditeľnú formulu.

2) Ak $A \rightarrow B$ je axióma alebo odvoditeľná formula a A je axióma alebo odvoditeľná formula, potom B je odvoditeľná formula.

Množina tvrzení (teorém) teorie:

Teoréma I.: $p_1 \rightarrow p_2$

Návod důkazu: Dosadte (transformačné pravidlo 1) p_1 za p_2 v axióme I a II; všimnite si, že prvý takto získaný výrok je zhodný s antecedentom druhého, potom aplikujte v dôsledku toho transformačné pravidlo 2).

Teoréma II.

... } nekonečný počet teorém

II. Interpretácia

- Zamýšľaná: oblasť premennosti (univerzum) pre výrokové premenné = {P, N}. Ide teda o dvojprvkovú množinu, ktorá obsahuje ako svoje prvky pravdivostné hodnoty Pravda a Nepravda.
- Ďalšia možná (model): univerzum = {množina všetkých výrokov prirodzeného jazyka}.

Bibliografia

- AJDUKIEWICZ, K.: The Axiomatic Systems from the Methodological Point of View. *Studia logica*, 9, Warszawa — Poznań 1959.
- AYER, A.: *Language, Truth and Logic*. London — New York 1936.
- BARR, W. F.: A Syntactic and Semantic Analysis of Idealizations in Science. *Philosophy of Science*, 38, 1971, s. 258—272.
- BERKA, K.—MLEZIVA, M.: *Co je logika*. Praha 1962.
- BETH, E. W.: *The Foundations of Mathematics*. Amsterdam 1959.
- BRAITWEITE, R. B.: Modely v empirických viedách. In: *Teorie modelů a modelování*. Praha 1967, s. 289—298.
- BRIDGMAN, P. W.: *The Logic of Modern Physics*. New York 1927.
- BROMBERGER, S.: A Theory about the Theory of Theory and about the Theory of Theories. In: *Philosophy of Science*. Red. B. Baumvin. The Delaware Seminar. Vol. II. New York 1963, s. 79—106.
- BUNGE, M.: Physical Axiomatics. *Review of Modern Physics*, 39, 1967, s. 463—474.
- CARNAP, R.: *Logical Syntax of Language*. London 1937.
- COPI, I. M.: Artificial Languages. In: *Language, Thought and Culture*. Red. P. Henle. Ann Arbor 1958, s. 96—120.
- CRAIG, W.: On Axiomatization within a System. *Journal of Symbolic Logic*, 18, 1953, s. 30—32.
- CURRY, H. B.: *Outlines of a Formalist Philosophy of Mathematics*. Amsterdam 1951.
- ČULÍK, K.: Jazyky pro empirii a teorii. In: *Problémy filosofie vědy*. Praha 1968.
- EINSTEIN, A.—PODOLSKY, B.—ROSEN, N.: Can Quantum—Mechanical Description of Reality Be Considered Complete? *Physical Review*, 47, 1935, s. 777—780.
- FODOR, J.—KATZ, J.: *The Structure of Language*. In: *Readings in the Philosophy of Language*. Englewood Cliffs 1964.
- FREUDENTHAL, H.: *The Concept and the Role of the Model in Mathematics and Natural and Social Sciences*. Dordrecht 1961.
- GÖDEL, K.: On Undecidable Propositions of Formal Mathematical Systems. In: *The Undecidable*. Red. M. Davis. New York 1965.
- GRZEGORZCYK, A.: Aplikace logické metody vymezení formální oblasti úvah ve vědě, technice a ekonomii. In: *Teorie modelů a modelování*. Praha 1967, s. 277—288.

HEMPEL, C. G.: Formulation and Formalization of Scientific Theories. In: The Structure of Scientific Theories. Red. F. Suppe. Urbana 1972, s. 244—265.

HENKIN, L.—SUPPES, P.—TARSKI, A. (ed.): The Axiomatic Method with Special Reference to Geometry and Physics. Amsterdam 1959.

CHAPELL, V. (ed.): Ordinary Language. Englewood Cliffs 1964.

KLEENE, S. C.: Introduction to Metamathematics. New York—Toronto 1952.

KOKOSZYŃSKA, M.: W sprawie różnicy między naukami dedukcyjnymi i niededukcyjnymi. In: **Fragmenty filozoficzne III.**, Księga pamiątkowa ku uczczeniu Tadeusza Kotarbińskiego. Warszawa 1967, s. 43—73.

KYBURG, H. E.: Philosophy of Science: A Formal Approach. New York 1968.

MARTIN, R.: Kilka uwag o formalnym podejściu do filozofie języka. In: *Lingwistyka a filozofia.* Warszawa 1977, s. 461—495.

MATHÉ, S.: Mnohoznačnosť a vágnosť jazykových výrazov. *Jazykovedný časopis*, 27, 1977, č. 1, s. 24—31.

MATHÉ, S.: Prehľad nástrojov pre formálny popis informačného systému. In: *Teoretické problémy informačného systému. (I. etapa riešenia).* Bratislava, Výskumné výpočtové stredisko 1977.

MONTAGUE, R.: English as a Formal Language. In: *Linguaggi nella Società e nella Tecnica.* Red. B. Visentini. Milano 1970, s. 189—224.

MULEHKHUYSE, I.: Molecules and Models: Investigations on the Axiomatization of Structure Theory in Chemistry. Amsterdam 1960.

NAGEL, E.—NEWMANN, I. R.: *Twierdzenie Gödla.* Warszawa 1966.

NISSEN, H. E.: On Studying Computer Aided Information System as Discourses in a Formalized Language, ISAC, TRITA—IBADB — 4058. Stockholm 1975.

SUPPES, P.: The Desirability of Formalization in Science. *Journal of Philosophy*, 65, 1968, s. 651—677.

TARSKI, A.: The Semantic Conception of Truth. *Philosophy and Phenomenological Research*, 4, 1934—1944, s. 341—375.

TARSKI, A.: *Úvod do logiky a metodologie deduktívnych vied.* Praha 1966.

VARGA, T.: *Matematická logika pre začiatočníkov. 2.* Bratislava 1970.

WOODGER, I. H.: *The Axiomatic Method in Biology.* Cambridge 1937.

ZICH, O a kol.: *Moderní logika.* Praha 1958.

ФОРМАЛИЗОВАННЫЙ ЯЗЫК, ЕГО ПОСТРОЙКА, ПРИМЕНЕНИЕ И ОТНОШЕНИЕ К ЕСТЕСТВЕННОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

В статье затрагиваются проблемы построения формализованного языка и формализованной системы, областей их применения, и также отношение формализованного языка к естественному языку. Статья одновременно представляет подход автора к типологии терминов „формальный язык“, „формализованный язык“, „формальная система“, „формализованная система“.

ČASOVÉ A PRIESTOROVÉ SÚRADNICE SLOVESA

VIKTOR KRUPA

Vďaka schopnosti zovšeobecňovať môže človek vyslovovať výroky, ktoré majú nadčasovú platnosť a nereferujú o konkrétnej udalosti. Sú to generické vety, ako napr. *Zem sa krúti okolo slnka. Voda vriє pri plus sto stupňoch Celzia. Ryby dýchajú žiabrami.* Pre vety tohto druhu nemajú jazyky nijaké špecifické ukazovatele, a preto stoja v bezpríznačkovej forme (obyčajne indikatív prítomného času). Opozícia generickosť — negenerickosť sa gramaticky nekonštituovala pravdepodobne preto, lebo sa v prirodzených jazykoch vyvinula neskoro, aspoň tak tvrdí W. L. Chafe (1970, s. 168). Chafe by mal pravdu, pokiaľ by jediným zdrojom vzniku generických viet bolo vedecké zovšeobecnenie. Opozícia generickosť — negenerickosť môže mať však aj iné zdroje. Jedným z nich je, ako to dokazujú niektoré papuánske jazyky, napr. dani a nasici, uvedomovanie si protikladu medzi činnosťami predstavujúcimi kultúrne konštanty, obyčaje, a činnosťami, ktoré sa vzťahujú len na individuálne zvyklosti alebo na jedinečné udalosti. V prípade kultúrne inštitucionalizovaných činností (napr. *Ryby chytáme do sietí. Domy sa stavajú z palmového listia a z konárov* a pod.) uvedené papuánske jazyky používajú tzv. tradičný spôsob. V nasici je to sufix *-koo?*, v dani sufix *-hVtek* (*V* = samohláska); tradičný spôsob nepozná kategóriu času a možno ho plným právom pokladať za formalizáciu generických viet.

Ďalej sa sústreďíme na negenerické vety. Sloveso v prísudku obsahuje ukazovatele časovej i priestorovej zaradenosti a postoja hovoriaceho k výpovedi (popri iných ukazovateľoch, do okruhu ktorých patria napr. účastníci rozhovoru). Tieto ukazovatele môžu mať afixálnu povahu, alebo ide o synsémantické, resp. autosémantické slová. Podľa toho rozlišujeme kategórie morfológické, syntaktické a lexikálne. Sú to deiktické kategórie (časová a priestorová charakteristika *deja*) alebo modálne (spôsob). K týmto kategóriám sa pripája vid v najširšom chápaní, ktorý charakterizuje povahu *deja* nezávisle od časovej koordináty (zavŕšenosť, trvanie, opakovanie atď.).

Modálnosť je neoddeliteľnou súčasťou každej predikácie a vyplýva to už z tej skutočnosti, že jazyk ako odrazový jav zahŕňa popri objektívnej stránke aj subjektívnu stránku. Postoj hovoriaceho k výpovedi, modálnosť, je zdrojom vzniku a obnovy najrozličnejších gramatických kategórií.

Pre kategóriu času má v jazyku veľký význam priestor. Priestorová koordináta

predikácie sa v jednom ohľade výrazne odlišuje od časovej. Dôležité je to, že priestorová zaradenosť deja je bezprostredne prístupná zmyslovému vnímaniu a tesne súvisí s faktom, že v reči komunikujú aspoň dvaja účastníci. Východiskom, nulovým bodom priestorovej koordináty je hovoriaci a dej sa priestorovo charakterizuje podľa toho, v akej vzdialenosti od hovoriaceho sa odohráva. Naproti tomu jazyková kategória času nie je bezprostredne vnímateľná a právom ju možno pokladať za produkt náročnejších myšlienkových pochodov, za recentnejšiu ako kategóriu priestoru. S týmto predpokladom sa zhoduje i fakt, že v zhode s prechodom od konkrétnejšieho k abstraktnejšiemu a v zhode s faktorom reprodukčnej asimilácie (porov. Piaget 1971, s. 131), umožňujúcej jazyku vyrovnáť sa s novými požiadavkami pomocou existujúcich prostriedkov, kategória času v jazyku obsahuje znaky poukazujúce na jej odvodenosť od modálnosti, od priestorovej koordináty alebo od vidu.

Tradičné delenie gramatického času na minulý, prítomný a budúci, zdedené z klasickej gramatiky a rozvinuté O. Jespersenom v jeho *Filozofii gramatiky* do sedemčlennej sústavy, nemožno pokladať ani za lingvisticky univerzálne, ani za filozoficky či extralingvisticky odôvodnené. Jazykový čas nie je adekvátnym odrazom objektívneho času, ale zrkadlí sa v ňom utilitaristický a egocentrický postoj ľudského subjektu. Udalosti ako také nie sú ani minulé, ani prítomné, ani budúce. Navzájom stoja vo vzťahu časovej následnosti, stálej a od ľudského subjektu nezávislej. Udalosti sa nám javia ako minulé, prítomné alebo budúce preto, že my sa pohybujeme v čase a nulový bod časovej súradnice sa neprestajne presúva od minulosti do budúcnosti. Subjektívno sa v jazykovom čase natoľko prelína s objektívnym, že modálnosť (spôsob) môžeme pokladať za pozadie, na ktorom vznikla, vzniká a obnovuje sa jazyková kategória času. Máme na mysli ako základ kontrast deja už realizovaného s dejom ešte nerealizovaným. Ľudskej mysli sa budúcnosť zákonito javí ako čosi neisté, nezaručené, možné, žiadateľné, zamýšľané, chystané, potrebné. A pretože jazyk sa neprestajne reštrukturuje, tento protiklad je zdrojom vývinu kategórie času i v moderných jazykoch. Napríklad v angličtine sú ukazovateľmi budúceho času pôvodne modálne slovesá *shall* a *will*, v srbochorvátčine modálne *ću*. V maorijskom jazyku častica *e* poukazuje na budúci dej a súčasne je znakom imperatívu. Vo francúzštine je budúci čas *je parlerai, tu parleras* atď. odvodený od konštrukcie „neurčitok + *avoir* (= mať)“. Ešte priezračnejšia je konštrukcia *je vais parler* „idem (= chystám sa) hovoriť“, vzťahujúca sa na bezprostrednú budúcnosť.

Protiklad realizovanosti — nerealizovanosti zahrnuje viaceré aspekty, a preto sa môže vyvíjať rozlične. Napríklad v japončine prešiel do protikladu istého (zaručeného) a neistého (nezaručeného) deja. Ukazovateľom nerealizovaného deja bol sufix *-ó/-jó* (napr. *kakó* „možno bude písať“, *tabejó* „možno bude jesť“). Pôvodne sa vzťahoval iba na deje, ktoré sa mali stať v budúcnosti. Naproti tomu realizované deje sa gramatikalizovali pomocou ukazovateľov *-ta* (dej minulý, už skončený) a *-u/-ru*

(dej prítomný, neskončený k **momentu reči**); napr. *kaita* „písal, napísal“, *tabeta* „jedol, zjedol“, *kaku* „píše“, *taberu* „je“.

Tab. 1. Trojčlenný systém japonských časov

	Realizovaný dej	Nerealizovaný dej
Zavŕšený dej	<i>kaita</i> „(na)písal“	<i>kakó</i> „možno napíše“
Nezavŕšený dej	<i>kaku</i> „píše“	

Keď protiklad realizovanosti — nerealizovanosti prešiel do protikladu istoty — neistoty, rozšíril sa, pochopiteľne, aj smerom do minulosti, lebo ani u niektorých minulých dejov nevieme vždy naisto, či sa naozaj stali. Na pomerne nedávny pôvod tohto posunu poukazuje analytický spôsob vyjadrovania minulého neistého deja pomocou spony *daró* (zdvorilé *dešó*), ktorá sa pripája k forme minulého času, napr. *kaita daró* „asi písal“, *tabeta daró* „asi jedol“. Takto sa z pôvodne trojčlenného systému, založeného na primárnom protiklade realizovanosti — nerealizovanosti a na sekundárnom protiklade zavŕšenosti — nezavŕšenosti (Tab. 1), vyvinul štvorčlenný systém, postavený na rozlišovaní istého a neistého deja a deja zavŕšeného (minulého) a nezavŕšeného (neminulého). Takto vznikol systém (Tab. 2) symetrický, ale jeho symetria je len zdanlivá, lebo istota budúceho deja je celkom inej povahy ako istota deja minulého; podobne minulý dej môžeme pokladať za neistý z celkom iných príčin ako dej budúci.

Tab. 2. Štvorčlenný systém japonských časov

	Istý dej	Neistý dej
Zavŕšený (minulý) dej	<i>kaita</i> „(na)písal“	<i>kaita daró</i> „asi (na)písal“
Nezavŕšený (neminulý) dej	<i>kaku</i> „píše, napíše“	<i>kakó</i> „asi napíše“

Japonskú časovú schému typologicky **veľmi pripomína** časová sústava papuánskeho jazyka dani. Tu stoja proti sebe budúce a nebudúce deje (moment reči je zahrnutý v intervale nebudúcnosti). Ďalej sa tu uplatňuje opozícia založená na odľahlosti deja od momentu reči, či už smerom do minulosti alebo smerom do budúcnosti. V oboch smeroch sa rozlišujú dva stupne, blízky a vzdialený. Vzdialený budúci čas sa vzťahuje na deje, ktorých pravdepodobnosť je malá (fantázie a špekulácie). Vzdialený minulý čas zase poukazuje na deje, čo sa odohrali za čias, ktorých nikto žijúci nie je svedkom, či už ide o udalosti mýtické, historické alebo pripisované predkom. V tzv. vzdialených časoch je prítomná zložka neurčitosti, ktorá v sporných prípadoch prevláda nad rýdzo chronologickou odľahlosťou; napokon to je prirodzené u ľudí bez možnosti presného merania času. Blízky budúci čas poukazuje na deje,

ktoré
cionál
subjek
nieko
deje,
alebo
(ako
Moda
grama
slúžia
s odve
hovor
zvykle
Pro
sloves
realiz
„ostre
nerea
cu“ =
pomá
nō po
je Ku
motu
Op
a obr
doko
v kto
v poč
jazyk
mi de
(*kua*)
jú v
ozna
Po
temp
i so s
nei s
blízk
resp.
nōž (
'amu

ktoré sa nedajú vyjadriť niektorým z „nereálnych“ spôsobov, adhortatívom, intencionálom, voluntatívom atď.; ide teda o budúci dej vysoko pravdepodobný, subjektívne istý. Z čisto chronologickej stránky môže takýto dej nastať v priebehu niekoľkých minút až mesiacov. Blízky minulý (vlastne nebudúci) čas sa vzťahuje na deje, ktoré sa dajú chronologicky presne lokalizovať, či už v dohľadnej minulosti alebo v prítomnosti. V podstate aj tu máme do činenia s protikladom istoty a neistoty (ako v japončine), hoci v dani je interval neistoty obmedzenejší ako v japončine. Modalita slovesa je v dani, podobne ako v druhých papuánskych jazykoch, gramaticky veľmi rozvinutá, prelína sa s vidom a tzv. tradicionál je vlastne spôsobom slúžiacim na vyjadrovanie generických viet, hoci ide len o deje, ktoré sú v zhode s odvekými zvyklosťami kmeňa. Van der Stap (1966, s. 20—22) v tejto súvislosti hovorí o habituálnom spôsobe, ale poznamenáva, že nejde o prísne individuálne zvyklosti.

Protiklad realizovanosti — nerealizovanosti označujú niektoré jazyky nielen na slovese, ale aj na mene. Napr. v maorijskom jazyku častica *nā* poukazuje na agensa realizovaného deja; porov. vetu *Nā Kupe* „Kupe“ *i kite* „videl“ *tēnei* „tento“ *motu* „ostrov“ = Tento ostrov uvidel Kupe. Častica *mā* poukazuje zase na agensa nerealizovaného deja, porov. vetu *Mā Kupe e patu* „zabije“ *tēnei wheke* „chobotnicu“ = Túto chobotnicu zabije Kupe. Protiklad realizovanosti — nerealizovanosti pomáha rozlišovať časové zaradenie menných prívlastňovacích viet v maori. Častica *nō* poukazuje na realizované vlastníctvo, napr. *Nō Kupe tēnei motu* = Tento ostrov je Kupeho. Častica *mō* poukazuje na nerealizované vlastníctvo, napr. *Mō Kupe tēnei motu* = Tento ostrov je pre Kupeho, bude patriť Kupemu.

Opozícia realizovanosti — nerealizovanosti nie je jediným zdrojom vzniku a obnovovania kategórie času. Dôležitú úlohu tu hrá aj vid. J. Kuryłowicz (1953) dokonca tvrdí, že tzv. „vidové“ jazyky sú relatívne menej rozpracované ako jazyky, v ktorých prevláda kategória času. Polynézske jazyky poskytujú ilustračný materiál v podobe častíc tzv. inceptívneho, perfektívneho a duratívneho vidu. V maorijskom jazyku sa častica inceptívneho vidu (*ka/kā*) najčastejšie používa v súvislosti s budúci-
mi dejmi a v blízko príbuznej tahitčine má len funkciu imperatívu. Perfektívny vid (*kua*) spravidla poukazuje na deje zavŕšené v minulosti, ktorých následky pretrvávajú v prítomnosti. Duratívny vid (e. . . *ana*) sa zase veľmi často vyskytuje na označenie prítomných dejov.

Polynézske jazyky poskytujú doklady i na prechod priestorových ukazovateľov do temporálnej sféry. Tahitské postpozitívne častice *nei*, *na*, *ra* (kompatibilné s menami i so slovesami) ukazujú na lokalizáciu objektu alebo deja z hľadiska hovoriaceho; *nei* sa vzťahuje na objekty alebo deje v blízkosti hovoriaceho, *na* poukazuje na blízkosť k počúvajúcemu, a napokon *ra* označuje, že objekt alebo dej sa nachádza resp. odohráva mimo dosahu hovoriaceho i počúvajúceho, napr. *te tipī nei* „tento nôž (pri mne)“, *te tipī na* „ten nôž (pri tebe)“, *te tipī ra* „ten nôž (pri ňom)“, alebo *te 'amu nei au* „ja jem (tuto)“, *te 'amu na 'oe* „ty ješ (tamto)“, *te 'amu ra 'oia* „on je

(tam)“. Vo všetkých prípadoch je nulovým bodom priestorovej súradnice hovoriaci a častice *nei*, *na*, *ra* predstavujú rozličné stupne vzdialenosti objektu alebo deja od hovoriaceho. Sú doložené prípady, kde je paradigma *nei*, *na*, *ra* očividne reinterpretovaná a chápe sa už ako časová súradnica, ktorej nulovým bodom nie je „tuto“, ale „teraz“. Potom sa častica *nei* spája s predstavou o prítomnom deji a nič jej nebráni kombinovať sa aj s druhou alebo tretou osobou (pri priestorovom chápaní by to bolo vylúčené); napr. *te 'amu nei au* „ja (práve) jem“, *te 'amu nei 'oe* „ty (práve) ješ“, *te 'amu nei 'oia* „on (práve) je“. Častica *na* sa spája s predstavou nedávnej minulosti, napr. *i haere na vau* „(práve) som odišiel“, *i haere na 'oe* „(práve) si odišiel“. Napokon častica *ra* poukazuje na minulý dej, ktorého trvanie nie je ohraničené, napr. *te 'au ra vau* „plával som“, *te 'au ra 'oe* „plával si“, *te 'au ra 'oia* „plával“. Reinterpretácia miestnych ukazovateľov na časové je v tahitčine pomerne nového dáta; v iných blízko príbuzných jazykoch nie je dosvedčená.

Priestorová špecifikácia polynézskeho slovesa sa nevyčerpáva miestnymi časticami. Popri nich existujú ešte smerové častice, tvoriace spravidla štvorčlennú paradigmu. Dve častice špecifikujú pohyb vo vertikálnej rovine (*ako* „nahor“, *iho* „nadol“) a dve v rovine horizontálnej (*mai* „sem“, *atu* „ta“).

Gramatikalizovaná kategória času má najčastejšie jediný nulový bod, ktorým je moment reči. Vyskytujú sa však aj inakšie formalizácie času. Svojrázna kategorizácia je doložená v austrálskom jazyku burera, ktorý rozlišuje dva nebudúce časy, blízky (*-nga*) a vzdialený (*-de*). To by ešte nebolo nič mimoriadne, ale zvláštnosťou je to, že tieto časy sa neusúvzťažňujú iba s momentom reči. Význam istého času závisí od toho, či sa dej uskutočnil v priebehu dnešného dňa, alebo skôr. Ak ide o dnešný dej, *-nga* má význam prítomného času a *-de* poukazuje na minulosť. Ak sa však dej odohral pred dnešným dňom, *-nga* sa vzťahuje na nedávnu minulosť, kým *-de* na vzdialenú minulosť (Glasgow, 1964).

Spomínali sme, že prirodzeným základom, z ktorého sa mohol vyvinúť protiklad budúceho a nebudúceho času, je opozícia realizovaného a nerealizovaného deja. Táto opozícia je v austrálskych jazykoch známa pod názvom reálny, resp. ireálny spôsob. V jazyku jiwadja ireálny spôsob ukazuje do budúcnosti, vzťahuje sa na hypotézy, podmienky, zámery a zavše i na rozkazy alebo dokonca aj záporny. Pri reálnom spôsobe sa rozlišuje prézens a preteritum; pripúšťa sa aj futúrum. Preteritum jestvuje v dokonavom a nedokonavom variante, naproti tomu prézens má iba nedokonavý variant — podobne ako v slovanských jazykoch. Analogická situácia je aj v ďalšom austrálskom jazyku, v dalabončine (Capell, 1962, s. 127—170, 90—126).

Ak sa systém gramatických časov vyvinie z rozlišovania uzavretého, zakončeného deja a otvoreného, nezakončeného deja, potom sa uplatňuje tendencia stavať proti sebe minulé časy na jednej strane a neminulé časy (zahrnujúce moment reči) na druhej strane. Napr. v austrálskom jazyku waljbiri minulý čas sa vzťahuje na deje, ktoré boli dovŕšené pred momentom reči (sufixy *-dja*, *-nu*, *-ngu*). Naproti tomu

neminulý čas (sufixy *-V*, *-ni*, *-nji*, kde *V* je vokál) sa vzťahuje na deje prebiehajúce v prítomnosti alebo majúce nastať v budúcnosti. Iba kontext rozhoduje, či ide o prítomnosť alebo o budúcnosť (Capell, 1962, s. 29—30). Podobne je to v arabčine, kde na morfológickej rovine kontrastuje zavŕšený dej (napr. *kataba* „napísal“) s nezavŕšeným dejom (*iaktubu* „píše“, „bude písať“). Presvedčivý ilustračný materiál poskytuje aj iný austrálsky jazyk, *gugu-yalanji*. Tu stoja oproti sebe deje zavŕšené (*-n*) a nezavŕšené (*-l/-y*). Nezavŕšený dej sa odohráva buď v prítomnosti alebo v budúcnosti, a pritom môže vyjadrovať aj rozkaz. Aj v *gugu-yalanji* teda kontrastujú predovšetkým minulé časy s neminulými. Prítom v rámci neminulých časov možno odlišiť prítomný čas vyplývajúci z minulosti (*-ku*), napr. *janjana-y-ku* „ešte vždy stojí“, od prítomného času bez vzťahu k minulosti (*-da*), napr. *janjana-y-da* „stojí“. Deje, ktoré sa majú odohrať po momente reči, sa vyjadrujú buď neminulým časom alebo formami preparatórneho spôsobu (*-ja*), napr. *nukaja* „chystá sa jesť“, prípadne formami obligatórneho spôsobu (*-nyaku*), napr. *dunganyaku* „mal by ísť“ (Hershberger, 1964).

Ako sme už naznačili, časová súradnica môže mať popri momente reči ešte ďalšie, vedľajšie nulové body, či už pred momentom reči, alebo po ňom. Ako príklad uvádzame papuánske jazyky *nasioi* a *oksapmin*. V *nasioi* sa rozlišuje budúci čas blízky (*-ai*) a vzdialený (*-ain*), ale presne vymedzené vedľajšie nulové body sú iba v intervale pred momentom reči, teda v minulosti. Popri prítomnom čase pripúšťajúcom formu obmedzeného a neobmedzeného trvania deja (*-a/-man*) je tu minulý čas blízky (*-in*), ak sa dej neodohral prv ako včera večer, ďalej minulý čas stredný (*-ien*), ak sa dej odohral včera alebo predvčerom, a minulý čas vzdialený (*-u ?nun*, *-u ?*), ak sa dej odohral ešte skôr. Okrem tohto časového radu jazyk *nasioi* pozná ešte habituálny spôsob v prítomnom a minulom čase, vzťahujúci sa na zvyčajnú alebo opakovanú činnosť a nadčasový „tradicional“, vzťahujúci sa na pevne ustálené a kultúrne podmienené druhy činnosti, nie však na individuálne zvyklosti (Hurd — Hurd, 1970). V jazyku *oksapmin* sú vedľajšie nulové body v intervale minulosti i budúcnosti. Blízke futúrum sa vzťahuje na interval medzi momentom reči a ránom nasledujúceho dňa; v ostatných prípadoch sa používa vzdialené futúrum. Prézens označuje dej súbežný s momentom reči. Bezprostredný minulý čas sa vzťahuje na deje, ktoré sa odohrali v priebehu niekoľkých hodín pred momentom reči. Minulý čas blízky pokrýva interval totožný s dnešným dňom. Minulý čas stredný poukazuje na deje včerajšie a minulý čas vzdialený na deje, ktoré sa odohrali predvčerom alebo v dávnejšej minulosti (Lawrence, 1972).

V papuánskom jazyku *nimboran* je základným protiklad realizovaného a nerealizovaného deja. Tzv. budúci čas (*-d/-r*) obsahuje nezanedbateľnú modálnu zložku, lebo sa medziiným vzťahuje aj na deje, ktoré agens hodlá alebo chce uskutočniť, a na rozkazy. S futúrom kontrastujú časy vzťahujúce sa na realizované deje, a to prítomný čas (*-t-*, *-θ-*), ďalej blízky minulý čas (*-p-*), poukazujúci na deje, ktoré nenastali skoršie ako včera, a napokon minulý čas vzdialený (*-k-*), poukazujúci na skoršie

deje. Prítomný čas tvorí užšiu jednotu s blízkym minulým časom, pretože jestvujú tvary, ktoré sú neutralizáciou prítomnosti a blízkej minulosti. Opäť sa ukazuje, že tam, kde je hierarchicky najvyšším protiklad realizovanosti — nerealizovanosti, prítomný čas stojí bližšie k minulým časom ako k budúcemu času. Príčina je očividná: dej prebiehajúci v prítomnosti máme možnosť pozorovať, môžeme ho pokladať za reálny, podobne ako deje minulé, ktoré sme takisto mohli pozorovať, alebo ktorých následky pretrvávajú. Ak je hierarchicky najvyšším protiklad zavŕšenosti — nezavŕšenosti deja, potom minulé časy kontrastujú s neminulými časmi; **prézens** tu stojí bližšie k futúru, lebo dej prebiehajúci v prítomnosti nemožno pokladať za dovŕšený, podobne ako deje budúce, ktoré ešte len majú nastať.

Vo väčšine známych jazykov časová determinanta slovesa (vlastne prísudku) zjavne prevláda **nad priestorovou**. V niektorých jazykoch Oceánie sa však stretáme s opačnými prípadmi. Priestorová determinanta prísudku výrazne prevláda napr. v nimboranskom jazyku. V tomto papuánskom jazyku sloveso príberá priestorové ukazovatele dvojakého druhu, miestne a smerové. Ich úlohou je referovať o mieste a o smere slovesného deja, a to vo vzťahu k účastníkom rozhovoru. Podsystem miestnych ukazovateľov je jednoduchší a tvoria ho tieto sufixy (jazykový materiál Anceaux, 1965):

(1) egocentrické ukazovatele (referujú, že dej prebieha v blízkosti hovoriaceho)
-ba-: dej sa odohráva nad hovoriacim
-nga-: dej sa odohráva pod hovoriacim
-Ø-: dej sa odohráva v blízkosti hovoriaceho (pravdepodobne ide o horizontálnu rovinu);

(2) tucentrický ukazovateľ

-sa-: **-ha-**: dej sa odohráva v blízkosti počúvajúceho;

(3) distantný ukazovateľ

-na-: dej sa odohráva v priestore mimo hovoriaceho a mimo počúvajúceho.

Podsystem smerových ukazovateľov je oveľa komplikovanejší, lebo k diferenciacii podľa účastníkov rozhovoru pristupuje ešte smer pohybu v rovine vertikálnej, horizontálnej alebo šikmej. Smerové sufixy sa dajú rozčleniť na tri skupiny:

(1) egocentrické ukazovatele

-be-: pohyb od hovoriaceho nahor, v jeho dohľade

-bang-: pohyb hovoriaceho zdola, v jeho dohľade

-se- (+ apofónia osobnej koncevky): pohyb od hovoriaceho nadol, v jeho dohľade

-bena-: pohyb nad hovoriaceho z priestoru mimo jeho dohľadu

-sene-: (+ apofónia osobnej koncevky): pohyb pod hovoriaceho z priestoru mimo jeho dohľadu

-keng- (+ apofónia osobnej koncevky): pohyb k hovoriacemu zhora alebo pohyb k nemu z priestoru mimo jeho dohľadu

(2) ukazovatele vzťahujúce sa na pohyb v priestore zahrnujúcom hovoriaceho i počúvajúceho

-sena- : pohyb spod hovoriaceho k počúvajúcemu
-sene- (+ apofónia osobnej koncovky) : pohyb sponad hovoriaceho k počúvajúcemu alebo z iného priestoru k počúvajúcemu

-se- : pohyb od hovoriaceho k počúvajúcemu

-sang- : pohyb od počúvajúcего k hovoriacemu ;

(3) iné ukazovatele, vzťahujúce sa na pohyb od účastníka rozhovoru do iného priestoru

-ne- : pohyb od hovoriaceho do priestoru mimo dohľadu hovoriaceho i počúvajúcего

-kene- (+ apofónia osobnej koncovky) : pohyb od počúvajúcего do priestoru mimo dohľadu priamych účastníkov rozhovoru.

Tým, čo by chceli v hypertrofii priestorovej koordináty vidieť prejav primitívnosti jazyka alebo myslenia, treba pripomenúť, že aj napr. nemčina bežne vyjadruje na slovese rozličné priestorové významy pomocou predpôn *her-*, *hin-*, *herauf-*, *hinauf-*, *herab-*, *hinab-* atď., a pritom by nikto neoznačil nemčinu za primitívny jazyk. Opäť tu nachádzame potvrdenie o cyklickosti vývinu gramatickej štruktúry. Jazyk nevznikol naraz ako definitívne dovŕšený útvar, ale vzniká stále, odkedy a pokiaľ ho človek používa. Môžeme to povedať aj tak, že funkcie zostávajú, ale menia sa prostriedky plniace tieto funkcie. Namiesto starých prvkov, strácajúcich postupne schopnosť fungovať, prichádzajú nové. Zdrojom nových prvkov **nie sú** v jazyku dosiaľ sémanticky nezafažené hláskové zoskupenia (percento skutočne využívaných foriem je veľmi malé v porovnaní s teoreticky možnými formami), pokiaľ neberieme do úvahy výpožičky z cudzích jazykov ; v jazyku sa využívajú už existujúce prostriedky, materiál, ktorým jazyk disponuje, tak ako to vyžaduje faktor reproduktívnej asimilácie.

Popri zmene a rozširovaní významu slov je to predovšetkým skladanie jazykových jednotiek (slov, morféme). Tu prichádzame k jazykovej motivácii nových prvkov, ku skutočnosti, že nové prvky nie sú z hľadiska jazyka arbitrárne. Ponímanie motivácie v jazyku však nemôže byť deterministické ; prechod z jedného stavu do druhého nie je vždy stopercentne predpovedateľný a spravidla sa realizuje jedna z niekoľkých možných alternatív. Dokazuje to divergentnosť vývinu blízko príbuzných jazykov. Prostredníctvom motivácie jazyk prechádza od konkrétnejšieho k abstraktnejšiemu ; prejavuje sa to na zotieraní fonetickej i syntaktickej samostatnosti zložiek pôvodne rozložiteľnej jednotky. Súčasne tu nemôže byť ani reči o primitívnom spôsobe vyjadrovania gramatických významov ; ak vo francúzštine vzniklo futúrum z konštrukcie „neurčitok + modálne sloveso *avoir*“, neznamená to, že francúzština vyjadruje budúci čas ako dej, ktorý má nastať. To bolo iba na začiatku, ale gramatikalizácia ruší pôvodnú motiváciu. Vzťah gramatiky k myslieniu nie je priamočiary. To, že francúzština si zvolila spôsob vyjadrovania budúceho času pomocou slovesa *avoir* „mať“, poukazuje na isté rozdiely v porovnaní s angličtinou, ktorá siahla po slovesách *shall* „byť povinný“ a *will* „chcieť“, alebo s nemčinou, kde

sa v tej istej funkcii začalo používať sloveso *werden* „stať sa“. No fonetická redukcia (francúzske *parlerons* namiesto *parler avons*, anglické *I'll speak* namiesto *I shall speak*), sémantická redukcia (prejavujúca sa napr. v neutralizácii pôvodného významového rozdielu medzi *shall* a *will*, redukovanými v hovorovej reči na *-ll*, alebo aj v strate významu „vlastniť“ pri francúzskom *avoir*) a strata syntaktickej samostatnosti jasne ukazujú, že pôvodná motivácia sa vytráca a gramatické prostriedky rozdielného pôvodu môžu konvergovať funkčne, strácajú aspekt reflexívnej adekvátnosti a prechádzajú do sféry konzistentnosti.

Cyklickosť vývinu gramatiky zároveň znamená, že jazyková štruktúra sa neprestajne regeneruje — podobne ako slovná zásoba. No kým vo sfére slovníka regenerácia má vzhľadom na jeho otvorenosť povahu viacmennej kontinuálnej zmeny, v oblasti gramatiky, pozostávajúcej z mikrosystémov s obmedzeným počtom prvkov, a teda relatívne uzavretých, regenerácia sa viac blíži predstave kvalitatívnej zmeny.

Kabinet orientalistiky SAV
Bratislava, Klemensova 19

Bibliografia

- ANCEAUX, J. C.: *The Nimboren Language*. s-Gravenhage, Martinus Nijhoff 1965.
CAPPELL, A.: *Some Linguistic Types in Australia*. Sydney, University of Sydney 1962.
CHAFE, W. L.: *Meaning and the Structure of Language*. Chicago, The University of Chicago Press 1970.
GLASGOW, K.: *Frame of Reference for Two Bureria Tenses*. *Papers on the Languages of the Australian Aborigines*. Canberra, Australian Institute of Aboriginal Studies 1964, s. 118.
HERSHBERGER, R.: *Notes on Gugu-Yalanji Verbs*. *Papers on the Languages of the Australian Aborigines*. Canberra, Australian Institute of Aboriginal Studies 1964, s. 35—54.
HURD, C.—HURD, P.: *Nasioi Verbs*. *Oceanic Linguistics*, 9, 1970, s. 37—78.
KURYŁOWICZ, J.: *Aspect et temps dans l'histoire du persan*. *Rocznik orientalistyczny*, 16, 1953, s. 531—542.
LAWRENCE, M.: *Structure and Function of Oksapmin Verbs*. *Oceanic Linguistics*, 11, 1972, s. 47—66.
PIAGET, J.: *Štrukturalizmus*. 1. vyd. Bratislava, Pravda 1971.
STAP, Van der P. A. M.: *Outline of Dani Morphology*. s-Gravenhage, Martinus Nijhoff 1966.

ВРЕМЕННЫЕ И ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ КООРДИНАТЫ ГЛАГОЛА

Резюме

Предметом исследования являются негенерические предложения, и автор сосредоточивает внимание на связь пространственной и временной координат в глаголе, считая пространственную координату первичной. С другой стороны, категория времени связана также с модальностью. Автор опирает свои выводы на данные из самых разнообразных языков Юго-восточной и Восточной Азии, Океании, Ближнего Востока и Европы.

1.0.
v rámci
cu dej
pôvod
prostr
nej ve
inštru
mena
mentá
vybrai
v konš
detstv
(Tesn
Z v
tento
kých
ciách
postu
1.1.
totiž
morfc
o funk
o fun
morfc
aby s
inštru
určen
literat
(1962
s. 187

KONŠTRUKCIE S INŠTRUMENTÁLOM PÔVODCU DEJA

JÁN KAČALA

1.0. Inštrumentálom pôvodcu deja voláme taký morfológický prostriedok, ktorý v rámci príslušných syntaktických konštrukcií označuje vecného (logického) pôvodcu deja vyjadreného syntakticky nadradeným slovesným tvarom. Inštrumentál pôvodcu (v ďalšom výklade budeme používať tento kratší termín) ako morfológický prostriedok môže podľa druhu konštrukcie, v ktorej sa používa, vystupovať v rozličnej vetnočlenskej funkcii. V konštrukciách typu *využívanie prírody človekom* má inštrumentál *človekom* funkciu vzdialenejšieho prívlastku dejového podstatného mena *využívanie*. V konštrukciách typu *príklad vybraný Engelsom* funguje inštrumentál *Engelsom* ako príslovkové určenie pôvodcu vzťahujúce sa na trpné prídavné slovo *vybraný*. Funkciu príslovkového určenia pôvodcu má inštrumentál pôvodcu aj v konštrukciách s opisným pasívom (*Je to svet, ktorého základy boli položené tichým detstvom, zvrúcnený vedomím jeho pomínutelnosti. Rúfus*) a so zvrátnym pasívom (*Tesným prívlastkom sa zužuje rozsah významu nadradeného podstatného mena.*).

Z výpočtu konštrukcií, v ktorých sa vyskytuje inštrumentál pôvodcu, vychodí, že tento morfológický prostriedok sa v slovenčine používa v troch druhoch syntaktických konštrukcií: 1. v syntagmatických konštrukciách, 2. v polovetných konštrukciách a 3. vo vetných konštrukciách. (Pri rozbere a výklade skúmaného javu budeme postupovať podľa uvedených troch druhov syntaktických konštrukcií.)

1.1. Z toho, čo sme doteraz povedali, sa ukazuje dôležitý metodický princíp, že totiž pri skúmanom jave rozlišujeme morfológickú rovinu a syntaktickú rovinu. Na morfológickej rovine ide o tvar: inštrumentál pôvodcu; na syntaktickej rovine ide o funkciu tohto morfológického tvaru v príslušných syntaktických konštrukciách, t. j. o funkciu prívlastku a o funkciu príslovkového určenia pôvodcu. Rozlišovanie morfológickej a syntaktickej stránky pri skúmanom jave však nie je na prekážku, aby sme tieto dve stránky nevideli v dialektickej jednote (porov. i našu definíciu inštrumentálu pôvodcu). Pokiaľ ide o termíny inštrumentál pôvodcu a príslovkové určenie pôvodcu, vychádzame z toho, že sa v slovenskej (i českej) jazykovednej literatúre už ustálili: s termínom inštrumentál pôvodcu sústavne pracuje F. Miko (1962, s. 212, 220—222) i autori kolektívnej *Morfológie slovenského jazyka* (1966, s. 187); termín príslovkové určenie pôvodcu používa J. Orlovský (1965, s. 104), E.

Pauliny (1971, s. 150—151) a F. Miko (1972, s. 141), z českých jazykovedcov napr. V. Šmilauer (1966, s. 333—334) a J. Bauer — M. Grepl (1972, s. 126).

Poznámka. Popri termíne inštrumentál pôvodcu možno v našej jazykovednej literatúre nájsť aj iné termíny, napr. inštrumentál agensa [agentis] (Pauliny 1943, s. 46—47) alebo inštrumentál, resp. príslovkové určenie činiteľa (Oravec 1967, s. 11, resp. 170, 174, 179). V tomto prípade dávame prednosť termínu inštrumentál pôvodcu, lebo je širší ako termíny inštrumentál agensa, resp. inštrumentál činiteľa; zahŕňa totiž aj pomenovania takých substancií, ktoré sú nie iba činiteľom, lež vôbec nositeľom deja. Analogicky podľa termínu genitív subjektu, resp. subjektový genitív (typ *nástup vojska, prilet lietadla*) by v našom prípade prichádzal do úvahy aj termín inštrumentál subjektu, resp. subjektový inštrumentál, ale pridržame sa ustáleného termínu.

2.0. Inštrumentál pôvodcu v každej syntaktickej konštrukcii, v ktorej sa vyskytuje, naznačuje nepôvodnosť, resp. sekundárnosť tejto konštrukcie. Vyplýva to už z podstaty samého inštrumentálu pôvodcu: pomenovanie pôvodcu deja totiž primárne vystupuje v syntaktickej konštrukcii v inej podobe a zaujíma iné postavenie — je to podoba nominatívu s funkciou podmetu dvojčlennej vety. Inštrumentál pôvodcu takto signalizuje, že pôvodca slovesného deja nevystupuje v danej syntaktickej konštrukcii vo svojej najvlastnejšej forme a funkcii. Čiže konštrukcia, v ktorej sa pôvodca deja vyskytuje v podobe inštrumentálu, je výsledkom istej operácie, resp. transformácie — a práve tým sa pôvodná konštrukcia mení na nepôvodnú, sekundárnu a v nej pôvodca deja vystupuje vo forme inštrumentálu:

a) v syntagmatickej konštrukcii typu *využívanie prírody človekom* ide o nominalizačnú transformáciu pôvodnej vetnej konštrukcie *Človek využíva prírodu*;

b) v polovetnej konštrukcii typu *príklad vybratý Engelsom* ide o syntaktickú kondenzáciu, pri ktorej pôvodná konštrukcia (*príklad*) *vybral Engels*; (*príklad*), *ktorý vybral Engels* stráca svoju vetnosť a mení sa na polovetu (porov. Kačala, 1975 a);

c) vo vetných konštrukciách s opisným a so zvrátnym pasívom (*Je to svet, ktorého základy boli položené tichým detstvom. — Tesným prívlastkom sa zužuje rozsah významu nadradeného podstatného mena.*) ide o zmenu gramatickej perspektívy vety: veta s aktívnou gramatickou perspektívou, pri ktorej je gramatický podmet totožný s pôvodcom deja (*Je to svet, ktorého základy položilo tiché detstvo. — Tesný prívlastok zužuje rozsah významu nadradeného podstatného mena.*), sa mení na vetu s neaktívnou (pasívnou) gramatickou perspektívou, pri ktorej podmet nie je totožný s pôvodcom deja (bližšie o tom Kačala, 1976).

2.1. Čo je všetkým trom druhom konštrukcií s inštrumentálom pôvodcu spoločné? Predovšetkým to, že ide o konštrukcie istým spôsobom utvorené, pretransformované zo základných konštrukcií. Táto ich „utvorenosť“ sa prejavuje jednak v použítom slovesnom tvare (slovesné podstatné meno — trpné prídavné slovo — súbor opisných trpných tvarov a zvrátných trpných tvarov) a jednak vo výskyte špecifického prostriedku — inštrumentálu pôvodcu, typického práve pre tieto konštrukcie (v iných syntaktických konštrukciách sa tento morfológický prostriedok nevyskytuje;

V. S. Chraťkovskij (1974, s. 20) v tejto súvislosti hovorí o prvotných a druhotných vetných členoch: „Prvotné vetné členy môžu vystupovať tak vo východiskovej konštrukcii, ako aj v odvodených konštrukciách, kým druhotné vetné členy (napríklad agensový predmet, kauzatívny predmet, formálny podmet) môžu vystupovať iba v odvodených slovesnorodových konštrukciách.“). Výskyt inštrumentálu pôvodcu v uvedených konštrukciách pokladáme za druhý spoločný znak všetkých troch druhov syntaktických konštrukcií.

2.2. Inštrumentál pôvodcu je vo všetkých troch druhoch konštrukcií nezáväzným, voľným členom konštrukcie. Pribatím inštrumentálu pôvodcu sa takáto konštrukcia stáva zložitejšou a štylisticky sa zaraďuje medzi syntaktické prostriedky odborného vyjadrovania, resp. medzi syntaktické prostriedky s príznakom knižnosti.

Charakteristiku zložitejšej konštrukcie možno jednoznačne pripísať najmä syntagmatickej konštrukcii typu *využívanie prírody človekom*. V nej totiž ide o spojenie nadradeného substantíva (slovesného podstatného mena) s dvoma nerovnorodými **substantívnymi prívlastkami**, ktoré navzájom neviaže syntagmatický vzťah. Ide tu o tzv. rôznosmerný spôsob rozvíjania nadradeného substantíva,¹ aký nachodíme aj v ďalších konštrukciách s dvoma, príp. i tromi nerovnorodými prívlastkami, a to tak so zhodným a s nezhodným (*široké možnosti využitia; neobyčajná túžba žiť; zodpovedné hospodárenie s financiami; pohotová pomoc ranenému; bohatá diskusia o umení; ľahkomyseľné spoľahnutie sa na iných*), ako aj s dvoma nezhodnými (*odovzdanie návrhu nadriadeným orgánom; pomoc mládeže pri zbere úrody; prítomnosť vedúcich na porade; záujem študentov o hudbu; ťažba rudy kombajnom; schopnosť človeka vnímať; názor mládeže na život; zaobchádzanie žiakov s prístrojmi*) alebo s jedným zhodným a s dvoma nezhodnými (*bohatá účasť občanov na dožinkách; silná závislosť autora od cudzích vzorov; neprestajné úsilie človeka poznávať okolitý svet; veľká radosť spolupracovníkov z dosiahnutého úspechu*). Protí tomuto rôznosmernému spôsobu rozvíjania stojí jednosmerný (lineárny) spôsob rozvíjania nadradeného substantíva,² pri ktorom každé ďalšie substantívum sa viaže na bezprostredne predchádzajúce substantívum (*uznávanie existencie atómovej roviny; postihnutie špecifických črt biosféry; teoretické zmocňovanie sa vždy hlbších rovín skúmanej oblasti skutočnosti*).

Substantívne prívlastky sú v rozoberanom druhu konštrukcie tvarovo rozlíšené: jeden je v genitíve (je to objektový genitív), druhý je v inštrumentáli (inštrumentál pôvodcu). V tomto poradí (1. je genitívny prívlastok, 2. je inštrumentálový prívlastok) nasledujú za nadradeným substantívom a toto poradie je vo vzťahu

¹ F. Miko (1966, s. 69—70) a F. Kočiš (1973, s. 55, 66 a inde) pri analýze analogických súvetných konštrukcií hovoria tu o vetvení, resp. o vetvovej závislosti.

² F. Miko (1966, s. 69—70) hovorí tu v súvisi s analogickými súvetnými štruktúrami o prehľbovaní závislosti; F. Kočiš (1973, s. 66) o prehľbovanej, resp. postupnej závislosti.

k nadradenému substantívu syntakticky relevantné : je to pevné poradie a zároveň sa v ňom prejavuje hierarchia obidvoch prívlastkov : genitívny je bližší, inštrumentálny je vzdialenejší, resp. ďalší. Aj preto, že naznačuje hierarchiu obidvoch substantívnych prívlastkov vo vzťahu k nadradenému slovesnému podstatnému menu, nemožno toto poradie meniť. Inštrumentálny prívlastok sa do tesnej blízkosti nadradeného substantíva dostáva iba vtedy, ak sa namiesto genitívneho prívlastku použije v tejto konštrukcii zámenný tvar *jeho, jej, ich* — ten totiž stojí pred nadradeným substantívom : *odstránenie chýb výrobcom* → *ich odstránenie výrobcom* ; *obrodenie spisovného jazyka ľudovou rečou* → *jeho obrodenie ľudovou rečou*.

V uvedenom vzájomnom vzťahu substantívnych prívlastkov, v ich významovej náplni, ako aj v ich slovnodruhovej realizácii prejavuje sa závislosť syntagmatickej konštrukcie typu *využívanie prírody človekom* od východiskovej vetnej konštrukcie *Človek využíva prírodu*.

3.1. Hierarchia substantívnych prívlastkov v syntagmatickej konštrukcii typu *využívanie prírody človekom* má ešte jeden aspekt, a to ten, že použitie inštrumentálneho prívlastku v tejto konštrukcii je viazané na použitie genitívneho prívlastku : inštrumentálny prívlastok ako vzdialenejší môže v takejto konštrukcii fungovať iba vtedy, ak v nej už funguje genitívny prívlastok ako bližší. Vidíme to z toho, že ak zo syntagmy *využívanie prírody človekom* vynecháme genitívny prívlastok, zostane spojenie *využívanie človekom*, ktoré nemá oporu v jazykovej skutočnosti.

Pevnejšia spätosť nadradeného slovesného podstatného mena s genitívnym prívlastkom je dôsledkom toho, že tento bližší prívlastok je pretransformovaným objektom slovesa *využívať* a väzobná schopnosť slovesa, ktorá je realizáciou jednej zložky intencie slovesného deja, sa vo veľkej miere zachováva aj po pretransformovaní slovesa na dejové podstatné meno. Spomínaná viazanosť vzdialenejšieho inštrumentálneho prívlastku na výskyt bližšieho genitívneho prívlastku v rozoberaných konštrukciách nás oprávňuje hovoriť pri inštrumentálnom prívlastku o viazanom vetnom člene, resp. o viazanom člene *zložitejšej* syntagmatickej konštrukcie typu *využívanie prírody človekom*.

3.2. V súvisi s vetnými konštrukciami, ktoré sú východiskom syntagmatických konštrukcií typu *využívanie prírody človekom*, je dôležité poukázať na intencnú hodnotu, resp. na intencný typ východiskových sloviess. Už z toho, čo sme povedali *doteraz*, vychodí, že ide o slovesá, ktoré sa na základe intencie svojho deja viažu s pomenovaním pôvodcu deja, ako aj s pomenovaním zásahu (cieľa) deja ; ide teda o slovesá subjektovo-objektového typu s priamym objektom (schematicky ich označujeme ← V →), napr. : *usmerňovať, viesť, ovládať, privítať, prijať, zakladať, zastupovať, využívať, zneužívať, podrobiť si, zotročiť, určovať, uznávať, nahrádzať, uprednostňovať, odstrániť, uchopiť, odrážať, oslobodiť, donášať, vynakladať, zabezpečovať* ... Z nášho hľadiska je dôležité, že obidve pomenovania, spájajúce sa so

slovesom na základe intencie slovesného deja, nachodia v transformovanej syntagmatickej konštrukcii svoje uplatnenie, pravda, v inej podobe aj funkcii.

Príklady na syntagmatické konštrukcie s inštrumentálom pôvodcu: *Rozsekávanie tenčiny na odštiepky poľským rozsekávačom DUCA—100.* (odb. tlač) — ... *doba po uchopení moci revolúciou (Rúfus) — Práve tak motívy: napr. motív ráňania lastovičích hniezd Drakom v „Chlapskej reči“ ... (Matuška) — V niektorých obciach uvažujú o donáške obedov dôchodcom opatrovatelmi, pochopiteľne tým, čo sú osamelí a neschopní dochádzať do závodov verejného stravovania.* (Pravda, 1977) — ... *konferencia o otázkach zabezpečenia komplexného ekonomického a sociálneho rozvoja územných obvodov miestnymi orgánmi štátnej moci ...* (Pravda, 1977) — *vyšetrenie pacienta odborným lekárom* (odb. úzus) — *ovplyvňovanie jedného partnera druhým — vedenie dorastu skúsenými trénermi — prijatie delegácie predsedom vlády.*

Ako ukazujú uvedené príklady, tvar inštrumentálu pôvodcu v skúmanom druhu syntaktických konštrukcií majú popri substantívach pomenúvajúcich osoby aj substantíva pomenújúce abstraktné javy a predmety. Zriedkavo sa v tejto funkcii používa namiesto substantíva ukazovacie zámeno: ... *absorbovanie domáчих spoločností tými, čo prichádzajú zo zahraničia s hľbou dolárov v kufri.* (Oleríny)

3.3. Pre vymedzenie gramatického a sémantického typu sloviac vystupujúcich v rozoberanom druhu syntaktických konštrukcií má veľký význam zistenie, že sú subjektovo-objektové slovesá s priamym objektom; iba ten sa totiž po transformácii slovesa na slovesné podstatné meno mení na bližší genitívny prívlastok. Ak sa sloveso viaže s iným ako priamym predmetom, napr. s akuzatívnym predmetom s predložkou *na* (*človek pôsobí na prírodu; syn sa spoľieha na rodičov; vedúci vplýva na spolupracovníkov*), nepriamy predmet sa po transformácii slovesa na slovesné podstatné meno nestáva bližším genitívnym prívlastkom podstatného mena, lež si zachováva svoj tvar a stáva sa ďalším, resp. vzdialenejším prívlastkom, pričom postavenie bližšieho genitívneho prívlastku nadobúda pomenovanie pôvodcu deja (ide tu teda o subjektový genitív: *pôsobenie človeka na prírodu; spoľiehanie sa syna na rodičov; vplývanie (vplyv) vedúceho na spolupracovníkov*). Podobne je to aj pri iných subjektovo-objektových slovesách s nepriamym objektom (*človek sa usiloval o ovládnutie vesmíru → úsilie človeka o ovládnutie vesmíru; vyšetrujúci pochyboval o pravdivosti výpovede → pochybovanie vyšetrujúceho o pravdivosti výpovede; brat pomohol susedovi → pomoc brata susedovi; postihnutý sa zmieril so svojim osudom → zmierenie sa postihnutého s jeho osudom*).

3.4. Inštrumentál pôvodcu v rozoberaných syntaktických konštrukciách možno dosť spoľahlivo odlišiť od predmetu (*zásobovanie tkaniva kyslíkom; vyhrážanie sa generála vojnou*), od príslovkového určenia nástroja, resp. prostriedku (*prestrihnutie pásky nožnicami; znázornenie príbehu mimikou a rukami; vylučovanie škodlivých látok potením; zvýšenie životnej úrovne rastom produktivity práce; dosiahnu-*

tie mieru rokovaním) aj príčiny (otrava organizmu alkoholom; strata členstva úmrtím). Syntaktickú funkciu inštrumentálu zisťujeme rozborom gramatických a sémantických vzťahov, ktorými sú späté členy konštrukcie, a pomáhame si pritom **jednak** prevedením takejto menšej konštrukcie na pôvodnú vetnú konštrukciu, **jednak** substitúciou, príp. zámenou inštrumentálu synonymnými prostriedkami. Pravdaže, ani tieto postupy nemusia viesť v každom jednotlivom prípade k jednoznačnému záveru, lebo hranice medzi jednotlivými syntaktickými funkciami nie sú ostré a nepreniknuteľné.

4.0. V polovetných konštrukciách typu *príklad vybraný Engelsom* má inštrumentál pôvodcu – ako sme už povedali – funkciu príslovkového určenia pôvodcu. Podľa F. Mika (1972, s. 147) je príslovkové určenie pôvodcu práve v týchto konštrukciách najčastejšie: „práve tu znesie slovenčina vyjadrenie agensa, a spravidla ho aj požaduje. V „plnom“ pasíve sa spisovná slovenčina vyjadreniu agensa vyhýba.“

Príslovkové určenie pôvodcu sa v týchto konštrukciách viaže na jadrový výraz polovetnej konštrukcie, ktorým je tvar trpného prídavia od sloviessubjektovo-objektového typu s priamym objektom. Jadrový výraz polovetnej konštrukcie má najčastejšie úlohu zhodného postpozitívneho príviasiku, **zriedkavejšie** zhodného doplnku.

Príklady na polovetné konštrukcie s inštrumentálom pôvodcu: *Stroj však zostrojil človek z elektrónok alebo polovodičov a pracuje na základe programu stanoveného priamo alebo sprostredkované človekom podľa zákonov elektrodynamiky.* (I. Hrušovský) — *Zavodňovacie kanály a umelé ostrovy vybudované Aztékmi očarili Hernána Cortésa, hoci neboli zo zlata.* (Oleríny) — *Štandardné skúšobné oleje dodávané výrobcom prístrojov v troch druhoch.* (techn. norma) — *Brloh osídlený líškou a jazvecom.* (Poľovníctvo) — *Je to téma neplnosti, necelosti, je to téma vyplývajúca z pocitu a živená pocitom, že sa čosi pokazilo a porušilo, vyšinulo a prevrátilo.* (Matuška) — *Na snímke .... vedúci tohto útoku, blokovaný obrancom Bublom, v útoku na našu bránu.* (Večerník, 1977) — *Práve tento akt exilu, podmienený societou, mal byť stimulom, z ktorého vychádzali nové, v umení doteraz nerealizované vzťahy umelca k tvaru, stvorenie vlastného sveta básne.* (Rúfus) — *Napokon poézia, ktorú možno vyhlasovať za subjektívnu, aj keď nie subjektivistickú, stojí v strede jeho tvorby, predchádzaná i nasledovaná zvláštnou, rízkovitou poéziou rodu.* (Matuška) — *Armády a colnice, zákony vyhlásené malou hŕstkou a nútene dodržiavané obrovskou väčšinou obyvateľstva ...* (Oleríny)

4.1. V takých prípadoch, keď inštrumentál s funkciou príslovkového určenia pôvodcu nie je rozvitý ďalším vetným členom a naopak rozvitá (zvyčajne bohatšie) je **daktorá** iná časť vety, viažúca sa na jadrový výraz polovetnej konštrukcie, kladie sa **toto** príslovkové určenie pôvodcu pred jadrový výraz polovetnej konštrukcie. Príslovkové určenie pôvodcu stojí spravidla tesne pred týmto jadrovým výrazom. Konštrukcia s takýmto slovosledom sa vyznačuje maximálnou kondenzovanosťou,

resp. zomknutosťou výrazu, ale polovetná platnosť konštrukcie sa tak zastiera, ba stráca; takýto spôsob vyjadrenia má príznak knižnosti. Príklady: *Teda ani srdcom dodaná krv na výživu vlastného pracujúceho svalu v ňom „nemá čas“ na dostatočné odovzdanie kyslíka a živín.* (Pravda, 1977) — *Máme preto právo nielen vážiť si hodnoty ľuďmi vytvorené, ale i dať sa dojímať ľudským osudom tvorcov.* (Matuška) — *V pojme „masového človeka“ nachádza odpoveď na Nietzscheho položenú otázku, čo je človek ako „doteraz neurčený živočích“.* (Pravda, 1977)

Namiesto podstatného mena v inštrumentáli môže v takejto pozícii stáť aj osobné zámeno: *Zdá sa, že na dne, kdesi veľmi hlboko v ňom je veľmi neodbytný, ním samým skôr skrývaný ako vyslovovaný pocit tragična.* (Matuška)

4.2. Polovetnej konštrukcii s inštrumentálom pôvodcu je sémanticky najbližšia súvetná konštrukcia s prívlastkovou vedľajšou vetou uvedenou vzťažným zámenom ktorý, pričom vo vedľajšej vete môže byť aktívum alebo opisné pasívum:

(1) *Paraguajský prezident ... vedel, že sa zvierajú železné kliešte okolo hrdla jeho vlasti, ohrozenej zemepisnou polohou a nepriateľmi.* (Oleríny)

(1a) *Paraguajský prezident vedel, že sa zvierajú železné kliešte okolo hrdla jeho vlasti, ktorú ohrozuje zemepisná poloha a nepriatelia.*

(1b) *Paraguajský prezident vedel, že sa zvierajú železné kliešte okolo hrdla jeho vlasti, ktorá je ohrozená zemepisnou polohou a nepriateľmi.*

Súvetné konštrukcie sú v porovnaní so zomknutou polovetnou konštrukciou voľnejšie a explicitnejšie. Konštrukcia s aktívom pritom ukazuje, že inštrumentálu pôvodcu z polovetnej konštrukcie, ako aj z konštrukcie s opisným pasívom zodpovedá nominatív v úlohe gramatického podmetu dvojčlennej vety.

4.3. Podobne ako v syntagmatických konštrukciách možno aj v polovetných konštrukciách inštrumentál s funkciou príslovkového určenia pôvodcu dosť spoľahlivo odlišiť od inštrumentálu vo funkcii príslovkového určenia nástroja, resp. prostriedku (*lúče získané mohutnými urýchľovačmi; hriadka poliatá dažďovou vodou*), príčiny (*hlas rozochvený vzrušením*), ako aj vo funkcii predmetu (*dvor zaprataný strojmi*). Pravdaže, možné sú aj prechodné prípady.

5.0. Vetné konštrukcie s inštrumentálom pôvodcu vo funkcii príslovkového určenia sú dvojaké: konštrukcie s opisným a so zvratným pasívom. V oboch typoch pasívnych vetných konštrukcií pristupuje príslovkové určenie pôvodcu k jadrovým zložkám konštrukcie ako nezáväzný, voľný vetný člen. Pri výklade postavenia príslovkového určenia pôvodcu v pasívnych vetných konštrukciách je dôležité vyjsť z podstaty pasíva.

5.1.0. Pasívum, pasívna vetná konštrukcia vzniká odsunutím pomenovania pôvodcu deja z pozície gramatického podmetu a použitím pomenovania zásahu slovesného deja v tejto pozícii, pričom sa mení aktívny slovesný tvar v prísudku vety na pasívny. Odsunutie pomenovania pôvodcu deja pritom neznačí jeho vysunutie z vety: je to iba odsunutie z gramaticky východiskovej pozície dvojčlennej vety, t. j. odsunutie spomedzi gramaticky relevantných zložiek dvojčlennej vety. Odsunutie

môže značiť alebo vysunutie z vety vôbec, alebo premiestnenie do inej, gramaticky okrajovej pozície vety. Prvý prípad je častejší — realizuje sa v ňom tendencia obísť vo vete pomenovanie pôvodcu deja ako irelevantné, nie dôležité; druhý prípad je zriedkavejší — tu máme do činenia práve s pasívnymi vetnými konštrukciami obsahujúcimi príslovkové určenie pôvodcu deja v inštrumentáli. V tejto súvislosti je zaujímavé konštatovanie M. M. Guchmanovej (1976, s. 13), že „vo všetkých jazykoch, v ktorých sa utvoril protiklad aktívum — pasívum, používanie pasíva vo vetách bez agensa absolútne dominuje“.

5.1.1. Všeobecne sa prijíma názor, že gramatická kategória slovesného rodu sa v slovenčine uplatňuje iba pri činnostných prechodných slovesách. To sú opäť slovesá, ktoré označujeme ako subjektovo-objektové s priamym objektom (ich intenčná hodnota v schéme: $\leftarrow V \rightarrow$). Vzniká, pravdaže, otázka, čo sa deje s touto intenčnou hodnotou slovesa, resp. s intenciou slovesného deja v pasívnych konštrukciách, v ktorých je pomenovanie východiskovej substancie deja odsunuté z pozície gramatického podmetu a prestáva byť gramaticky relevantnou zložkou vetnej konštrukcie.

Na otázku, či sa v pasívnych vetných konštrukciách mení intenčná hodnota slovesa, dáva v súvisе so zvrätným pasívom odpoveď *Morfológia slovenského jazyka* (1966, s. 388): „Intenčná hodnota slovesa však ostáva nezmenená.“ Toto konštatovanie pravdepodobne vystihuje stav veci, hoci odsunutie pomenovania pôvodcu deja z pozície gramatického podmetu vety a veľmi často aj z vetnej konštrukcie vôbec naznačuje, že tu nastáva zmena v intencii slovesného deja (pojmy intenčná hodnota slovesa a intencia slovesného deja nepokladáme za totožné; o tom bližšie Kačala, 1971).

E. Pauliny (1958, s. 43) rieši otázku intencie slovesného deja v pasívnych konštrukciách týmto konštatovaním: „V pasíve sa pri akčných slovesách intencia slovesného deja vzhľadom na riadiaci člen syntagmy obracia.“ Toto konštatovanie poukazuje na jednu stránku veci. Druhá stránka je v tom, že v pasívnej konštrukcii pomenovanie východiskovej substancie deja spravidla chýba, pričom pomenovanie zasahovanej substancie ani v pozícii gramatického podmetu neprestáva byť pomenovaním zásahu deja.

5.1.2. Jednoznačnejšie riešenie otázky sa ponúka v pojme gramatickej perspektívy vety (bližšie Kačala, 1976): v pasívnych vetných konštrukciách je gramatická perspektíva, ktorá sa zakladá na vzájomnom gramatickom vzťahu medzi pomenovaním s funkciou gramatického podmetu a pomenovaním s funkciou prísudku dvojčlennej vety, **neaktívna** (pasívna). Keďže pasívna vetná konštrukcia je vybudovaná na gramaticky **neaktívnom** (pasívnom) vzťahu medzi pomenovaniami fungujúcimi v úlohe podmetu a prísudku vety, pomenovanie východiskovej substancie deja je odsunuté na perifériu vety, príp. vo vete vôbec nevystupuje.

5.1.3. Ukazuje sa, že v pasívnej vetnej konštrukcii sa intenčná hodnota slovesa, na ktorom je konštrukcia vybudovaná, nemení, lebo iba subjektovo-ob-

jektové slovesá s priamym objektom umožňujú, aby sa v pasívnej vetnej konštrukcii pomenovanie pôvodcu ich deja použilo vo forme inštrumentálu s funkciou príslovkového určenia pôvodcu. No z druhej strany sa v pasívnych vetných konštrukciách modifikuje intencia slovesného deja tým, že pomenovanie východiskovej substancie slovesného deja sa odsúva z pozície gramatického podmetu a prestáva byť pre pasívnu vetnú konštrukciu relevantnou zložkou.

5.2. Inštrumentál s funkciou príslovkového určenia pôvodcu môže vystupovať v oboch typoch pasívnych vetných konštrukcií: v konštrukciách s opisným pasívom aj v konštrukciách so zvratným pasívom. V konštrukciách s opisným pasívom sa výskyt tohto vetného člena konštatuje všeobecne, pričom sa upozorňuje na štýlovú obmedzenosť takýchto konštrukcií (pozri Kačala, 1975 b), no pri konštrukciách so zvratným pasívom sa tento vetný člen zvyčajne nespomína. Zastavíme sa najprv pri konštrukciách s opisným pasívom: *Do suchopáru slovenskej prózy bol Kukučínom urobený vlom: vošiel do nej sedliak, a skôr ešte dedičan.* (Matuška) — *Aj vzťahy medzi ľuďmi, najmä v modernej spoločnosti, ktorá už nie je zmietaná antagonistickými protikladmi, tvoria otvorenú štruktúru* (I. Hrušovský) — *Stav, do ktorého je tento predmet (syn) privádzaný, alebo v ktorom je, je spôsobovaný iným predmetom.* (Paulíny) — *Jeden skutočný umelec býval a býva interpretovaný niekoľkými skutočnými i neskutočnými literárnymi vedcami.* (Rúfus) — *Norma bola prerokovaná a schválená týmito organizáciami.* (techn. norma) — *Do takej situácie sa dostala napr. stredoveká fyzika, keď bola vystriedaná galileovsko-newtonovskou fyzikou, ktorá sama sa však dostala v našom storočí do podobnej situácie.* (Fil Korn) — *Hnacou silou učenia je záujem. Môže byť vyvolaný jednak snahou dostať dobrú známku, ale aj vysvetlením praktického významu učenia pre život žiaka, očakávaním kontroly učiteľa alebo rodiča a očakávaním hodnotenia vedomostí.* (Bartko) — *To znamenalo, že uvedomelosť bola úplne potlačená živelnosťou.* (preklad) — *Dlhá cesta za básňou je lemovaná padlými, mučeníkmi života, takými bezbrannými a úprimnými v tejto úlohe, že človek je občas náchylný považovať ich za hrdinov.* (Rúfus)

Ako ukazujú príklady, funkciu príslovkového určenia pôvodcu majú najčastejšie pomenovania osôb a abstraktných javov; pomenovania predmetov sú zriedkavejšie. Namiesto substantíva môže v inštrumentáli s funkciou príslovkového určenia pôvodcu vystupovať aj zámeno: *Toto zaiste už nie je povrch, to je dozaista vídené a nemilosrdne vyslovené niekým, kto vie a pozná.* (Matuška) — *Podľa neho absolútna nevyhnutnosť sa vzťahuje na to, čo je určené iba sebou samým.* (I. Hrušovský)

5.3.0. Tak ako v doteraz rozoberaných konštrukciách aj v konštrukcii s opisným pasívom treba inštrumentál s funkciou príslovkového určenia pôvodcu starostlivo diferencovať najmä od inštrumentálu vo funkcii príslovkového určenia nástroja, resp. prostriedku a vo funkcii predmetu. V literatúre (napr. E. Paulíny, 1943, s. 46; F. Miko, 1962, s. 221; V. Šmilauer, 1966, s. 334) sa pripomína úzka súvislosť medzi

inštrumentálom pôvodcu a inštrumentálom nástroja, resp. prostriedku a prinášajú sa doklady, v ktorých je hranica medzi týmito prostriedkami nejasná, ba priamo zrušená (Miko, 1962, s. 221).

5.3.1. Objektívnym základom dvojznačnosti inštrumentálu v pasívnych konštrukciách môžu byť napríklad východiskové aktívne konštrukcie s takými slovesami v prísudku, pri ktorých to isté substantívum môže fungovať jednak ako podmet, resp. ako pôvodca deja a jednak ako príslovkové určenie nástroja, príp. prostriedku, resp. ako nástroj (prostriedok) na uskutočňovanie deja. Také je napr. sloveso *označovať* vo vetách

(2) *Substantíva označujú predmety chápané ako jestvujúce samostatne.* (odb. úzus)

(3) *Substantívami označujeme predmety chápané ako jestvujúce samostatne.*

V konštrukcii s opisným pasívom, ako aj so zvrätným pasívom zodpovedá inštrumentál tak nominatívu vo funkcii pôvodcu deja, ako aj inštrumentálu s funkciou nástroja (prostriedku) deja:

(2a, 3a) *Substantívami sú označované predmety chápané ako jestvujúce samostatne.*

(2b, 3b) *Substantívami sa označujú predmety chápané ako jestvujúce samostatne.*

Keďže sa nominatív označujúci v aktívnej vete pôvodcu deja transformuje v pasívnej vete na inštrumentál pôvodcu, stretá sa tento inštrumentál s inštrumentálom nástroja (prostriedku) natoľko, že ich ťažko od seba odlíšiť.

K významu a spájateľnosti slovesa *označovať* v aktívnych vetách sa žiada dodať, že popri väzbe s bezpredložkovým akuzatívom si toto sloveso vyžaduje záväzné určenie kvality deja. Markantné je to najmä vo vete so všeobecným podmetom (3). Sloveso *označovať* má vo vete so všeobecným podmetom činnostný význam, kým vo vete, kde je podmetom slovo *substantíva* (2), má vzťahový, resp. stavový význam. Potvrzuje to aj **možnosť** náhrady tohto slovesa vo vzťahovom význame menným spojením *sú označením*:

(2c) *Substantíva sú označením predmetov chápaných ako jestvujúcich samostatne.*

Takáto náhrada slovesa *označovať* v činnostnom použití (*Substantívami označujeme predmety ...*) nie je možná.

So zreteľom na tieto fakty by sme vychádzali z vety so všeobecným podmetom (3) ako zo základnej, východiskovej, pričom by sme dej slovesa *označovať* v základnom význame pripisovali osobe a v inštrumentáli *substantívami* by sme videli primárne prostriedok na pomenovanie nástroja (prostriedku) deja; ako príslovkové určenie nástroja (prostriedku) by sme hodnotili aj inštrumentál v zodpovedajúcich pasívnych konštrukciách (a), (b).

5.3.2. Hoci teda — tak ako v iných zložkách jazykovej stavby — nemožno ani tu poprieť jestvovanie prechodných prípadov, predsa len v zásade hranicu medzi inštrumentálom pôvodcu a inštrumentálom nástroja, resp. prostriedku možno určiť.

Treba pritom brať do úvahy význam celej konštrukcie a špeciálne význam slovesa a samého inštrumentálu. Nesporným príslovkovým určením pôvodcu sú predovšetkým tie prípady, v ktorých má túto funkciu pomenovanie osoby:

(4) *Národovec je v tejto poézii vystriedaný človekom, „vnútorným“ človekom, ktorému akoby veci národa ustupovali do pozadia ...* (Matuška)

V aktívnej konštrukcii zodpovedá príslovkovému určeniu pôvodcu podmet v nominatíve:

(4a) *Národovca v tejto poézii vystriedal človek ...* Oproti príslovkovému určeniu pôvodcu je predmet v inštrumentáli v konštrukciách s opisným pasívom realizáciou väzby prísudkového slovesa: ide o slovesá majúce združenú väzbu s akuzatívom a s inštrumentálom (príklady na slovesá s takouto väzbou sa uvádzajú v Morfológii slovenského jazyka, 1966, s. 393). Inštrumentál s funkciou predmetu v konštrukcii s opisným pasívom napr. vo vete

(5) *V takom prípade je tkanivo nedostačujúco zásobované kyslíkom.* (odb. tlač) zostáva inštrumentálom v úlohe objektu aj v aktívnej konštrukcii:

(5a) *V takom prípade krv nedostačujúco zásobuje tkanivo kyslíkom.*

Inštrumentál substantíva, ktorý má v konštrukcii s opisným pasívom funkciu predmetu, nemožno pri transformácii pasívnej konštrukcie na aktívnu dosadiť v podobe nominatívu do funkcie podmetu vety:

* *V takom prípade kyslík nedostačujúco zásobuje tkanivo ...*

5.3.3. Transformácia konštrukcie s opisným pasívom na aktívnu konštrukciu je účinným pomocníkom aj pri rozlišovaní príslovkového určenia pôvodcu a príslovkového určenia nástroja, resp. prostriedku. Inštrumentál *pojмами* vo vete

(6) *Obsah vedeckého termínu alebo pojmu je definovaný inými pojмами príslušnej poznatkovej štruktúry.* (I. Hrušovský) hodnotíme ako príslovkové určenie prostriedku, lebo po transformácii tejto vety na aktívnu sa jeho forma ani syntaktická funkcia nemení:

(6a) *Obsah vedeckého termínu alebo pojmu definujeme inými pojмами príslušnej poznatkovej štruktúry.*

Premena inštrumentálu prostriedku z pasívnej konštrukcie na nominatív s funkciou podmetu v aktívnej konštrukcii je vecne a sémanticky nepravdepodobná:

* *Obsah vedeckého termínu alebo pojmu definujú iné pojmy príslušnej poznatkovej štruktúry.*

Na zisťovanie syntaktickej platnosti inštrumentálu v takýchto prípadoch slúži aj zámena inštrumentálu synonymnými prostriedkami. Ak inštrumentál možno nahradiť synonymným výrazom typu *pomocou* + genitív príslušného substantíva, resp. *prostredníctvom* + genitív substantíva, naznačuje to, že inštrumentál má význam nástroja, resp. prostriedku:

(6b) *Obsah vedeckého termínu alebo pojmu je definovaný pomocou (prostredníctvom) iných pojmov príslušnej poznatkovej štruktúry.*

Inštrumentál s funkciou príslovkového určenia pôvodcu, napr. vo vete

(7) ... ak sú tieto zariadenia inštalované tak, aby ich cestujúci, ktorí nechcú byť rušení reprodukovaným zvukom, mohli sami vypnúť. (právna norma) nemožno nahradíť predložkovým výrazom pomocou (prostredníctvom) + genitív podstatného mena:

* ... ak sú tieto zariadenia inštalované tak, aby ich cestujúci, ktorí nechcú byť rušení pomocou (prostredníctvom) reprodukovaného zvuku, mohli sami vypnúť.

5.4.0. O inštrumentáli pôvodcu deja v konštrukciách so zvratným pasívom konštatuje E. Pauliny (1943, s. 89) toto: „Z intencie tohto typu (*dom sa stavia*) vyplýva, že nemôže byť pri ňom vyjadrený predmet, ktorým sa činnosť deje, lebo nie je vyjadrený činiteľ. Ak je predsa vyjadrený, je to väzba nesprávna: *akým spôsobom sa odpúšťajú vašou cirkvou hriechy? Jégé.*“ Naproti tomu F. Miko (1962, s. 221) inštrumentál pôvodcu v konštrukciách so zvratným pasívom pripúšťa: „Niekedy býva vyjadrený pôvodca i pri zvratnom pasíve.“ Svoje stanovisko ilustruje príkladom z Jégého, ktorý uvádza aj E. Pauliny, a ďalšími dvoma príkladmi z beletrie, v ktorých je však zvratné pasívum sporné: *Pritom sa vetrom pohnú i lady.* (Hafamová) — *Klobúk mu odletel niekam za pec, medzi divákov, jeho vlasy hýbali sa vetrom.* (Kukučín) — V *Morfológii slovenského jazyka* (1966, s. 433) sa v tejto súvislosti hovorí: „Pri zvratnej pasívnej forme sa pôvodca (agens) deja spravidla nevyjadruje, naproti tomu opisná pasívna forma vyjadrenie pôvodcu deja pripúšťa.“

5.4.1. Výpisky, ktoré máme k dispozícii, ukazujú, že inštrumentál s funkciou príslovkového určenia pôvodcu je v konštrukciách so zvratným pasívom možný. Tým sa medzi konštrukciami s opisným pasívom a konštrukciami so zvratným pasívom utvára pri vyjadrovaní pôvodcu deja istá symetria. Tá sa, pravda, týka skôr jazykového systému ako úzu, resp. frekvencie, lebo oproti konštrukciám s opisným pasívom je výskyt inštrumentálu pôvodcu v konštrukciách so zvratným pasívom zriedkavejší; vysvetlenie treba hľadať najskôr v tom, že zvratnému pasívu tu konkurujú zvratné slovesá.

Príklady na zvratné pasívne konštrukcie s inštrumentálom pôvodcu: *Stále viac ubúda jedinečnosti výpovede a jedinečnosť sa supluje šokom, premysleným a prepočítaným.* (Rúfus) — *Tesným prívlastkom sa zužuje rozsah významu nadradeného substantíva.* (odb. úzus) — *Dojem ich zložitosti (postáv) sa zväčšuje a prehľbuje kompozičnou technikou Conradovou, ktorá tak isto má svoje zákruhy ...* (Matuška) — *Odklonom od normy, ktorý sme kvalifikovali ako jazykovú chybu, porušuje sa norma.* (Kočiš) — *Jedným sa odpisuje druhé.* (preklad)

Vo funkcii príslovkového určenia pôvodcu v konštrukciách so zvratným pasívom vystupujú predovšetkým substantíva pomenúvajúce abstraktné javy. Substantíva označujúce veci a osoby sú v tejto funkcii zriedkavejšie. Namiesto podstatného mena môže ako inštrumentál pôvodcu zriedkavo vystupovať aj zámeno: *Je medzi nimi [oblasťami, na ktoré sa vzťahuje Peanov systém] vzťah izomorfie, a preto sa ním charakterizujú všetky medzi sebou izomorfné oblasti.* (Filkorn)

5.4.2. Tak ako v konštrukciách s opisným pasívom aj v konštrukciách so zvratným

pasívom stojí príslovkové určenie pôvodcu veľmi blízko príslovkovému určeniu nástroja, resp. prostriedku, ako aj predmetu v inštrumentáli. Pri diferencovaní príslovkového určenia pôvodcu od ostatných spomínaných syntaktických funkcií inštrumentálu postupujeme v konštrukciách so zvratným pasívom tak isto ako v konštrukciách s opisným pasívom (ods. 5.3.0.—5.3.3).

Príklady na inštrumentál s funkciou príslovkového určenia nástroja, resp. prostriedku: *Veľká jeho časť [neznačkovaneho vitamínu B₁₂] sa vylúči močom a s ním sa vyplaví aj časť vstrebaného rádioaktívneho vitamínu B₁₂.* (Dieška) — *Tu sa obsah pojmu „grupa“ vyjadri práve axiómami, teda grupa sa definuje axiomaticky.* (Filkorn) — *Nezrelativizuje sa týmto usilovným podnikaním hodnota slova natoľko, že raz, až príde tvorca, príde medzi svojich, a ho nepoznajú?* (Rúfus) — *V nej [dedine] sa otázky a vzťahy neriešia okolkovaním, nepriamo, ale nožom alebo aspoň pástou medzi oči.* (Matuška)

Príklad na inštrumentál s funkciou objektu v konštrukcii so zvratným pasívom: *Obsahy sa doplnia vodou po značku a dobre sa premiešajú.* (techn. norma)

6. S inštrumentálom pôvodcu vo všetkých troch druhoch syntaktických konštrukcií sú synonymné rozličné predložkové výrazy, najmä *zo strany* + genitív substantíva, ďalej v *kruhoch* + genitív, *u* + genitív, *od* + genitív, prípadne iné. Príklady: ... *dodržiavanie dohôd o využívaní finančných prostriedkov zo strany príslušných vlád.* (Oleríny) — *Tieto v radoch novopozitivistov všeobecne vyznávané náhľady nie sú prejavom ani „úplného“ relativizmu, ani „nenávisťi“ k abstrakciám.* (I. Hrušovský) — *Publikácia vydaná vo vydavateľstve Tatra. (úzus) — Dokiaľ sa i v radoch intelektuálov pojem národa, nie ich vlastnou vinou, pociťuje ako boľavá odrenina, budú existovať predpoklady pre vypuknutie takéhoto sporu.* (Rúfus) — *A že sa v Čechách zo „sveta“ nielen berie, že sa z Čiech „svetu“ i dáva, na to je svedectvom práve on, F. X. Šalda.* (Matuška) — *Čo sa týka deduktívnej stránky vedeckej metódy, bola táto požiadavka realizovaná v prácach Fregeho, Hilberta, Tarského a i., dotýkajúcich sa teórie deduktívnych systémov a deduktívnych vied.* (Filkorn) — *Z toho jasne vyplýva, že nijaká podstata nie je absolútne ohraničená od ešte hlbších podstát a od ostatného sveta a že nie je určovaná výhradne iba zo seba.* (I. Hrušovský)

7. Na záver: Naším rozborom troch druhov syntaktických konštrukcií s inštrumentálom pôvodcu sme chceli prispieť k lepšiemu poznaniu tohto špecifického vyjadrovacieho prostriedku súčasnej spisovnej slovenčiny, typického najmä pre sféru odborného vyjadrovania, resp. pre písané texty. Ukázali sme, že základom **všetkých** rozoberaných syntaktických konštrukcií sú slovesné tvary (určité aj neurčité) od sloves subjektovo-objektového typu s priamym objektom. Všetky analyzované konštrukcie majú pasívny význam, pričom použitie inštrumentálu pôvodcu v takejto konštrukcii zosilňuje pasívny ráz tejto konštrukcie. Príslovkové určenie pôvodcu je zároveň výrazným znakom sekundárnosti, resp. nepôvodnosti danej konštrukcie. Príslovkové určenie pôvodcu pristupuje do konštrukcie ako

nezávázný, voľný člen a stupňuje „nákladnosť“ vyjadrenia daného obsahu. Preto sú všetky analyzované druhy konštrukcií oveľa menej príznakové, ak sa v nich príslovkové určenie pôvodcu nevyjadruje. V tejto podobe sú skúmané syntaktické konštrukcie aj oveľa frekventovanejšie. Okrem toho je vyjadrovanie pôvodcu deja vo forme inštrumentálu vo všetkých troch druhoch konštrukcií obmedzené sémanticky a štylisticky. Inštrumentál s funkciou príslovkového určenia pôvodcu je blízky najmä inštrumentálu v úlohe príslovkového určenia nástroja, resp. prostriedku, no starostlivým rozborom konštrukcie ako celku a špeciálne významu slovesa a inštrumentálu možno tieto dve syntaktické funkcie rozlíšiť, lebo týmto javom zhodným na úrovni výrazu zodpovedajú v sémantickej štruktúre vety dve rozdielne funkcie.

*Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26*

Bibliografia

BAUER, J.—GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972. 337 s.

GUCHMAN, M. M.: Die Ebenen der Satzanalyse und die Kategorie des Genus verbi. In: Studia Grammatica. XIII. Satzstruktur und Genus verbi. Red. R. Lötsch a R. Růžicka. Berlín, Akademie—Verlag 1976, s. 9—32.

CHRAKOVSKIJ, V. S.: Passivnyje konstrukcii. Diatezy i zalogi. Red. A. A. Choleodovič. Leningrad, Izdatel'stvo Nauka 1974, s. 5—45.

KAČALA, J.: Sloveso, jeho intencičná hodnota, intencia slovesného deja a intencičná štruktúra vety. In: Sesja naukova Międzynarodowej komisji budowy gramatycznej języków słowiańskich. W Krakowie w dniach 3—5 grudnia 1969 r. Red. S. Urbańczyk. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. Wydawnictwo Polskiej akademii nauk 1971, s. 71—82.

KAČALA, J. Grammatische und semantische Aspekte der syntaktischen Kondensation. Zeitschrift für Slawistik, 20, 1975 a, s. 797—800.

KAČALA, J.: Funkcia inštrumentálu pôvodcu vo vete. Kultúra slova, 9, 1975 b, s. 174—175.

KAČALA, J.: Gramatická a sémantická perspektíva vety. Jazykovedný časopis, 27, 1976, s. 9—18.

KOČIŠ, F.: Zložené súvetie v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973. 272 s.

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.

MIKO, F.: K diskusi o zloženom súvetí. Jazykovedný časopis, 17, 1966, s. 64—74.

MIKO, F.: The Generative Structure of the Slovak Sentence. Adverbials. The Hague—Paris, Mouton a Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1972. 150 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružicka. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

ORLOVSKÝ, J.: Slovenská syntax. 2. vyd. Bratislava, Obzor 1965, s. 104.

PAULINY, E.: Štruktúra slovenského slovesa. Štúdia lexikálno-syntaktická. 1. vyd. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1943. 116 s.

PAULINY, E.: Problémy slovesnej rekcie. In: K historickosrovnávacímu štúdiu slovanských jazyků. Red. J. Bělič a i. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1958, s. 39—44.

PAULINY, E.: Krátka gramatika slovenská. 4. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 150—151.

ŠMILAUER, V.: Novočeská skladba. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966, s. 333—334.

КОНСТРУКЦИИ С ТВОРИТЕЛЬНЫМ ДЕЙТЕЛЯ

Резюме

Целью работы является дать грамматический анализ синтаксических конструкций, в которых встречается специфическое морфологическое средство – творительный деятеля. Различаются три вида синтаксических конструкций с творительным деятеля: 1. синтагматические конструкции, 2. полупредикативные конструкции и 3. предикативные конструкции; в рамках предикативных конструкций различаются два типа: конструкции с описательным пассивом и конструкции с возвратным пассивом. Конструкциям с возвратным пассивом уделяется особое внимание, так как применительно к ним о творительном деятеля в лингвистической литературе, как правило, не говорится.

Анализ осуществляется по этим трем видам синтаксических конструкций, причем на каждый вид приводятся примеры из письменных текстов, главным образом из научного стиля. Особое внимание уделяется различению синтаксической функции творительного деятеля от творительного с функцией обстоятельства орудия (средства), предмета и обстоятельства причины. С другой стороны указываются, в свою очередь, средства выражения, синонимические с творительным деятеля.

Творительный деятеля понимается как морфологическая форма (т. е. средство парадигматического плана языковой системы), которая может выступать в функциях различных членов предложения (т. е. имеет различные функции в синтагматическом плане языковой системы).

Синтаксические конструкции, в которых встречается творительный деятеля – это непервоначальные (производные) конструкции, построенные на основе определенных глагольных форм субъектно-объектного типа с прямым объектом. Все три вида синтаксических конструкций имеют неактивное (пассивное) значение и характер осложненных синтаксических конструкций и как таковые они относятся к средствам научного стиля.

MIESTO POLOVETNÝCH KONŠTRUKCIÍ V SYNTAXI

GUSTÁV MOŠKO

1. Komplexné spracovanie syntaktickej roviny jazyka si vyžaduje, aby sa v štruktúre syntaktických javov ustálilo chápanie polovetných konštrukcií, určilo ich miesto v syntaxi a zjednotili názory pri vydeľovaní ich jednotlivých druhov.

Hoci štruktúrna jazykoveda v porovnaní s predchádzajúcim obdobím dosiahla vysoký stupeň poznania jednotlivých jazykových rovín a ich systémov, jednako sa jej doteraz nepodarilo úplne opísať systém jazyka a jeho roviny, lebo systém jazyka a jeho javy metodologicky skúmala bez dialektickej spätosti jeho prvkov (porov. Kočiš, 1974).

Toto všeobecné konštatovanie chceme bližšie osvetliť na spôsobe výkladu a opisu polovetných konštrukcií v niektorých štúdiách, gramatikách a syntaktických príručkách slovanských spisovných jazykov (slovenčiny, češtiny a ruštiny), uviesť znaky a kritériá odlišujúce polovetné konštrukcie od iných syntaktických kategórií (od vetného člena a vedľajšej vety), určiť ich jednotlivé druhy a miesto v syntaxi spisovnej slovenčiny. Pri vymedzovaní polovetných konštrukcií uplatňujeme predovšetkým syntaktické hľadisko, lebo polovetné konštrukcie patria do syntaktickej roviny, a syntaktické hľadisko umožňuje teoreticky presnejšie a relatívne ucelenejšie spracovať systém polovetných konštrukcií.

2. Polovetné konštrukcie sa v histórii moderných spisovných slovanských jazykov neinterpretovali rovnako. Napr. M. Hattala (1865), J. Damborský (1930), B. Letz (1950), J. Gebauer (1905), F. I. Buslajev (1959) nevydeľovali polovetné konštrukcie ako osobitnú, samostatnú syntaktickú kategóriu. V ich gramatikách nájdeme len pravidlá, poučky o „krátení viet“ prechodníkom, prídavným, resp. infinitívom.

Všetky ich tzv. skrátené vety majú spoločný znak, a tým sú neurčité slovesné tvary (VInf — prechodník, prídavné alebo infinitív), ktoré sa používajú namiesto určitých slovesných tvarov (VF), namiesto plnohodnotného prídavného. Zo syntaktického hľadiska, ako aj z hľadiska genézy nemožno „skrátené vety“ odvodzovať z vedľajších viet, resp. ich meniť na vedľajšie vety, ale treba predpokladať jestvovanie dvoch paralelných spôsobov vyjadrenia „druhého slovesa“, druhej predikácie vo vete: vedľajšou vetou, alebo polovetnou (nominálnou) konštrukciou. Aj F. Trávníček

(1951, s. 1421) hovorí o dvoch samostatných, od seba nezávislých podobách. Prechodníkové konštrukcie však pokladá za plnohodnotné vety.

3. O paralelnosti vedľajšej vety a nominálnej konštrukcie (väzby) už dávnejšie uvažoval V. Skalička (1942) v súvislosti s tým, ako jednotlivé jazyky (jazykové typy) riešia problém druhého slovesa. V. Skalička vychádza z tézy, že jazyk často potrebuje vo vete nielen jedno sloveso, ale aj dve alebo viac sloviess. Potom je možné dvojaké riešenie: „buď jazyk zachováva tvar určitého slovesa a vytvorí vedľajšiu vetu. Nebo pretvára sloveso ve tvar, který má vlastnosti nominální, t.j. ve tvar neurčitý, a vytváří vazby infinitivní, participiální, přechodníkové atd.“ (s. 10).

V. Skalička správne tvrdí, že problém druhého slovesa súvisí s presným rozlišovaním slovných druhov. Pri presnom rozlišovaní slovných druhov sa potláčajú hraničné útvary. „Protože infinitiv a participia a vůbec tzv. jmenné tvary jsou takovými útvary hraničními, jsou v jazycích flexivních málo vyvinuty. Proto jsou pro jazyk flexivní charakteristické věty vedlejší“ (s. 11).

V aglutinačnom jazykovom type, v ktorom sa tak jasne nerozlišujú slovné druhy ako vo flektívnom type, rieši sa problém druhého slovesa iným, odlišným spôsobom. „Plynulé hranice slovních druhů dovolují, aby se uplatnily útvary hraniční. Protože infinitivy, participia a vůbec jmenné tvary slovesné jsou takovými hraničními útvary, jsou v jazycích aglutinačních silně vyvinuty. Proto se v těchto jazycích málo uplatňují věty vedlejší“ (s. 12).

Je známe, že v spisovnej slovenčine (češtine alebo ruštine) sa uplatňujú prvky aj z iných jazykových typov a nie iba z flektívneho typu. Jedným z takýchto prvkov, ktorý sa používa — hoci zriedkavejšie — v syntaxi spisovnej slovenčiny (najmä v jeho písanej podobe), sú aj polovetné konštrukcie. Prítomnosť dvoch prostriedkov na vyjadrenie druhej komunikácie vo vete sa diferencuje štylisticky. Napr. vedľajšie vety sú v slovenčine štylisticky píznakové syntaktické prostriedky.¹ Právom teda patria do výrazových prostriedkov spisovnej slovenčiny, a preto sa im netreba vyhýbať. Ako zistil J. Ružička (1956, s. 16), „spojenia s neurčitkom sú nielen najčastejšou konštrukciou, ktorou sa rieši otázka druhého slovesa, ale aj konštrukciou, ktorá sa môže použiť, pravda, za istých okolností v úlohe hocktorého vetného člena“.

4. V. Mathesius (1966; 1947) prvý v českej jazykovede charakterizoval osobitosť jazykových prostriedkov, ktoré majú okrem syntaktických vlastností vetných členov aj niektoré znaky vety, a označil ich termínom polovetné väzby.

V Mathesiusovom vymedzení polovetných väzieb (konštrukcií) sa uplatňujú hlavne logické, obsahové a funkčné kritériá. Logickú stránku polovetných konštrukcií určuje ich pôvod. Mathesius predpokladá, že polovetné konštrukcie sú výsledkom

---

¹ Stupeň príznakovosti nie je pri všetkých druhoch polovetných konštrukcií rovnaký. Viac príznakové sú voľne pripojené konštrukcie (napr. prechodníkové a prísťasové konštrukcie) ako tesne pripojené konštrukcie (napr. infinitívne konštrukcie).

skracovania viet, že sú to vetné skratky (podobne, ako sa domnieval Hattala, 1865; porov. 1966, s. 72). Pri vymedzovaní polovetných konštrukcií sa opiera predovšetkým o funkčné hladisko. Rozlišuje protiklad pomenovacej a predikatívnej (usúvzťažňovacej) funkcie v jazyku. Špecifickosť polovetných konštrukcií vidí v ich hraničnom postavení medzi predikáciou a determináciou (napr. medzi prísudkom a prívlastkom), pretože polovetné konštrukcie „vyjadrujú sice jako prísudek vztahy jazykovej teprve vytvárené, ale tak, že tím nevzniká vĕta“ (1966, s. 73). Z hladiska usúvzťažňovacej funkcie charakterizuje polovetné konštrukcie ako nevetnú predikáciu (porov. 1947, s. 303).

Komplexnejšie prispel výkladmi o polovetných väzbách v češtine a ruštine V. Hrabě (1964). Svoje výklady opiera o Mathesiusovo učenie o polovetnej väzbe a o Potebňovo učenie o vedľajšej predikácii a tvorivo ich rozvíja. Polovetnú konštrukciu definuje takto: je to „prostředek pro vyjádření druhého sdělení ve větě jednoduché, založený na syntaktickém vztahu nevětne predikace“ (s. 15). V. Hrabě za polovetné konštrukcie pokladá iba tie príklady nevetnej predikácie, v ktorých nevetný predikát je pripojený k svojmu subjektu voľne (nesplývavo). V systéme skladby ich zaraďuje na samostatné miesto, za normálne vetné členy. Ostatné príklady, v ktorých nevetný predikát je pripojený tesne (splývavo), nepokladá za polovetné konštrukcie, ale iba za vetný člen s implicitnou predikáciou (za kondenzáciu druhej komunikácie — „druhého sdělení“); (porov. op. cit., s. 22, 32—58).

Záväzné kritérium nesplyvavého pripojenia celkom nevystihuje podstatu druhej predikácie a špecifickosť polovetných konštrukcií. Zdôraznením voľného pripojenia ako kritéria odlišujúceho polovetné konštrukcie od nepolovetných oddeľujú sa od seba typy konštrukcií, ktoré majú spoločné vlastnosti, napr.: *Hodnoty vytvorené naším ľudom sú toho dôkazom* ↔ *Všetky tieto hodnoty, vytvorené naším ľudom, sú toho dôkazom*; a na druhej strane by sa do jednej skupiny zaradili typy veľmi odlišné, napr. *hodnoty vytvorené naším ľudom* ↔ *vytvorené hodnoty*. Teda pri rozlišovaní polovetných konštrukcií sa nemožno opierať iba o jediné kritérium (nesplývavé pripojenie), ale treba uplatňovať komplexnosť znakov (porov. tiež Marková, 1967).

Autori: českej vysokoškolskej učebnice skladby J. Bauer — M. Grepl (1972) opisujú skúmanú syntaktickú kategóriu v kapitole pod názvom *Polovětné útvary*. (Ako synonymný názov k nim používajú *polovětné vazby*.) Vedľajšiu, sekundárnu komunikáciu, pripájajúcu sa k základnej predikácii, pokladajú za sekundárnu predikáciu, ktorá však nemá formu prísudku, ale formu rozvíjacieho vetného člena. Rozdiel medzi rozvíjajacim vetným členom a sekundárnou predikáciou vidia v tom, že sekundárna predikácia má väčšiu mieru informácie, že sa viaže na čas a spôsob prísudkového deja (napr. pri doplnku), resp. že je bez priamych súvislostí k deju prísudkového slovesa (napr. pri voľnom prívlastku alebo prístavku).

Autori uvádzajú niektoré znaky, ktoré charakterizujú polovetnosť konštrukcie, napr. ich vyjadrenie dejovými adjektívami (príčastiami) alebo prechodníkmi;

paralelné použitie polovetnej konštrukcie a vedľajšej vety; intonačná oddelenosť od vetného celku (napr. pri participiálnych konštrukciách). Pretože polovetné útvary jazykový prejav zhutňujú, pokladajú ich za prostriedok syntaktickej kondenzácie. Túto funkciu pripisujú aj niektorým infinitívnym konštrukciám. Je zaujímavé, že ani doplnok, ani prívlastok medzi polovetné útvary nezaraďujú, aj keď znaky ich polovetnosti uvádzajú.

A. A. Potebňa (1958) v ruskej jazykovede nastolil otázku o intonačne vydeľených vetných členoch ako osobitnej syntaktickej konštrukcii — prístavku (apposition) v platnosti vetného člena jednoduchej vety. Potebňa prístavkom nazýva každú takú konštrukciu, ktorá nepochádza od závislej vety a ani nie je takou vetou, ale má funkciu medzi vlastným prívlastkom a prívlastkovou vetou so slovesným prísudkom. Potebňa teda vymedzuje novú syntaktickú kategóriu, **odlišnú** od rozvíjajúcich vetných členov a vedľajších viet, kategóriu, ktorá neskôr dostala v ruskej a sovietskej jazykovede názov *obosoblennyj člen predloženiija* (= voľne pripojený vetný člen, resp. vytýčený vetný člen). Tento termín zaviedol A. M. Peškovskij.

A. M. Peškovskij (1956) pokladá za základné a záväzné kritérium voľne pripojeného člena intonáciu a rytmus: „voľne pripojeným vetným členom sa nazýva člen, podobajúci sa ... vo vzťahu melódie a rytmu a — paralelne — vo vzťahu svojho spojenia s okolitými členmi osobitnej vedľajšej vete“ (s. 416). Peškovskij **podrobne** rozobral rozličné druhy voľne pripojených členov, navrhol všeobecné a špecifické podmienky voľného pripojenia, zdôrazňujúc intonáciu. Pri opise jednotlivých voľne pripojených vetných členov sa opiera o ich morfológický základ, takže hovorí o voľne pripojenom substantíve, adjektíve, príslovke, prechodníku a pod.²

Klasifikácia voľne pripojených členov podľa morfológických príznakov vyvoláva **námietky**, pretože voľne pripojený člen je syntaktickou, a nie morfológickou kategóriou. Základom klasifikácie voľne pripojených členov musí byť syntaktický príznak, a nie morfológický prostriedok základného slova konštrukcie. Voľne pripájame nie preto, že je to prídastie, prechodník, adjektívum alebo substantívum, ale preto, že prídastie, prechodník, adjektívum alebo substantívum v danom prípade plní vo vete osobitnú syntaktickú funkciu.

A. M. Peškovskij pri vymedzení voľne pripojených členov vychádzal z intonácie, slovosledu a morfológického vyjadrenia základného člena konštrukcie, t. j. z formálnych kritérií, takže na rozdiel od Potebňu zanedbal to hlavné — osobitnú komunikačnú funkciu týchto konštrukcií, ich sémantickú stránku.

V sovietskej jazykovede nachádzame už spojenie formálnych a sémantických príznakov voľne pripojených členov. Napr. V. V. Vinogradov v *akademickej gramatike* (1960, s. 93) definuje voľne pripojené členy takto: „Voľne pripojené členy a voľne pripojené konštrukcie sú osobitné syntaktické jednotky vnútri vety,

---

² V ostatnom čase sa podobným spôsobom klasifikujú voľne pripojené tvary slov v *Gramatike sovremennogo ruskogo literaturnogo jazyka*, 1970, s. 643—647; pozri tabuľku na str. 57.

vydeľované prostriedkami inverzie a intonácie s úmyslom dodať viac výraznosti zložitému pojmu, obrazu, charakteristike. Voľne pripojené členy, obyčajne naplnené živou expresívnosťou, sú zdôraznené logicky a emocionálne“.

Klasifikácia voľne pripojených členov je v sovietskej jazykovede spravidla založená na syntaktických kritériách. Obyčajne sa vydeľujú tieto druhy: 1) voľne pripojené prívlastky, 2) voľne pripojené prístavky, 3) voľne pripojené príslovkové určenia, 4) voľne pripojené predmety.

V ostatnom čase sa zdôrazňujú viac ako predtým polopredikatívne vzťahy voľne pripojených členov, ktoré vo vete vznikajú paralelne s predikatívnymi vzťahmi, vyjadrenými hlavnými vetnými členmi. Napr. v *Grammatike sovremennogo ruskogo literaturnogo jazyka* (1970) sa uvádza, že „voľné alebo tesné pripojenie toho alebo iného gramaticky organizovaného významového úseku v stavbe vety sa určuje úlohami prehovoru. Voľné pripojenie slovného tvaru alebo skupiny slovných tvarov je vždy spojené s tým, že sa voľne pripojený úsek vnútri vety aktualizuje, nadobúda relatívnu významovú samostatnosť alebo obsahuje odtienok dopĺňujúcej komunikácie. Voľne pripojené slovné tvary alebo skupiny slovných tvarov sa nazývajú polopredikatívnymi“ (s. 643).

V slovenskej jazykovede sa prvá všeobecnejšia charakteristika polovetných konštrukcií podáva v *Slovenskej gramatike* (Paulíny — Ružička — Štolc, 1955). Jej autorom je J. Ružička. Vo štvrtom (1963) a v piatom (1968) vydaní zameňa Mathesiusov termín polovetná väzba termínom polovetná konštrukcia, ktorý je presnejší a nie je obsadený (väzba = rekecia).

J. Ružička v definícii polovetných konštrukcií rozlišuje gramatickú a obsahovú stránku tejto syntaktickej kategórie (porov. 1968, s. 392—393). Pri klasifikácii jednotlivých druhov vychádza z morfológického tvaru základného výrazu konštrukcie. Za základné druhy pokladá: 1) prechodníkovú konštrukciu, 2) konštrukciu s činným prídastím a 3) konštrukciu s trpným prídastím. Všetky tieto druhy polovetných konštrukcií majú vo vete (podľa Ružičku) úlohu vedľajšieho rozvíjacieho vetného člena (doplnku, prívlastku alebo príslovkového určenia).

Komplexnému opisu polovetných konštrukcií v spisovnej slovenčine sa však doteraz venovalo málo pozornosti. Niektorými čiastkovými problémami sa zaoberal J. Ružička (1956; 1957) a M. Urbanček (1959).

J. Svetlík (1970) sa pri opise polovetných konštrukcií v ruštine v podstate pridrižiava Ružičkovej interpretácie. Okrem prídastových a prechodníkových konštrukcií však rozlišuje aj infinitívne konštrukcie, ktoré majú polovetný (polopredikatívny) charakter a môžu sa zameniť podmetovou, predmetovou a príslovkovou cieľovou vedľajšou vetou.

5. Z uvedeného prehľadu vyplýva, že polovetné konštrukcie sa neuplatňujú ako plnohodnotné vety, ale iba ako **vetné členy**, ktoré sa svojou mierou informácie (komunikácie) približujú k vetnému vyjadreniu. Rozdielnosť v ich interpretácii je ovplyvnená:

- a) neúplným vymedzením charakteristiky a funkcie polovetných konštrukcií vo vete (texte) na syntaktickom a štylistickom základe;
- b) uplatnením kritéria záväznosti voľného pripojenia vo vetnej stavbe;
- c) počtom druhov polovetných konštrukcií určených podľa základného morfológického prostriedku konštrukcie.

Polovetné konštrukcie treba chápať širšie, ako sa dosiaľ chápu v českej a slovenskej jazykovede (okrem voľne pripojených konštrukcií vyjadrujúcich druhotnú predikáciu za polovetné treba pokladať aj niektoré tesne pripojené konštrukcie vyjadrujúce taktiež druhotnú predikáciu, napr. tesnú doplnkovú a prívlastkovú konštrukciu (tesný doplnok a prívlastok), rozvitú infinitívnu konštrukciu vo funkcii podmetu, predmetu, príslovkového určenia, prívlastku a doplnku), ale užšie ako v sovietskej jazykovede (bez porovnávacích väzieb, vytýčených vetných členov, pripojených vetných členov a osamostatnených vetných členov).

Polovetné konštrukcie tvoria dialektickú jednotu s ostatnými syntaktickými kategóriami (vetným členom a vetou). V štruktúre dvojčlennej syntagmy vyjadrujú jeden člen (komponent) syntagmy. O syntaktických vzťahoch polovetných konštrukcií v rámci syntagmy sa doteraz písalo málo. Syntagma, ktorá je formálne vybudovaná na vecnom, významovom vzťahu, sa v stavbe vety realizuje:

1. člensky, t. j. dvoma plnovýznamovými slovami (vetnými členmi), ktoré sú gramaticky spojené väzbou (rekciovou), zhodou (kongruenciou) alebo primkynaním;
2. člensky a polovetne, t. j. jeden člen syntagmy sa vyjadruje vetným členom a druhý polovetnou konštrukciou, ktorá ako celok má funkciu jedného vetného člena (hlavného alebo vedľajšieho);
3. člensky a vetne, t. j. jeden člen syntagmy sa vyjadruje vetným členom a druhý vedľajšou vetou, ktorá plní funkciu jedného vetného člena. Na tomto princípe sú vybudované všetky podradovacie súvetia, resp. zložené súvetia, v ktorých sa uplatňuje iba podradovací vzťah;
4. vetne, t. j. syntagma sa realizuje dvoma alebo viacerými rovnocennými vetami. Takto sú vybudované všetky jednoduché priradovacie súvetia, resp. zložené súvetia, v ktorých sa uplatňuje iba priradovací vzťah.³

Polovetnú konštrukciu vymedzujeme ako osobitnú (neúplnú, kondenzovanú) konštrukciu zapustenú do základnej vety alebo do inej polovetnej konštrukcie, ktorá v hĺbkovej štruktúre je realizáciou druhotného (nevetného) predikátu a v povrchovej štruktúre je jedným z členov (nepravej) koordinatívnej, alebo subordinatívnej syntagmy.

Všetky polovetné konštrukcie v rovine formálnej vetnej stavby vyjadrujú druhotnú predikáciu, ktorá sa od hlavnej odlišuje neúplnosťou alebo tvarovou deformáciou jej predikátu. Druhotná (nevetná) predikácia predstavuje istý stupeň „obmedzenej

³ V realizácii členov syntagmy sa zreteľne prejavuje syntaktický izomorfizmus. Porov. aj F. Kočiš: Izomorfizmus v syntaxi. Slovenská reč. 41, 1976, s. 193—200.

verbálnosti“ svojho základného člena, ktorý má rozpätie od neurčitých slovesných tvarov (VInf) až po nulovú **verbálnosť** základného člena polovetnej konštrukcie, vyjadrenú menným základom (nomen — N) v prístavku alebo v mennom doplnku po plnovýznamových slovesách.

Neurčité slovesné tvary (infinitív, prechodník, činné prídavné príslovce a minulé a trpné prídavné príslovce) nevyjadrujú aktualizačné kategórie spôsobu a času, a ani gramatické kategórie slovesnej osoby a čísla, takže nie sú plnohodnotným prostriedkom predikácie. S určitými slovesnými tvarmi (VF) majú však spoločné lexikálno-gramatické kategórie slovesného vidu a slovesnej intencie a kategóriu slovesného rodu. Táto zviazanosť neurčitých slovesných tvarov s určitými im umožňuje byť základným členom polovetnej konštrukcie, ktorá formálne nie je plnohodnotnou vetou. K nim sa v istých prípadoch priradujú aj niektoré ostatné slovné druhy: substantíva a adjektíva (okrajovo aj niektoré zámená a číslovky), ktoré vytvárajú menný základ polovetnej konštrukcie s nevyjadrenou, resp. nulovou sponovou verbálnosťou.

Všetky polovetné konštrukcie v rovine sémantickej stavby vety majú charakter **sémantického** vetného vzťahu: začlenené do vetnej stavby vyjadrujú ten istý obsah, aký sa vyjadruje vedľajšou vetou v podradovacom súvetí, resp. hlavnou vetou v priradovacom súvetí. Pre vymedzenie vety sú však dôležitejšie formálne vzťahy. Z istého hľadiska môžeme tu hovoriť o polovetnom sémantickom vzťahu vytváranom z jednej strany formálne obmedzenou verbálnosťou a z druhej strany záväzným náhradným vzťahom polovetnej konštrukcie k plnej predikácii (porov. aj Uličný, 1969, s. 193).

Polovetné konštrukcie nie sú plnohodnotnými vetami, no nie sú ani prostými vetnými členmi, lebo obsahujú väčšiu mieru informácie, vytvárajú zložitejší obraz **alebo charakteristiku** ako vetný člen. Na osi vetný člen — veta stoja uprostred; sú teda osobitnou prechodnou syntaktickou kategóriou medzi vetou a vetným členom. Miesto polovetných konštrukcií ako prechodnej syntaktickej kategórie medzi vetnými členmi a vedľajšími vetami je takéto:

NETNÝ ČLEN	POLOVETNÁ KONŠTRUKCIA	VEDĽAJŠIA VETA
a) prísudok	—	prísudková veta
b) vetný základ	—	vetnozákľadová veta
c) podmet	podmetová konštrukcia	podmetová veta
d) predmet	predmetová konštrukcia	predmetová veta
e) príslovkové určenie	príslovková konštrukcia	príslovková veta
f) prívlastok	prívlastková konštrukcia	prívlastková veta
g) —	doplnok (doplnková konštrukcia)	doplnková veta
h) —	prívlastok (prívlastková konštrukcia)	(prívlastková veta)

Polovetné konštrukcie v spisovnej slovenčine sú synonymné konštrukcie s vedľajšími vetami, resp. s hlavnou vetou. Štúdiom rozličných skupín synonymných konštrukcií (aj polovetných) umožňuje hlbšie poznať štylistické bohatstvo jazyka a jeho vyjadrovacie schopnosti. Polovetná konštrukcia v porovnaní s vedľajšou vetou je zomknutejšia, lebo nezapríčiňuje zlom vo vetnej stavbe. Je jedným zo základných prostriedkov na zhusťovanie vetnej stavby, na jej kondenzáciu. Miera zomknutosti a voľnosti syntaktickej konštrukcie je veľmi závažná, lebo vplýva na štylistiku vety a celého textu (porov. Mistrík, 1970, s. 290).

6. Treba súhlasiť s M. Markovou (1967) a O. Uličným (1969), ktorí nepokladajú voľné pripojenie za jediné záväzné kritérium polovetnosti, ale vyslovujú požiadavku rešpektovania komplexnosti znakov pri rozlišovaní polovetných (polopredikatívnych) a nepolovetných (nepolopredikatívnych) konštrukcií, lebo zdôrazňovaním voľného pripojenia konštrukcie sa celkom nevystihuje podstata druhotnej predikácie a špecifickosť polovetných konštrukcií.

Súbor znakov signalizujúcich polopredikatívnosť, ktorý uvádzajú M. Marková a O. Uličný, je komplexnejší než znaky doteraz uvádzané v teoretických prácach o polovetných konštrukciách. Na určenie polovetnosti konštrukcie možno prijať tieto znaky:

1. zachovanie systémového vzťahu k vetnej predikácii, resp. k inej polopredikácii;
2. funkčná synonymita s vetným členom alebo vetou;
3. zachovanie významového obsahu zodpovedajúceho plnohodnotnej predikácii;
4. implikácia vzťahu k subjektu;
5. niektoré znaky vyplývajúce zo slovesnej povahy základného výrazu konštrukcie (slovesné gramatické kategórie, intencia slovesného deja zodpovedajúca VF, určitá miera dejovosti);
6. voľný alebo tesný významový vzťah k nadradenému členu konštrukcie;
7. voľné pripojenie v stavbe vety, resp. jeho možnosť;
8. možnosť intonačného vydelenia, resp. zdôraznenia (pri prístavkových, prívlastkových alebo doplnkových konštrukciách);
9. rozvitosť základného prostriedku konštrukcie;
10. záväzné postpozitívne postavenie (pri prístavkových a prívlastkových konštrukciách);
11. dvojzákladový transformačný vzťah. Ten však podlieha rozličným formálnym obmedzeniam:
  - a) záväzné lexikálne prekrytie podmetu z druhej vety a niektorého (i nevyjadreného) člena plnohodnotnej (prvej) vety;
  - b) záväzný sponovo-menný prísudok v druhej vete pri konštrukciách s N základným výrazom, resp. druhá veta s VF, ktorá je transformom príslušnej konštrukcie so základným VInf členom;

c) zákaz uskutočnenia transformácie v prvej vete.

Kombinácia týchto znakov charakterizuje každú polovetnú konštrukciu. Niektoré znaky sa na seba viažu, niektoré sa ešte vnútri diferencujú, takže ten istý znak môže byť v konštrukcii obsiahnutý v rôznom stupni. Podľa toho sa aj konštrukcie uplatňujú v rôznom stupni polovetnej platnosti. Dôležitosť jednotlivých znakov je teda rozličná: niektoré znaky nevystupujú pri istých konštrukciách ako dostatočne spoľahlivé kritériá. Napr. nemôžeme sa uspokojiť iba so sémantickým zdôvodnením polovetnosti konštrukcie. Sémantické kritérium nie je samo osebe dostatočne spoľahlivé, i keď v spojení s niektorým iným má zaiste svoj význam a pomáha dotvárať druhotnú predikatívnosť konštrukcie. Voľné spojenie môže byť spoľahlivým kritériom len vtedy, ak je záväzná (napr. pri prístavkových konštrukciách), ale v ostatných prípadoch treba zaviesť kritérium možnosti voľného spojenia. Takisto sa nemožno opierať o voľné spojenie vyznačené graficky ako o rozhodujúce, pretože by potom bola polovetnosť konštrukcie závislá od grafickej kodifikácie, ktorá si v interpunkčnom vydeľovaní niektorých konštrukcií zákonite ponecháva istú voľnosť (pozri Marková, 1967, s. 249; Jacko, 1965, s. 162—165).

Pri niektorých druhoch polovetných konštrukcií sú niektoré z týchto znakov záväzné, ale niektoré sú fakultatívne. Záväzné znaky sa vždy zúčastňujú na vymedzovaní polovetnej konštrukcie.

7. Na rozdiel od tradičnej klasifikácie polovetných konštrukcií, v ktorej sa zdôrazňuje morfológická stránka základného člena konštrukcie (prechodník, prídavné slovo, infinitív), treba pristúpiť ku klasifikácii polovetných konštrukcií syntakticky, funkčne, nie morfológicky, lebo polovetné konštrukcie sú prvkom syntaktickej roviny jazyka (porov. Moško, 1977). Ako sa uplatňuje morfológický a syntaktický princíp pri klasifikácii polovetných konštrukcií v niektorých príručkách (článkoch), ukazuje prehľad na strane 57.

8. Načrtnutá rozmanitosť názorov na ten istý syntaktický jav potvrdzuje potrebu ďalšieho výskumu polovetných konštrukcií a ich teoretického spracovania.

Polovetné konštrukcie vo flektívnych jazykoch tvoria rozsiahlu a dôležitú oblasť syntaxe. Sú prechodnou syntaktickou kategóriou medzi vetným členom a vetou. Zanedbávanie alebo zužovanie problematiky polovetných konštrukcií len na niektoré druhy, resp. rozširovanie o niektoré syntaktické javy na základe jedného spoločného znaku vyvoláva v syntaxi mnohé nejasnosti a diskusie.

Na odlíšenie polovetných konštrukcií od iných syntaktických kategórií treba rešpektovať kritériá (súbor znakov), ktoré signalizujú polopredikatívnosť konštrukcie. Polovetné konštrukcie netvoria jednoliaty celok. Vo vete vyjadrujú: (1) determinatívny vzťah k nadradenému slovesnému i neslovesnému prísudku, s ktorým formálne vytvárajú predikatívnu syntagmu (vo funkcii podmetu), resp. vyjadrujú vzťah iba k slovesnému prísudku (vo funkcii predmetu a príslovkového určenia), alebo sú v determinatívnom vzťahu k nadradenému substantívu (vo funkcii prívlastku); (2) nedeterminatívne druhy polovetných konštrukcií vyjadrujú primárne vzťah

Hrabě (1964)	Bauer—Grepš (1972)	Pauliny—Ru- žička—Štolc (1968)	Svetlik (1970)	Mosko (1977)	Gramatika rusckogo jazyka (1960)	Grammatika sovremennogo rusckogo litera- turnogo jazyka (1970)
prechodníkové vázby	prechodníkové vázby	prechodníkové konstrukcie	prechodníkové konstrukcie			volne pripojený prechodník
vázby parti- cipiálne a príčasťové	obraty so slo- vesnými prid. menami	konstrukcie s činným a trp- ným príčasťm	príčasťové konstrukcie			volne pripojené príčasťe
infinitívne vázby	obraty s infinitívom		infinitívne konstrukcie			volne pripojený infinitív
volný prívlastok				prívlastková konstrukcia)	volne pripojené prívlastky	volne pripojené adjektívum
volný prístavok				prístavková konstrukcia	volne pripojené prístavky	volne pripojené substantívum
volný doplnok				doplnok (doplnková konstrukcia)		volne pripojený komparatív
				príslovková konstrukcia	volne pripojené príslovkové určenia	volne pripojené adverbium
				predmetová konstrukcia	volne pripojené predmety	volne pripojené slovné tvary vytvárajúce rad
				podmetová konstrukcia		

druhotnej predikácie a popri ňom (sekundárne) aj **vzťah nepravej koordinácie** (doplnok — porov. Kačala, 1971), alebo vzťah širokej aktualizovanej totožnosti (prístavok).

Pri klasifikácii polovetných **konštrukcií treba uplatňovať syntaktické** hľadisko, a nie morfológické, lebo polovetné konštrukcie sú prvkom syntactickej roviny. Vyjadrujú jeden člen (komponent) v dvojčlennej syntagme.

Polovetné konštrukcie sú synonymné s vedľajšou vetou, a preto sú **základným** prostriedkom kondenzácie vetnej stavby. Sprievodný dej vyjadrujú **tesnejšie** ako vedľajšia (hlavná) veta, takže sa dajú dobre štýlisticky využiť. Využívajú sa takmer vo všetkých jazykových štýloch, pravda, nie všetky druhy s rovnakou intenzitou.

Filozofická fakulta UPJŠ

Prešov, Grešova 3

Bibliografia

BAUER, J.—GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. 1. vyd. Praha, Statní pedagogické nakladatelství 1972, s. 148—152.

BUSLAJEV, F. I.: Istoričeskaja grammatika ruskogo jazyka. Moskva, Učpedgiz 1959, s. 535—537.

DAMBORSKÝ, J.: Slovenská mluvnica pre stredné školy a učiteľské ústavy II. Skladba. 5. vyd. Nákladom a tlačou Štefana Huszára v Nitre 1930, s. 71—75.

GEBAUER, J.: Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelké. 4. vyd. V Praze, Nákladem České grafické akc. společnosti Umie 1905, s. 303—306.

Grammatika ruskogo jazyka. Sintaksis. Tom II, část 1. Moskva, Izdatelstvo AN SSSR 1960. 702 s.

Grammatika sovremennogo ruskogo literaturnogo jazyka. Red. N. J. Švedova. Moskva, Nauka 1970. 767 s.

HATTALA, M.: Mluvnica jazyka slovenského. Díel druhý. Skladba. V B(anskej) Bystrici, Nákladom Matice slovenskej 1865, s. 246—268.

HRABĚ, V.: Polovetné vazby a kondenzace „druhého sdělení“ v ruštině a v češtině. Praha, Nakladatelství ČSAV 1964. 94 s.

JACKO, J.: O interpunkcii v polovetných väzbách. Slovenská reč, 30, 1965, s. 162—165.

KAČALA, J.: Doplnok v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 277 s.

KOČIŠ, F.: Komplexnosť a systémovosť v štruktúrnom spracovaní syntaxe. Jazykovedný časopis, 25, 1974, s. 176—183.

LETZ, B.: Gramatika slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava, Štátne nakladateľstvo 1950, s. 481—483.

MARKOVÁ, M.: K problematice tzv. polopredikativních konstrukcí. Slovo a slovesnost, 28, 1967, s. 245—254.

MATHESIUS, V.: Podstata aposice a její druhy. In: Čeština a obecný jazykospyt. Soubor statí. 1. vyd. Praha, Melantrich 1947, s. 302—318.

MATHESIUS, V.: Řeč a sloh. 2. vyd. Edične pripravil J. Vachek. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 72—81; pôvodne v zb. Čtení o jazyce a poesii, Praha 1942, s. 13—102.

MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970. 415 s.

- MOŠKO, G.: Klasifikácia polovetných konštrukcií. Slovenská reč, 42, 1977, s. 107—116.
- PAULINY, E.—RUŽIČKA, J.—ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 2. vyd. Martin, Vydavateľstvo Osveta 1955, s. 352—359. 5 vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 392—400.
- PEŠKOVSKIJ, A. M.: Russkij sintaksis v naučnom osveščenii. Izd. 7-oje. Moskva, Učpedgiz 1956, s. 412—436.
- POTEBŇA, A. A.: Iz zapisok po ruskoj grammatike I—II. Moskva, Učpedgiz 1958, s. 122—123.
- RUŽIČKA, J.: Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 184 s.
- RUŽIČKA, J.: O používaní prechodníkov. Slovenská reč, 21, 1956, s. 282—293.
- RUŽIČKA, J.: Činné prídastie minulé. Slovenská reč, 22, 1957, s. 205—225.
- SKALIČKA, V.: Problém druhého slovesa. Český časopis filologický, 1, 1942, s. 9—14.
- SVETLÍK, J.: Syntax ruštiny v porovnaní so slovenskou. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970, s. 265—270.
- TRÁVNÍČEK, F.: Mluvnice spisovné češtiny. Část II. Skladba. 3. vyd. Praha, Slovanské nakladatelství 1951.
- ULIČNÝ, O.: O polopredikatívnych konštrukciách z hľadiska dvojzákladovej transformácie a komplexnej kondenzácie. Slovo a slovesnosť, 30, 1969, s. 138—149.
- URBANČOK, M.: Niekoľko poznámok o prechodníkoch v spisovnej slovenčine. In.: Jazykovedné štúdie IV. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 103—109.

МЕСТО ПОЛУПРЕДИКАТИВНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В СИНТАКСИСЕ

Резюме

Автор исследует, каким образом толкуются полупредикативные конструкции в некоторых славянских литературных языках (словацкий, чешский, русский) и приходит к выводу, что в толковании этих синтаксических категорий нет согласия, полупредикативные конструкции вообще мало исследованы. Автор подходит к исследованию полупредикативных конструкций прежде всего с синтаксической точки зрения.

Полупредикативные конструкции в структуре предложения являются одним из компонентов (членов) двухсоставного словосочетания, т. е. они могут выполнять в предложении функцию главного члена предложения (подлежащего), или функцию любового второстепенного члена предложения, но они не являются простым членом предложения. Своей семантикой они близки значению главного, или придаточного предложения. В следствие того автор определяет место полупредикативных конструкций как промежуточной синтаксической категории между членами предложения и придаточными предложениями. Их употребление вызвано стилистическими требованиями.

Одним из важнейших вопросов является проблема разграничения полупредикативных конструкций от других неполупредикативных конструкций. Автор приводит список критериев для определения полупредикативных конструкций.

KAUZÁLNE VZŤAHY V JAZYKU

BOŽENA ŠVIHRANOVÁ

Poznanie kauzálnych súvislostí, závislostí a vzťahov vecí a javov mimojazykovej skutočnosti, ako aj ich adekvátne jazykové vyjadrenie má nielen čisto teoretický, ale najmä praktický význam. Kauzálne vzťahy v jazyku sú najfrekventovanejšie významové vzťahy; sú odrazom objektívne existujúcich javov a ich vzťahov v prírode a v spoločnosti. Kauzálna analýza je **nevyhnutným** predstupňom dialektickej analýzy ako najvyššej formy vzťahov **vecí a javov** objektívnej reality.

Štúdia je príspevkom k objasneniu niektorých aspektov **kauzálnych vzťahov** a významových vzťahov v jazyku kauzálne determinovaných. Jej obsahom je problematika nasledujúcich podtém:

1. Pojem kauzality v jazyku
2. Sémantické a syntaktické aspekty kauzality
3. Gnozeologicko-metodologické aspekty kauzality
4. Kauzálne rady
5. Modely vyjadrenia kauzálnych vzťahov v jazyku

1. *Pojem kauzality v jazyku.* Kauzalita (z lat. causa = príčina) je kategória ľudského myslenia na vyjadrenie príčinnno-následných vzťahov v štruktúre poznávaných predmetov a javov. Pojem kauzality odráža objektívnu zákonitosť reálneho diaľania v časovo-priestorovej a kazuálno-následnej štruktúrovanosti sveta.

Pojem kauzality, ktorým sa dnes operuje vo vedeckej práci, je výsledkom historického vývinu, poznávacej činnosti človeka, jeho empirického pozorovania, abstraktno-logickej a zovšeobecňujúcej činnosti — myslenia.

Pod pojmom kauzalita v jazyku rozumieme vyjadrenie kauzálnych súvislostí a závislostí javov mimojazykovej skutočnosti jazykovými prostriedkami a gramatickými štruktúrami. Kauzálne vzťahy v jazyku sú teda abstrakcie **konkrétnych javov**, z ktorých **jedny pôsobia ako príčiny druhých**. Zapríčinené alebo vyvolané javy sú vo vzťahu k svojej príčine účinkami alebo dôsledkami.

Následnosť javov kauzálného vzťahu, t. j. príčin, po ktorých nasledujú účinky alebo dôsledky, nazývame kauzálnym radom. Kauzálny rad je vyjadrením základného princípu kauzality. Kauzalita v jazyku je iba zvláštnym vyjadrením ontologickej a gnozeologickej stránky kauzality v prírode a v spoločenskej činnosti ľudí.

Odhaliť kauzálne vzťahy súvisí s vedeckým vysvetľovaním javov mimojazykovej skutočnosti a v konečnom dôsledku s vedeckým poznaním. Už K. Marx napísal v *Kapitáli*, že vedecké poznanie je možné len ako poznanie, ktoré odkrýva príčinnú podmienenosť javov.

Napriek závažnosti, ktorú má poznanie kauzálnych vzťahov medzi javmi a ich adekvátne jazykové vyjadrenie, venovala sa tejto problematike dosiaľ v lingvistiky len sporadická pozornosť. V jazykovednej literatúre niet práce, ktorá by skúmala kauzálne vzťahy v jazyku v takej šírke a rozsahu, akoby si to táto problematika vyžadovala.

V jazykovednej, prevažne učebnicovej literatúre sa kauzálne vzťahy vysvetľujú spravidla len v súvislosti s inými gramatickými javmi a pri ich výklade sa berie do úvahy raz iba formálno-gramatické hľadisko, inokedy aj sémantický prvok, no ako najzávažnejší vystupuje syntaktický aspekt kauzálneho vzťahu.

2. *Sémantické a syntaktické aspekty kauzality.* Kauzálne vzťahy vecí a javov mimojazykovej skutočnosti poznávame ako objektívnu zákonitosť bytia nielen bezprostredným zmyslovým pozorovaním — mnohé kauzálne javy ani nie sú prístupné takému pozorovaniu — ale sprostredkované, prostredníctvom jazyka, jeho sémanticko-syntaktických vzťahov a formálnych prostriedkov.

Na základe sémantického hľadiska rozlišujeme dva základné druhy alebo typy kauzálnych vzťahov v jazyku: vzťahy príčiny a účinku ($P \rightarrow Ú$) a vzťahy dôvodu a dôsledku ($Dv \rightarrow Ds$):

Slnčné erupcie sú príčinou zmien poveternostných podmienok ($P \rightarrow Ú$).

Vyššiu tvorbu zdrojov v národnom hospodárstve ČSSR sme v uplynulom polroku dosiahli preto (Ds), že drvivá väčšina našich pracujúcich pláň práce nielen plní, ale ho vysoko prekračuje (Dv).

Vzťahy dvoch javov, z ktorých prvý zo sémantického hľadiska je dôsledkom, druhý dôvodom, sú kauzálne determinované; vo vetnom vzorci budeme používať na ich označenie symbol $Dv \rightarrow Ds$.

Základné typy kauzálnych vzťahov sa v skutočnosti v „čistej forme“ vyskytujú len ojedinele, alebo si takú formu pre kauzálnu analýzu zámerne volíme. Spravidla sa javy mimojazykovej skutočnosti nachádzajú v kauzálnom vzťahu za určitých kauzálnych okolností, a to podmienky, prípustky, resp. na dej, ktorý sa odohráva a prebieha za určitým cieľom, účelom, pôsobí vždy faktor priestoru a času. Tento postulat vyjadruje, že kauzálne vzťahy sú dynamické vzťahy dialektického vývinu a v jazyku majú svoj adekvátny odraz:

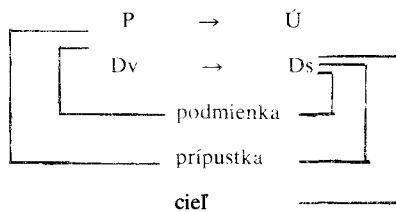
Funkcionálne systémy mozgovej činnosti človeka sa utvárajú aj pod vplyvom jeho predmetnej činnosti. (Vyjadrenie podmienky v kauzálnom vzťahu $P \rightarrow Ú$.)

Napriek daždivému počasiu zber úrody nezaostal vďaka modernej strojovej technike. (Vyjadrenie prípustky v kauzálnom vzťahu $Dv \rightarrow Ds$.)

Cieľom rastu produktivity práce je zvyšovanie životnej úrovne obyvateľstva. (Vyjadrenie cieľa v kauzálnom vzťahu $Dv \rightarrow Ds$.)

Kategórie cieľa, účelu, prostriedku sú príznačné pre ľudskú uvedomelú alebo zámernú činnosť, ktorá je v určitých štádiách tiež kauzálne determinovaná. Vzťahy $Dv \rightarrow Ds$ sa vyskytujú práve v oblasti ľudskej činnosti, kde človek svoje, či konanie iných spravidla zdôvodňuje, alebo predvída dôsledky. Kategórie cieľa, účelu a prostriedku sa nevyskytujú, ako ukážeme neskôr, v prvom type kauzálnych vzťahov.

Kauzálne vzťahy a kauzálne dejové okolnosti gramaticky znázorníme takto:

Kauzálne vzťahy a kauzálne dejové okolnosti vyjadrujeme prostredníctvom jazyka, jeho prostriedkov a pravidiel, ktoré sú v každom jazyku vlastné a fungujú podľa určitých zákonitostí. V slovenčine slúžia na vyjadrenie kauzálnych vzťahov syntagmatické a syntaktické štruktúry významových prvkov. Do úvahy sme vzali vyjadrenie kauzálnych vzťahov v spisovnej slovenčine.

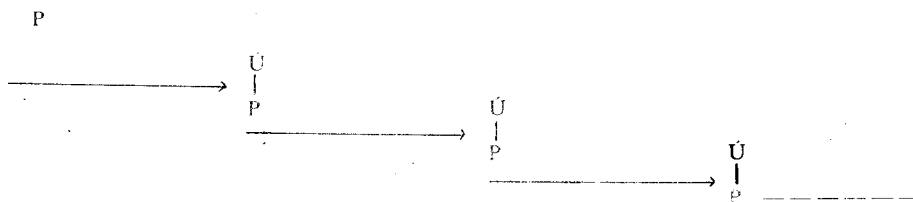
Na vyjadrenie kauzálnych vzťahov v slovenčine slúžia vo vetnočlenskej rovine predložky v prepozičnej väzbe alebo bezpredložkové spojenia slov, vo vetnej rovine, syntactickej na vyjadrenie kauzálnych vzťahov slúžia spojky alebo bezspojkové vetné konštrukcie. Vyjadrenie kauzálnych vzťahov v oboch rovinách budeme demonštrovať v ďalšej časti štúdie.

3. *Gnozeologicko-metodologické aspekty kauzality.* Kauzálne vzťahy $P \rightarrow Ú$ a $Dv \rightarrow Ds$, na vyjadrenie ktorých slúžia v slovenčine, ako ďalej uvedieme, spoločné jazykové prostriedky a rovnaké gramatické štruktúry, odrážajú, resp. pomenúvajú dve stránky poznávanej skutočnosti: kauzálne vzťahy $P \rightarrow Ú$ vyjadrujú ontologickú stránku, $Dv \rightarrow Ds$ sú logické kategórie na označenie alebo pomenovanie vzťahov kauzálne determinovaných a vyjadrujú gnozeologickú stránku činnosti človeka.

Javy mimojazykovej skutočnosti, z ktorých jeden je príčinou a druhý jej účinkom alebo následkom, prebiehajú v prírode permanentne a nezávisle od ľudského vedomia. Napr.: Vírus zapríčiňuje rozpad buniek. Rastliny vysychajú pre nedostatok vlhky a slnečného svetla. Vplyvom zemetrasení mení sa zemský povrch. Pozorovaním, experimentom a zámerným pôsobením na prírodu odhaľuje človek opakujúce sa za určitých okolností deje a javy v ich kauzálnych vzťahoch, aby ich poznal, a tak vedel účinne vytvárať podmienky vlastnej existencie.

Príčina a účinok, ako napísal F. Engels, sú nevedomé sily, slepé, ktoré splyvajú v celistvosti objektívnej reality a vo vzájomnom pôsobení ktorých, kým si nevšíma-me spätné pôsobenie človeka na prírodu, uplatňuje sa všeobecný zákon. Príčina

a účinok sú podľa F. Engelsa predstavy, ktoré majú platnosť iba vtedy, ak ich aplikujeme na jednotlivý prípad. Len čo prípad skúmame v kauzálnom rade širších súvislostí a vzájomných závislostí dejov a javov, príčina a účinok si navzájom vymieňajú miesta, až splyvajú v štruktúre celistvosti sveta. Túto skutočnosť graficky znázorníme takto:

Dosadíme do grafu príklady: Vírus (P) zapríčinil chorobu (Ú). Choroba (P) vyjadřila človeka z práce (Ú) ... atď. Zákon splyvania P a Ú v dialektike vývinu je i vo vzťahoch Dv a Ds; napr. Striedmo jeme (Ds), lebo chceme zdravo žiť a pracovať (Dv). Zdravo žijeme a pracujeme (Ds), lebo striedmo jeme (Dv).

Ak príčinu alebo dôvod v kauzálnom rade nepoznáme, resp. ak sa potvrdí, že hlbšie poznanie objektívnej skutočnosti odhalilo nové vzťahy a okolnosti, z toho ešte nevyplýva, že kauzálny zákon prestal platiť. Príčiny mnohých javov nepoznáme, no ich účinky sa nás dotýkajú. Nepoznáme príčiny chorôb a bolo potrebné korigovať mnohé názory, kým bol objavený vírus ako jedna z možných príčin rozpadu buniek.

Vedecké teórie kauzality spočívajú vo vysvetľovaní a objasňovaní nie jedinečných pôsobení jednej veci na druhú, ani nie ojedinelých prípadov náhodných vzťahov, **také prípady** si iba zámerné volíme kvôli **prehľadnejšej** analýze vzťahov medzi javmi, ale vo vysvetľovaní a objasňovaní všeobecného, zákonitého, t. j. nevyhnutného plynutia procesov a javov v kauzálnych radoch.

4. **Kauzálne rady.** Kauzálne vzťahy, ako sme už naznačili, sú dynamické vzťahy určitých vlastností, ktoré sú obsiahnuté v ešte širších súvislostiach, hoci samy obsahujú vzťahové a kvantitatívne stránky (Filkorn, 1960).

Kauzálny rad sa začína v mimojazykovej skutočnosti javom, ktorý je príčinou iného javu — účinku. Niet účinku, napísal F. Engels v *Dialektike prírody*, bez príčiny a jav, ktorý kauzálny nepôsobí na iný jav, nie je príčinou. Či nejaký jav je alebo nie je príčinou iného javu, nie je vždy jednoznačné. Marxistická filozofia na rozdiel od aristotelovského poňatia kauzality operuje preto pojmom pravdepodobnostná príčinnosť: c len za určitých okolností → e. Napr. Jedlé huby sú jedlé len za určitých podmienok. Slnčné lúče pôsobia na určitý druh živých organizmov životodarne, ale baktérie ničia. Každý liek môže byť za určitých okolností i jedom a pod.

V rečovom prejave alebo v jazykovom texte sa vyskytujú kauzálne rady jednoduché alebo zložité. Jednoduchý kauzálny rad sa skladá z dvoch javov : P → Ú alebo Dv

→ Ds. Napr. Choroba (P) vyradila človeka z pracovného procesu (Ú). Človek **mení** prostredie (Ds) na vytvorenie si **podmienok** vlastnej existencie (Dv).

Poradie javov kauzálneho vzťahu v mimojazykovej skutočnosti je striktné. Na rozdiel od formálno-logického vyjadrenia kauzálnych vzťahov vo výpovedi, kde poradie kategórií P a Ú alebo Dv a Ds je voľné, ovplyvnené štylistickými zámermi alebo emocionálnymi príznakmi hovoriaceho. V rečovom prejave sa preto vyskytujú štruktúry, ktoré vyjadríme symbolmi $Ú \leftarrow P, Ds \leftarrow Dv$. Napr. *Reflexná činnosť zmyslového orgánu bola porušená (Ú) poškodením mozgového centra (P). Úroda je dobrá (Ú), lebo počasie bolo priaznivé (P). Stavebné práce na školských objektoch treba ukončiť (Ds), lebo sa blíži začiatok školského roka (Dv).*

Od poradia javov v štruktúre jazykového textu závisí, či ide o kauzálne predvídanie, t. j. keď postupujeme pri analýze od P k Ú alebo od Dv k Ds, alebo ide o kauzálne vysvetľovanie, keď postupujeme od Ú k P alebo od Ds k Dv.

V plynutí procesov celistvosti sveta vzťahy medzi javmi sú spravidla zložité, a preto aj kauzálne rady bývajú dlhé: príčina môže spôsobiť rad účinkov, alebo účinok **býva zapríčinený** radom rôznych príčin. Túto skutočnosť vyjadríme symbolickou skratkou $c \rightarrow e_1, e_2, e_3 \dots e_n$, alebo $c_1, c_2, c_3 \dots c_n \rightarrow e$. Symboly formálno-logického vyjadrenia vzťahov v kauzálnych radoch sú **myslienkové** skratky kauzálneho princípu. Tento princíp je vo svojom metodologickom aspekte princípom hľadania stále nových vzťahov a okolností, je direktívou, ako to formuloval V. Filkorn v *Úvode do metodológie vied* (1960), ktorá nás núti zaradiť jav do stále širších súvislostí.

Zložitý kauzálny rad v jazykovom texte vyjadruje nie veta alebo iná jednoduchá gramatická štruktúra (syntagma), ale širší jazykový kontext, ako sú napr. zložené súvetie, odsek, kapitola a pod. Kauzálne vzťahy a ich vyjadrenie v jazykovom texte **stávajú** sa takto jeho významotvorným činiteľom, určujúcim, že text nie je náhodným súborom významovo nesúvisiacich viet, ale platia tu, ako v logike myslenia, **logické pravidlá** a normy, ktoré korešpondujú so zákonmi a zákonitosťami reálneho **diania**. Princíp kauzality je vyjadrením tiež jednej z takých zákonitostí.

Kritériom určovania kauzálnych vzťahov a kauzálnej analýzy nemôžu byť preto len syntaktické štruktúry, ale sémantická analýza jazykových foriem a štruktúr. **Formálna stránka** je len sekundárnou, hoci niekedy práve prostredníctvom nej poznáme a vieme určiť aj kauzálne vzťahy. Formálna stránka však aj „zastrie“ vzťahy javov, čo je dané polysémantickým charakterom jazyka na jednej strane a na druhej strane vzťahom jazyka a myslenia.

5. *Modely vyjadrenia kauzálnych vzťahov.* Na vyjadrenie kauzálnych vzťahov fungujú v slovenčine špecifické jazykové prostriedky: predložky v prepozičnej väzbe alebo bezpredložkové spojenia slov v rovine členskej, syntagmatickej a kauzálne spojky alebo bezspojkové vetné konštrukcie v syntaktickej rovine (porov. Mistrik, 1959—1960; Morfológia slovenského jazyka, 1966; Pauliny — Ružička — Štolc, 1968; Oravec, 1968; 1971; Machová, 1972; Kočiš, 1973; Horecký, 1975; Švihranová, 1977 a i.).

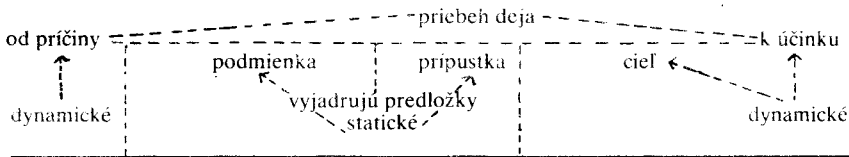

Základný rad kauzálnych predložiek v predložkovom systéme spisovnej slovenčiny tvorí predložka *pre* v prepozičnej väzbe s akuzatívom. Napr. *Zber obilia zaostal pre nepriaznivé počasie* (Dv → Ds). *Pre zlú elektrickú inštaláciu vznikol v budove požiar* (P → Ú).

Kauzálny význam vyjadrujú aj ďalšie predložky za pomoci kontextu. Napr. *Zaživacie ťažkosti má od neumyitého ovocia.* (Príčina.) *Ešte užšia spolupráca povedie k účinnejšej aplikácii získaných poznatkov a k zvýšeniu efektívnosti vedeckého výskumu.* (Účinok.) *Zložité formy psychickej činnosti sa utvárajú na materiálnej báze a pod vplyvom sociálneho prostredia.* (Podmienka.) *Zber úrody pokračuje napriek nepriaznivému počasiu.* (Prípustka.) *Dané prostriedky využívame na riadenie výchovno-vzdelávacieho procesu.* (Cieľ.)

Podľa priebehu deja zaujímajú predložky na lineárnej osi určitú polohu: dynamické vlastnosti deja nesú kategórie príčiny, cieľa a účinku; sú protipólne a vyjadrujú ich predložky *pre*, *za*, *na* s akuzatívom, *od*, *z*, *zo*, *bez* s genitívom a predložka *k* (*ku*) s datívom. Podmienka a prípustka sú statické dejové okolnosti a umiestnené sú v centre lineárnej osi; vyjadrujú ich predložky *pri*, *v*, *na*, *o*, *po* v prepozičnej väzbe s lokálom a predložky *s*, *pod*, *pred*, *medzi* s inštrumentálom.

Priebeh deja na lineárnej osi a rozloženie predložiek znázorníme graficky:

Zvláštnym prípadom vyjadrenia kauzálnych vzťahov v slovenčine je bezpredložková konštrukcia; napr. *Vírus zapríčinil rakovinu tkaniva. Blesk opálil strom. Zemetrasením boli spôsobené veľké škody.*

Vyjadrenie kauzálnych vzťahov spojkami. Spojky ako prostriedok na vyjadrenie a rozlíšenie vzťahov a na tvorenie logických súdov poznali a používali už starovekí grécki filozofi. Podľa verbálnej logiky o aký vzťah vo výpovedi ide, závisí od dosadenia spojky, napr.:

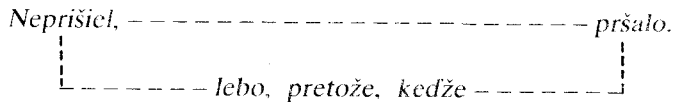
... je deň, je svetlo.

Ak ----- (podmienkový, hypotetický)
 Keďže ----- (dôsledkový, konkluzívny)
 Pretože ----- (príčiny, kauzálny)

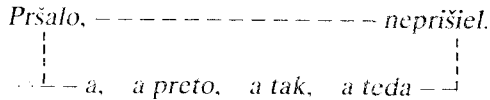
Na základe súčasného stavu poznania vieme, že vzťahy medzi dňom a svetlom sú

oveľa zložitejšie a že pre poznanie vzťahov týchto javov nestačí len formálno-logický aparát. Kauzálne vzťahy medzi javmi sú nie preto, že vo výpovedi alebo v jazykovom texte sú kauzálne spojky, ale kauzálne spojky v gramatickej štruktúre vety sú preto, že si ich vyžaduje sémantický plán vety, kontextu.

Modely vyjadrenia kauzálnych vzťahov v gramatických syntaktických štruktúrach spojkami:

V príčinnno-dôsledkovom hypotaktickom súvetí príčinu (dôvod) uvádzajú spojky *lebo, pretože, keďže*. Zmenou slovosledu v príklade mení sa gramatická štruktúra na dôsledkovú parataxu; kauzálny vzťah medzi javmi sa však nemení:

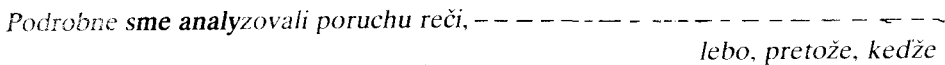

Z významového hľadiska hypotaktické, a gramatickou štruktúrou parataktické konštrukcie vyjadrujú podľa *Slovenskej gramatiky* (Paulíny—Ružička—Štolc, 1968) dôvod, dôsledok a príпустku; dôvodovú a príпустkovú časť (vetu) súvetia uvádzajú spojky *veď, však, totiž, ináč, a predsa, a jednako, aj tak, aj keď* a pod. Napr. *Otec šiel do práce, veď doma peniaze nezarobí* (Dv). *Upokoj sa, však hnev je zlý radca* (Dv). *Nič som nekúpil, totiž nikde som nebol* (Dv). *Vydrž, ináč nič nedosiahneš* (Dv). *Fyzicky je slabý, a predsa duchom silný* (príпустka). *Neskoro začal, a jednako veľa dosiahol* (príпустka). *Pracuje celý deň, aj tak je pláca slabá* (príпустka). *Klasické koncepcie vedy prestali zodpovedať novým faktom, aj keď znamenali prínos* (príпустka).

Parataktické spojky v gramatickej štruktúre významového vzťahu plnia sémantickú funkciu: modifikujú význam vety, ktorú uvádzajú (Mistrík, 1959—1960).

Frekventovanejšími gramatickými štruktúrami, ktorými vyjadrujeme kauzálne vzťahy v slovenčine, sú hypotaktické štruktúry. Hypotaxou vyjadrujeme: príčinu, účinok, podmienku, príпустku a cieľ alebo účel. Pre každú z uvedených kategórií javov fungujú v jazyku určité spojky, ktoré ich uvádzajú.

Príčinu v hypotaktickom súvetí uvádzajú spojky *lebo, pretože, keďže, že*. Napr.

tvorí jeden z centrálnych symptómov.

Účinok uvádzajú spojky *takže*, *že*. Napr.

Experiment bol časovo náročný, ————— nemohli sme ho

└————— *takže, že* —————┘

bezprostredne sledovať.

Na vyjadrenie podmienky fungujú v slovenčine podmienkové vety so spojkami *ak*, *keď* (reálna podmienka), *keby*, ... (ireálna podmienka); napr.

————— *chceme pochopiť prvky gramatických štruktúr,*

Ak, keď — —

musíme ich zoradiť do systému. Teória o ľudskom mozgu by dosiahla rozhodujúce výsledky, — — — — sa oslobodila od pozitivizmu.

keby

Prípustkové vety v hypotaktickom súvetí uvádzajú spojky *hoci*, *čo*, *akokoľvek*, *nech* alebo dvojčlenné spojovacie výrazy *napriek tomu — že*, *namiesto toho — aby*, *i keď — predsa* a *pod*. Napr. *Úrodu sa podarilo zachrániť, hoci sa pracovalo za ťažkých podmienok. I keď dokonalé objasnenie činnosti mozgu je ešte ďaleko, predsa niet pochýb o jeho štruktúre.*

Najfrekvencovanejšou účelovou spojkou je spojka *aby*. Napr.: *Človek zámerne mení prostredie, aby mohol ľahšie žiť. Analyzovali sme jednotlivé časti celku, aby sme ho dôkladnejšie poznali.*

Na vyjadrenie kauzálnych vzťahov vo vetnočlenskej aj syntaktickej jazykovej rovine disponuje spisovná slovenčina bohatým repertoárom výrazových prostriedkov a gramatických štruktúr a nebolo našim cieľom ho vyčerpať. Poukázali sme iba na niektoré aspekty kauzality v jazyku, ktoré môžu byť závažné aj z hľadiska metodiky vyučovania v pedagogickej práci na školách.

Ústredný ústav vzdelávania učiteľov

Bratislava, Šafárikovo nám. 12

Bibliografia

- ENGELS, F.: Dialektika prírody. Bratislava, Pravda 1976. 353 s.
FILKORN, V.: Úvod do metodológie vied. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960. 414 s.
HORECKÝ, J.: Úvod do jazykovedy [Skriptum.] 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975. 100 s.
KOČIŠ, F.: Zložené súvetie v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973. 270 s.
KRÁL, Á.: Model rečového mechanizmu. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1974. 187 s.
MACHOVÁ, S.: Příčina v syntaxi češtiny. Praha, Nakladatelství ČSAV 1972. 118 s.

MARX, K.—ENGELS, F.: Nemecká ideológia. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry 1961. 580 s.

MISTRÍK, J.: Príspevok ku klasifikácii súvetí. In: Philologica 11—12, 1959—1960. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1961, s. 27—46.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

ORAVEC, J.: Slovenské predložky v praxi. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 224 s.

ORAVEC, J.: Systém príčinných predložiek v slovenčine. In: Miscellanea linguistica. Ostrava 1971, s. 157—160.

PAULINY, E.—RUŽIČKA, J.—ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 583 s.

Práce o sémantické struktuře věty. Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV 1973. 203 s.

Problemy strukturnoj lingvistiky. Moskva, Nauka 1973. 599 s.

ŠVIHRANOVÁ, B.: Kauzálné vzťahy v jazyku. [Doktorská dizertácia.] Bratislava 1977. 163 s. Univerzita Komenského, Filozofická fakulta.

ПРИЧИННЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ЯЗЫКЕ

Резюме

Статья объясняет некоторые аспекты причинных отношений в языке, именно понятие причинности в языке, семантические и синтаксические аспекты причинности, гносеологическо-методологические принципы причинности, каузальные ряды и модели, выражающие причинные отношения в языке. Для выражения причинности как категории человеческого мышления существуют в языке специальные языковые средства. Автор показывает на эти средства, формы и структуры и приносит их образцы-модели в синтагматической и синтаксической уровнях языка с точки зрения методики обучения языков.

METODICKÉ POSTUPY PRI ZISŤOVANÍ MEDZIVETNÝCH VZŤAHOV PRI KOORDINÁCII

IRENA FISCHEROVÁ

V článku sa opisujú metodické postupy použité pri konfrontácii koordinácie so spojkou *a/und* a so spojkou *ale/aber* v slovenských a nemeckých jednoduchých súvetiach. Vychádza sa z materiálu z beletristickej literatúry, pričom je originál slovenský a preklad nemecký, alebo naopak. Rozlišujú sa:

(1) konštruujúce postupy (konstruierende Verfahren), ktoré objasňujú javy z rozličných hľadísk, ale na rovnakej rovine;

(2) pomocné postupy (Hilfsverfahren), ktoré sa berú z blízkych rovin súvisiacich so skúmaným javom;

(3) gramatické postupy, spojené so stavbou viet spojených priradovacou spojkou.

Koordinácia má svoje špecifické prostriedky spájania viet do väčších celkov, pričom medzi vetami vznikajú určité medzivetné vzťahy. Spojkové spojenia sú iné ako bezspojkové. Pri postupoch (1) sa skúma, ktorými spojovacími prostriedkami sa môže koordinácia realizovať. Rozhodujúcu úlohu tu má sémantika spájaných viet, ale aj sémantika spojok a spájacích výrazov. Sémantika týchto dvoch činiteľov sa môže navzájom zosilňovať alebo zoslabovať. Pomocné postupy (2) sa berú z protikladnej roviny, zo subordinácie. V gramatických postupoch (3) sa skúma najmä symetria v stavbe spojených viet a ich lineárnosť, myšlienková postupnosť. Z gramatických premís prichádzajú do úvahy podľa povahy jazyka: a) rovnaký alebo rozdielny podmet, b) slovosled, c) vynechávanie spoločných vetných členov.

Postupy (1) a (3) sa realizujú najmä substitúciou, kým pomocné postupy sú predovšetkým transformačné. Všetky postupy presvedčivo ukazujú na tesnú súvislosť a vzájomnú závislosť medzi gramatikou a sémantikou v syntaxi.

Pri analýze prekladov z beletrie bolo na základe konštruujúcich, pomocných a gramatických postupov vybraných spolu 6 krokov, ktoré sú zaradené do konečného algoritmu. Termín algoritmus používame trocha odlišne od jeho bežného významu; tu znamená zhrnutie výsledkov jednotlivých krokov ako „Abfolgeformel“, „Ablaufkonstruktion“.

V rámci konštruujúcich postupov boli podľa P. Piťhu (1966, s. 195—217)

vybrané tri kroky (I.—III.) so substitúciou priraďovacích spojok, ďalšie kroky (IV.—VI.) sú pomocné:

- I. asyndetické spojenie
- II. spojenie inými priraďovacími spojkami
- III. spojenie lexikálnymi prostriedkami, najmä spojovacími príslovkami
- IV. transformácia priraďovacieho súvetia na podraďovacie

V. symetria v stavbe spojených viet v súvetí (na znázornenie stavby viet slúžia stromy podľa závislosti vetných členov; vychádza sa z riadiaceho slovesa vo vete ako dominujúceho vetného člena, *prime actant* podľa L. Tesnière, 1968)

VI. možnosť a zisťovanie výmeny viet v ich poradí za sebou v jednoduchých priraďovacích súvetiach.

Znak = označuje synonymiu; znak /= znamená nesprávnu vetu; znak + slúži na označenie menej bežnej vety; ++ znamená neprípustnú, neprijateľnú vetu. Veta sa označuje V (S). Pri symetrii vetnej stavby sú vynechané, ale doplniteľné vetné členy vyznačené kurzívou a sú v zátvorkách.

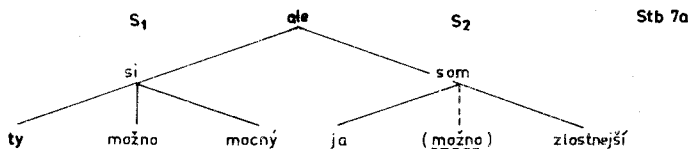
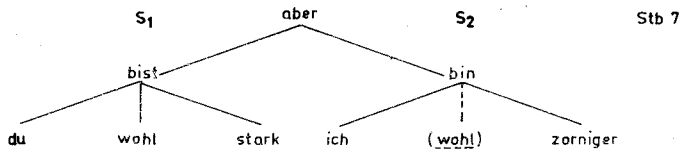
Preklad a originál súvetia so spojkou *aber/ale* zo *Zbojníckej mladosti* L. Ondrejova (1961):

Du bist wohl stark, aber ich bin zorniger (s. 85).

Ty si možno mocný, ale ja som zlostnejší (s. 73)

Podmety: *du + ich*

Prísudky: *bist stark + bin zorniger*

Po postupnom prebratí všetkých šiestich krokov dostaneme v nemčine nasledujúci algoritmus:

$$(V_1 + , aber + V_2) = +(V_1 + , ich + V_2) = (V_1 + , doch (trotzdem, dagegen) + V_2) = (V_1 + , dabei, dafür + V_2) = (Wenn auch V_1 + , so V_2) = ++(V_2 + wenn auch V_1) = /= (V_2, aber + V_1)$$

V slovenčine má sled krokov túto podobu:

$$(V_1 + , ale + V_2) = +(V_1 + , ja + V_2) = (V_1 + , no (napriek tomu, zato) + V_2) = +(V_1 + , pritom + V_2) = (Hoci V_1 + , V_2) = ++(V_2 + , hoci V_1) = +(V_1 + zatiaľ čo V_2) = /= (V_2 + , ale V_2)$$

Keď porovnáme obidva algoritmy, nenájdeme v uvedenom type viet (Adjektivsätze) podstatné rozdiely v ich zostave. Za slovenskú spojku *zatiaľ* čo niet v nemčine adekvátna spojka. Ďalej je odchýlka pri substitúcii priradovacej odporovacej spojky zámennými príslovkami. Kým v nemčine sú *dabei*, *dafür*, ktoré zahrnujú v sebe obsah predchádzajúcej vety, bežné za spojku *aber*, v slovenčine je *pritom* nie zodpovedajúcim ekvivalentom za spojku *ale*. Aj ďalej poukážeme na to, že zámená a zámenné príslovky majú v nemčine širšie uplatnenie ako v slovenčine.

Náš výskum ukázal, že tzv. Adjektivsätze a Substantivsätze, chápané ako „typy“ viet podľa povahy prísudku, sú si v obidvoch jazykoch bližšie ako tzv. Verbalsätze. Pritom vety s intranzitívnymi slovesami v prísudku blížia sa skupine viet s mennými prísudkami.

Aplikáciou opísaných metodických postupov sme zistili, že základným vzťahom pre koordináciu je dôsledkový vzťah, ktorý dostáva rozličnú príznakovú podobu podľa povahy spojky:

1. tesné spojenie dyadické, ktoré tvorí ukončený rad;
2. voľné spojenie, ktoré druhou **vetou** tvorí len určité pokračovanie, vysvetlenie prvej vety.

Tieto medzivetné vzťahy delíme na dynamické (1) a statické (2).

Pri prvom kroku, t. j. pri asyndetickom spojení, sa ukazuje, že vynechávanie spojky závisí od stupňa „sémantickej hodnoty“ (semantischer Wert) (Dick, 1968, s. 250—295) a od sémantiky členov spojených viet. Naša analýza potvrdzuje, že je správny názor tých autorov, ktorí pokladajú bezspojkové spojenia priradovacích súvetí za osobitnú skupinu v rámci koordinácie.

Týmto krokom, ale aj ďalšími sa potvrdzuje ďalej základné pravidlo o platnosti spojok: Čím je špecifická hodnota koordinujúcich spojok vyššia, tým viac sa viaže na určité podmienky a frekvencia týchto spojok je v jazyku menšia. Takto sa dá napr. spojka *a/und* ľahšie vynechať ako *aber/ale*, prípadne *entweder/alebo* a i.

Pri asyndetickom spojení v nemčine, keď sú podmety rovnaké, často preberá spojovaciú funkciu podmet druhej vety vyjadrený zámenom. V slovenčine sa v týchto prípadoch využíva zámeno ako podmet vtedy, keď ide o jeho zdôraznenie. Keď sú podmety spojených viet rozdielne, môže v nemčine zas prebrať spojovaciú funkciu formálny podmet *es*, pričom vlastný logický podmet stojí obyčajne na konci vety. Tento formálny podmet je so svojou spojovacou funkciou najčastejšie namiesto spojky *und/a*. Pri spojkách s vyššou sémantickou hodnotou stráca *es* svoju spojovaciú schopnosť. Je to prípad, keď je sémantika relevantná pre gramatiku.

Druhý krok sa týka substitúcie priradovacej spojky inými priradovacími spojkami. Najfrekventovanejšia spojka *und/a* sa dá substituovať iba v niektorých prípadoch spojkou *auch/tiež*, v iných spojkou *aber/ale*. Zato odporovacia spojka má viac ekvivalentov: *doch*, *jedoch*, *dagegen*, *trotzdem* — *avšak*, *však*, *no*, *zato*, *napriek tomu*. V nemčine zaujíma spojka *trotzdem* osobitné miesto, pretože ako koordinujúca spojka prechádza v súčasnosti k subordinujúcim spojkám. Táto spojka stojí aj

ako *auch* za *und* vo vetách typu „Adjektiv- und Substantivsätze“, aj vo vetách s **intransitívnymi slovesami**. Sémantická hodnota tejto spojky je viac koncesívna ako adverzatívna.

Tretí krok sa týka substitúcie týchto spojok spojovacími príslovkami. V nemčine sú to najmä zámenné príslovky, ktoré, ako sme uviedli, zahrnujú aj obsah predchádzajúcej vety a majú v nemčine častý výskyt.

Za spojky s menšou sémantickou hodnotou, napr. za *a/und*, je málo ekvivalentných priradovacích spojok, zato je viac spojovacích výrazov ako pri spojkách s väčšou špecifickou hodnotou. Spojovacie výrazy za zlučovaciu spojku *a/und* **integrujú** v sebe obsahovú stránku s časovou, kým pri ostatných priradovacích **spojkách** kategória času nie je podstatná. Toto potvrdzuje aj transformácia priradovacích súvetí na podradovacie. Za spojku *a/und* sa môže dosadiť v nemčine *dabei*, *dazu*, *dafür*, *übrigens*, *ausserdem*, ale aj *zugleich* a *dann*. Posledné nenahrádzajú napr. odporovaciu spojku *aber*. V slovenčine sa zámenné príslovky ako spojovacie výrazy pri prekladoch často vynechávajú.

Prvé tri kroky sú konštruujúce a pri ich realizácii sa uplatňuje substitúcia. Štvrtý krok sa uskutočňuje transformáciou priradovacieho súvetia na podradovacie pomocou podradovacích spojok. K tomuto kroku nás oprávňuje najmä fakt, že medzi priradovacími a podradovacími spojkami niet presných hraníc. Ako príklad môžeme uviesť v slovenčine spojku *lebo* a v nemčine už spomenutú spojku *trotzdem*.

Aj pri tomto kroku poznávame kategóriu času v medzivetnom spojení zlučovacími spojkami. Preto je možná transformácia na vedľajšie časové vety. Ostatné prípady priradovacích súvetí sa nedajú zmeniť na časové vedľajšie vety. Avšak ani v nemčine pri spojke *und* nedosadíme v súvetí vedľajšiu časovú vetu, keď deje slovíes (prísudkov) v spojených vetách nasledujú veľmi rýchlo za sebou. V slovenčine sa v týchto prípadoch môže použiť spojka *lebo* čo. Odporovacie súvetia sa pomerne ľahko dajú pretransformovať na prípustkové podradovacie súvetia. Pri transformácii na podradovacie súvetie sa takmer vo všetkých prípadoch zlučovacieho a odporovacieho súvetia mení prvá veta na vedľajšiu vetu (v závislosti od sémantiky spojených viet). **Iba** zriedka sa dá v podradovacom súvetí, ktoré sa pretransformovalo zo zlučovacieho súvetia, prehodiť poradie viet. Sú to prípady tzv. statického spojenia.

Piaty krok sa týka skúmania symetrie v stavbe spojených viet v jednoduchých priradovacích súvetiach. Vychádzame podľa L. Tesnière (1968) zo slovíes vo vetách, pričom sa rešpektujú predovšetkým ich syntaktické vlastnosti a valencia. Ukazuje sa, že symetria spojených viet v priradovacom súvetí je častá a pri niektorých typoch viet skoro pravidelná (vety s mennými prísudkami, s intrazitívnymi slovesami v prísudku). V niektorých prípadoch sa doplnením vynechaných vetných členov, ktoré sú pre spojené vety spoločné, dosahuje úplná symetria v stavbe viet. Pravda, pri tranzitívnych slovesách s vysokou valenciou dochádza aj k asymetrii v stavbe spojených viet. Predsa sa aj tu uplatňuje snaha po rovnakom počte vetných

členov v obidvoch vetách priradovacieho súvetia, určitý „rytmický zákon“. V nemeckých súvetiach má slovosled dôležitú úlohu a závisí od povahy spojok. (Pri zisťovaní symetrie v stavbe viet pomáha grafické znázornenie stromami.)

Gramatické pravidlo v nemčine, aby bol v každej vete podmet vyjadrený, má svoju výnimku v súvetí so spojkou *und*, keď sú podmety rovnaké a v druhej vete je možné ho vyjadriť osobným zámenom. V týchto prípadoch možno podmet vynechať, zamlčať. Stromy znázorňujúce takéto súvetia sú podobné slovenským nielen so spojkou *a*, ale aj s ostatnými priradovacími spojkami.

Pri šiestom kroku vychádzame z učenia o myšlienkovom rozvíjaní predchádzajúcej vety nasledujúcou vetou v priradovacom súvetí. Pritom sa berie do úvahy aj lineárnosť spojených viet. Skúma sa možnosť prehodenia, zámény viet v ich poradí. Ukázalo sa, že sémantika viet nedovoľuje narušiť poradie viet v priradovacom súvetí.

Filozofická fakulta UPJŠ Prešov, Grešova 3

Bibliografia

- ADMONI, V. G.: Vvedenije v sintaksis sovremennogo nemeckogo jazyka. Moskva 1963.
- BARCHUDAROV, L. S.: O nekotorych strukturnych metodach lingvističeskogo issledovanija. Inostrannye jazyki v škole, 1961.
- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.
- BOOST, K.: Neue Untersuchungen zum Wesen und Struktur des deutschen Satzes. Berlin 1956.
- DICK, S. C., Coordination: Its implication for the theory of general linguistics. North — Holland, Amsterdam 1968.
- FISCHEROVÁ, I.: Zum Vergleich der deutschen und **slovakischen Konjunktionen *und-a***. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 1972, s. 28—49, 192—206.
- HORECKÝ, J.: Úvod do matematickej jazykovedy. [Skriptum.] Bratislava. UK, 1969.
- JÄGER, G.: Zur Klassifikation komplexer Sätze im Tschechischen und Polnischen. Halle/Saale 1968.
- KATČENKOVA, S. B.: Sočiniteľnyje sojuzy *und, aber, auch* kak sredstvo vyraženiya svjazy samostojatelnyh predloženiј v sovremennom nemeckom jazyke. [Avtoreferat]. Leningrad 1963.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava 1966.
- ONDREJOV, L.: Zpojnicka mladost. Mladé letá. Bratislava 1961.
- ONDREJOV, L.: Ein Kind der Berge. Praha, Artia 1961.
- PIŤHA, P.: On the problem of coordinate conjunctions in the analysis of Czech. Prague Studies in Mathematical Linguistics 1966.
- REVZIN, I. I.: Modeli jazyka. Moskva 1962.
- TESNIÈRE, L.: Éléments de syntax structurale. Paris 1968.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КООРДИНАТИВНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

В статье показаны методические приемы сопоставительного исследования и описания синтаксических отношений в сложносочиненных предложениях с союзами *a/und, ale/aber*, как результат обработки текстового материала художественной литературы на немецком и словацком языках. В немецком языке местоимения и местоименные наречия употребляются чаще и шире в союзной функции, чем в словацком языке.

O ROZLIČNÝCH STUPŇOCH NÁREČOVEJ SLOVOTVORNEJ DIFERENCIÁCIE

FERDINAND BUFFA

1. Podstatným znakom slovenských nárečí (ako aj nárečí iných jazykov) je fakt, že sú zemepisne diferencované, a to vo všetkých svojich plánoch, teda aj v oblasti tvorenia slov (Buffa, 1973). Tieto diferencie môžu byť rozličného druhu. Môžu sa týkať: (1) nerovnakého výskytu odvodených slov (proti odvodeným slovám v jedných nárečiach stoja nemotivované slová alebo viacslovné pomenovania v iných nárečiach); (2) rozličného spôsobu odvodzovania slov (proti sufixálnym odvodeniam v jedných nárečiach stoja v iných nárečiach zložené názvy alebo názvy utvorené konverziou, kontamináciou a pod.); (3) nerovnakého výskytu istých slovotvorných typov (niektoré slovotvorné typy sa vyskytujú iba na istých oblastiach); (4) rozličného rozsahu zastúpenia jednotlivých slovotvorných typov v istých nárečových jednotkách.

Najčastejšie slovotvorné diferencie medzi jednotlivými slovenskými nárečiami súvisia s tým, že sú v nich nerovnako zastúpené isté slovotvorné typy. Toto zastúpenie sa môže týkať tak rozsahu jednotlivých odvodení v istom type (keď ten istý typ je v jednotlivých nárečiach zastúpený rozličným počtom odvodení), ako aj inventára odvodení istého typu (keď isté slovotvorné typy sú v jednotlivých nárečiach zastúpené rozličnými lexémami). Uvedené zistenia súvisia s faktom, že slovotvorná diferencovanosť sa v nárečiach najčastejšie prejavuje na jednotlivých slovách (čo je azda dôsledkom a teda aj nepriamym dôkazom toho, že oblasť tvorenia slov inklinuje viac k lexike ako k morfológii). Prítom je pozoruhodné, že pri istých nárečových odvodných slovách je len malá slovotvorná diferencovanosť, kým pri iných je značná, niekedy až veľká. V príspevku sa trochu podrobnejšie budeme venovať práve tomuto problému. Vychádzame z materiálu použitého pre tretí, slovotvorný zväzok *Atlasu slovenského jazyka*, získaného pomocou špeciálneho dotazníka (Buffa, 1964).

2. Z jazykozemepisného hľadiska sú veľmi závažné prípady, keď pre istý pojem sú v slovenských nárečiach iba dve, tri slovotvorné variantné podoby (pomenovania s rozličnými afixmi pri totožných slovotvorných základoch). Takéto varianty vytvá-

rajú na území slovenských nárečí iste areály alebo sa vyskytujú premiešane popri sebe (prípadne v kombinácii obidvoch týchto prípadov).

Z uvedených, menej početných nárečových slovotvorných variantov sú najzávažnejšie tie, ktoré vytvárajú opozície väčších oblastí, areálov. Sú to spravidla tradičné oblasti troch základných nárečových jednotiek, t. j. západoslovenských (zsl.), stredoslovenských (ssl.) a východoslovenských (vsl.) nárečí, často s istými modifikáciami (napr. západoslovensko-stredoslovenská oblasť proti východoslovenskej a pod.). Opozície tohto druhu pri jednotlivých slovách sú v slovenských nárečiach dosť časté. Také sú napr. (prvá forma je zsl. — ssl., druhá je vsl.): *kosec—košač*, *bubeňník—bubňar*, *školák—školar*, *babrák—babroš* (s presahom do ssl. nárečí), *taňečník—tancoš*, *žatva—žňiva* (pomn.), *sviatok—sveto*, *plechoví—bľašeni*, *sánkovať sa—sankac še*, *požičať—požičic* a pod. Prípady tohto druhu sa síce týkajú jednotlivých, izolovaných slov (**pravda**, **podľa** nášho doterajšieho neúplného výskumu), no môžu signalizovať aj **diferencie širšieho rozsahu** (vzťahujúce sa na viaceré slová tohto-ktorého typu), o čom nás azda presvedčí podrobnejší, monografický výskum tejto otázky.

Vysloviv uvedený predpoklad nás oprávňujú prípady, keď na spomínanú diferencovanosť jedného typu máme aj v našom materiáli viac dokladov. Tak napr. v zsl.—ssl. nárečiach sú slová ako *jalovica*, *trstenica*, *bradavica* (i *bradovica*), *jašterica*, *prepelica*, ktorým vo vsl. nárečiach zodpovedajú podoby *jalovka*, *terscinka* (i *terscovka*), *bradavka*, *jaščurka*, *prepilka*. Podobne zsl.—ssl. slovám *skupáň*, *slepáň*, *kriváň* zodpovedajú vsl. *skuptoš*, *šleptoš* (i *šleptak*), *krivoš* (i *krivak*). Alebo proti ssl. deminutívam na *-ík* (s presahom do zsl. nárečí) v slovách ako *kruočik*, *dručik*, *vtáčik*, *háčik*, *pásik* stoja zsl. a vsl. podoby so sufixom *-ek/-ok*: *kroček*, *druček*, *vtáček*, *háček*, *pásek*. Z adjektív napr. proti zsl.-ssl. formám typu *blišťaví*, *štíplaví*, *boľaví*, *lepkaví* stoja vsl. podoby typu *bliščaci*, *šcipaci*, *boľaci*, *ľupkaci* a pod. Diferencie tohto druhu sa netýkajú jednotlivých slov, ale slovotvorných typov, a to spravidla ich rozsahu v jednotlivých nárečiach, majú teda už systémový charakter. Prítom tu ide najmä o také slovotvorné typy, ktoré majú vyhradené slovotvorné prostriedky (afixy). Prípady tohto druhu sú veľmi dôležitým charakterizačným prvkom jednotlivých, najmä väčších nárečových celkov.

Ako zriedkavejšia je v slovenských nárečiach známa ešte aj taká slovotvorná variabilnosť, keď dva, tri slovotvorné varianty nevytvárajú samostatné areály, ale sa premiešane vyskytujú na istom alebo aj celom území slovenského jazyka (často s prevahou jedného variantu na istej oblasti). Tak napr. v zsl. a ssl. nárečiach sa premiešane vyskytujú názvy *sveták—svetár* (proti vsl. *svetovec*). Podobne v zsl. a ssl. nárečiach sa premiešane používajú pomenovania *jedlo* i *jedeňie*, zriedkavejšie aj *jedívo* (proti vsl. *jedzeňe*, miestami aj *jedlo*). V slovenských nárečiach sa premiešane používajú výrazy *dojnica* i *dojka* (pričom v zsl. a ssl. nárečiach je častejšie *dojnica* a vo vsl. *dojka*). V zsl. a ssl. nárečiach je premiešane *krovina* i *krovie* (vsl. *kračina*). Premiešane sa v slovenských nárečiach vyskytujú aj augmentatívne

formy očiská a okáfe. Pri variantných abstraktách *oračka—oraňie* v zsl. a ssl. prevláda *oračka*, vo vsl. *oraňe*. Pri variantoch *koštovačka—koštovka—koštovanie* prvý prevláda v zsl., druhý v ssl. a tretí vo vsl. nárečiach. Premiešane sa vyskytujú aj názvy *stolarčina—stolarstvo* (v Šariši aj *stolarka*). Pri variantoch *horúčava—horúčosť* prvý prevažuje v zsl., druhý vo vsl. nárečiach; v ssl. nárečiach je stav približne vyrovnaný. Ako vidieť, spravidla jedna z variantných foriem na istom území prevažuje, čo signalizuje, že ide o živý jav, ktorý je v pohybe. Dnešný prudký vývin tento pohyb postupne zavŕši víťazstvom jednej z uvedených foriem (spravidla tej, ktorá je bližšia spisovnej podobe).

Z čisto zemepisného hľadiska najviac takýchto slov s nízkym počtom slootovorných variantov máva dichotomické členenie, pričom najčastejšie — podľa nášho materiálu — stojí proti sebe západoslovensko-stredoslovenská podoba proti východoslovenskej, zriedkavejšie východoslovensko-stredoslovenská proti západoslovenskej, resp. západoslovensko-východoslovenská proti stredoslovenskej forme. Trichotomické západo-stredo-východoslovenské členenie pri jednotlivých slovách je veľmi zriedkavé. No aj uvedeným dichotomickým členením sa vydefujú tri tradičné skupiny slovenských nárečí, z ktorých najvýraznejšie sa v našom doterajšom materiáli predstavujú východoslovenské nárečia.

3. Pri slootovorne diferencovaných slovách jestvujú v slovenských nárečiach aj prípady s bohatšou variabilitou, teda s viac ako troma slootovornými variantmi, hoci ich je v našom materiáli nepomerne menej ako prípadov s nižšou slootovornou variabilitou. Typické je pre ne to, že takéto početné slootovorné varianty iba zriedka vytvárajú isté kompaktné oblasti. Tak viac-menej kompaktné oblasti tvoria viaceré varianty názvu pre zhrabané zvyšky obilia na strnisku: *hrabaňice—hrabance—hrabaňina—hrabanki—zhrapki—pohrapki—záhrapki* a iné. Pri pomenovaní pre ľadom pokrytý povrch cesty sú napr. takéto areálové slootovorné varianty: *ľadovica—poľadovica—ľadovič—poľadoveň—ľadovka* a iné.

Oveľa častejšie sú prípady, keď sa takéto početnejšie slootovorné varianty vyskytujú premiešane vedľa seba, a to spravidla len na istej časti slovenských nárečí, zriedka aj na celom území slovenského jazyka. Pritom obyčajne jeden z variantov početne prevažuje nad ostatnými, z ktorých podaktoré sa vyskytujú iba sporadicky. Tak napr. vo vsl. nárečiach sa vyskytuje *mlacač* (najčastejšie) — *mlacko—mlacek—mlackar—mlackoš*, kým v ssl. a zsl. nárečiach je *mlatec*, miestami aj *mlatiač* a sporadicky aj *mlacko*, *mlatiar*, *mlátnik* a *mlacek*. Pre časť konského postroja je v zsl. nárečiach (s presahom do ssl. nárečí) *podbrušník*, vo vsl. nárečiach (tiež s presahom do ssl. nárečí) je *podbrušina* a okrem toho miestami je aj *podbrušnica*, *podbrušok*, *podbrušec*. Z adjektív možno tu uviesť podoby ako *blatistí* (najčastejšie) — *blativí* (i *blatňiví*) — *blatní* (najmä vo vsl. nárečiach) — *blatnatí—blatnaví* (najmä v ssl. nárečiach) — *blatoví* (najmä v zsl. nárečiach) a pod.

Väčší počet slootovorných variantov majú najmä mnohé expresívne pomenovania. Tak napr. v ssl. nárečiach je *zdochliak*, vo vsl. *zdechľar*, ale v zsl. je *zdochlák*—

zdochlár—zdochloš—zdochlán—zdochlina a iné. V slovenských nárečiach prevažuje síce názov *všivák*, ale časté sú aj podoby ako *všivár* (vsl. aj *všar*) — *všivoš všivál—všivoň—všivec* a iné. Na krivého človeka sa v slovenských nárečiach hovorí: *kriváň—krivák—krivoš* i *krivtoš, krivkoš—krivoň—kriváč* a iné. Pyskatý človek je *piskáč—piskáň—piskal—piskoš—piskúň* a pod.

4. V súvislosti s otázkou relatívneho výskytu slovtvorných variantov pri jednotlivých slovách v slovenských nárečiach sa žiada kvôli kompletnosti spomenúť, že sú aj také odvodené slová, ktoré nie sú v slovenských nárečiach slovtvorne diferencované (čo nevylučuje ich inú, napr. lexikálnu diferencovanosť). Sú to napr. mnohé staršie pomenovania takých obyčajných reálií, ako je napr. *postel, perina, kolíska, hlaveň, kutáč, sekera, píla, vejačka, plot, poškrobok, priekopa, statok, kocúr, bosorka, macocha, otčim* a pod. Časté sú tu aj názvy rozličných náradí súvisiacich s istými špeciálnymi prácami, ako je napr. spracovanie ľanu a konopí (*močidlo, pradeno, motovidlo, osnova, útok, bidlo*), názvy súčiastok voza (*rázvora, klanica, nasad*), pomenovania osôb podľa činnosti (*husiar, handrár, krajčír, miškár*) a pod. Z novších slovtvorne nediferencovaných pomenovaní možno spomenúť názvy ako *kachliar, apatiekar, družstevník, mydlo, zabadlo, pokrovec, kosisko, pilník, lievík, náprstok, červienka* a pod. Z iných, nesubstantívnych slovných druhov možno tu uviesť na ukážku slová ako *hladný, smädný, robotný, bojzlivý, gazdovať, brániť* (bránami roľu), *bigľovať, schudnúť* a pod., ktoré v slovenských nárečiach nie sú slovtvorne diferencované.

Pre viaceré z uvedených, slovtvorne nediferencovaných odvodenín je typické, že sa postupne prestávajú pociťovať ako odvodené slová, lebo ich významová súvislosť so slovtvorným základom slabne alebo dnes už úplne oslabla (porov. slová ako *postel, plot, kutáč*), alebo sú utvorené neproduktívnym sufixom (napr. slová *sekera, kocúr, otčim, macocha* a pod.).

5. Ako ukazuje rozbor nášho doterajšieho materiálu, v slovenských nárečiach sú odvodené slová s malou i veľkou slovtvornou variabilitou. Prvú skupinu tvoria slová s dvoma alebo troma slovtvornými variantmi, ktoré môžu v slovenských nárečiach vytvárať isté areály alebo sa vyskytujú premiešane vedľa seba. Najdôležitejšie z nich sú prípady, keď viacero slov určitého slovtvorného typu vytvára isté areálové protiklady. Najčastejšie je tu dichotomické členenie slovenských nárečí podľa väčších zemepisných celkov (napr. protiklad zsl.- ssl. nárečí proti vsl. nárečiam), čím sa tieto znaky stávajú pre uvedené oblasti dôležitým charakterizačným materiálom.

Pre slová s väčším počtom slovtvorných variantov v slovenských nárečiach je typické, že často nevytvárajú kompaktné oblasti, ale sa vyskytujú premiešane na väčšom alebo menšom území slovenského jazyka. Pritom spravidla jeden z variantov prevažuje svojím výskytom nad ostatnými, z ktorých podaktoré sa vyskytujú iba sporadicky. Tento moment je dôležitým ukazovateľom vývinu navzájom si konkurujúcich variantov na istej oblasti.

Okrem uvedených prípadov jestvuje v slovenských nárečiach skupina starších, ale aj novších odvodených slov, ktoré nie sú slovotvorne diferencované. Pre viaceré z nich je typické, že sa postupne prestávajú pocíťovať ako odvodené slová, lebo sa pri nich uvoľnila významová súvislosť s motivujúcim slovom, alebo sú odvodené unikátnym afixom.

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepškova 26

Bibliografia

BUFFA, F.: O slovotvornej diferenciacii v slovenských nárečiach. Jazykovedný časopis, 24, 1973, s. 60—62.

Dotazník pre výskum slovenských nárečí II. 1. Lexikálna časť — pripravil A. Habovštiak. 2. Slovotvorná časť — pripravil F. Buffa. Vydala SAV, Bratislava 1964 (cyklostyl).

О РАЗЛИЧНЫХ СТЕПЕНЯХ ДИАЛЕКТНОЙ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ

Резюме

В словацких диалектах встречается большая или малая вариабильность производных слов. Для последних, т. е. для слов с двумя или тремя словообразовательными вариантами характерно то, что они часто образуют ареальные противоположности. Чаще всего здесь имеет место дихотомическое членение словацких диалектов. Слова с большим числом словообразовательных вариантов, наоборот, не образуют компактных ареалов, они встречаются смешанно. Этот факт является важным показателем развития конкурирующих друг другу словообразовательных вариантов. Производные слова, не дифференцированные в словообразовательном отношении в словацких диалектах, как правило, утрачивают постепенно характер производности, или же они произведены уникальным суффиксом.

ROZHLADY

XII. MEDZINÁRODNÝ LINGVISTICKÝ KONGRES

JÁN HORECKÝ—JOZEF RUŽIČKA

1. Dvanásť medzinárodný lingvistický kongres bol vo Viedni dňa 29. augusta až 2. septembra 1977. Usporiadateľom bola viedenská univerzita v spolupráci s vládnymi a kultúrnymi inštitúciami rakúskymi. Organizátorom bol rakúsky národný komitét na čele s predsedom kongresu prof. Wolfgangom Dresslerom a s generálnym sekretárom prof. Oskarom Pfeifferom. Oficiálne delegácie vyslali rozličné akadémie a univerzity, z Československa nebola zaregistrovaná žiadna oficiálna delegácia.

Rámcové zasadania — otvorenie a záver kongresu — ako aj spoločenský program boli koncipované a realizované pomerne skromne (rozhodne skromnejšie než na predchádzajúcom kongrese v Bologni r. 1972).

Rokovanie kongresu bolo rozvrhnuté dobre, lepšie ako na predchádzajúcich kongresoch. Okrem piatich plenárnych zasadaní, ktoré sa venovali problémom **sémantiky**, sociolingvistiky, syntaxe, **tvorenia slov**, vývinu jazyka a dejín jazykovedy, uskutočnili sa rokovania v dvoch sekciách za okrúhlym stolom (jazyk a hudba, jazykoveda ako empirická veda), pracovalo 14 sekcií (sémantika, jazyk a spoločnosť, syntax, tvorenie slov, rekonštrukcia, teória vln, dialóg, počítačová lingvistika, dialektológia, literatúra, kontrastívna lingvistika, deiza, semiotika, fonológia), boli naplánované aj pracovné skupiny (spolu 8: **prehovor**, **patológia reči**, **lexikografia**, **pidgin**, **neurolingvistika**, **transformačná gramatika**, **typológia**, tzv. **valenčná gramatika**). Každý účastník kongresu mohol si teda vybrať aj celkom špeciálnu problematiku. Táto koncepcia kongresu je odrazom veľkej špecializácie v súčasnej jazykovede; dnes už nie je možné mať dobrý prehľad o základných problémoch zo všetkých oblastí. V tomto bode sa vyšlo v ústrety účastníkom kongresu tým, že sa dobre zorganizovali plenárne zasadania venované základným problémom (sémantika, syntax, lexika a sociolingvistika). Za istý nedostatok pokladáme vynechanie **psycholingvistickej** problematiky, hoci na predchádzajúcich kongresoch boli diskusie **v tejto oblasti** veľmi živé.

Najlepšie obsadenou problematikou bola sémantika: tu bolo najviac prednášok a tiež najpočetnejšie poslucháčstvo. Na druhom mieste bola problematika jazyk a spoločnosť a problematika syntaxe. Najmenší priestor mala špeciálna problematika o teórii vln (publikovaná pred sto rokmi, autorom bol Johannes Schmidt). Malý priestor sa vyčlenil aj pre modernú problematiku, ako je **využívanie počítačov** v jazykovede alebo ako sa využívajú deixy vo výstavbe textu. Dobré sa uviedla moderná problematika textovej lingvistiky.

2. Základný referát na prvom plenárnom zasadnutí venovanom sémantike mal John Lyons z Veľkej Británie. Vyšiel z poznatku, že v dnešnej jazykovede sa rozlišuje niekoľko významov, napr. opisný, sociálny, expresívny, ale ani jeden z nich nemožno pokladať za základný. Preto by bolo najlepšie pokladať význam za predteoretický pojem — termín, ktorý nevyžaduje definíciu. Ani úsilie N. Chomského chápať gramatiku ako systém pravidiel, ktorý spája zvukové reťazce a význam, nemôže vysvetliť podstatu sémantiky, lebo niet presvedčivého dôkazu o tom, že **jestvuje** pojmová substancia významu nejakým spôsobom porovnateľná s fyzikálnou substanciou zvuku. V ďalšom výklade upozornil J. Lyons na vzťah sémantiky vety a sémantiky slova, na vzťah štruktúrnej sémantiky a komponentnej analýzy a napokon na vzťah sémantiky a pragmatiky. Veľká pozornosť, ktorá sa dnes venuje sémantike vety, nemôže znamenať, že slovný význam je štruktúrovaný tak isto ako vetný význam. Štruktúrna sémantika, najmä jej zdôrazňovanie rozdielov na úkor **podobností**, bola podrobená kritike. No v porovnaní s komponentnou analýzou predsa znamená hlbší pohľad, lebo komponentná analýza vyúsťovala často až do **lahkého** a neraz plytkého univerzalizmu. Pragmatika nemá v sémantike takú **dôležitú** úlohu, ako sa predpokladá, lebo vetný význam sa nemusí skúmať iba v rámci pravdivostných podmienok, veď nie všetky vety majú pravdivostné podmienky.

Renate Bartschová z Holandska — ako oponentka hlavného referátu — predovšetkým oponovala Lyonsovej téze, že slovný význam nemusí byť tak štruktúrovaný ako vetný, ako aj rozlíšeniu pragmatiky a sémantiky. Zdôraznila, že vetný význam sa dá vyjadriť v terminológii pravdivostných podmienok a že lingvista musí opisovať syntax vo vzťahu ku gramatickým funkciám, ktoré sú vyjadrené lexikálnymi **prostriedkami**. Tým je daný vzťah medzi vetným a slovným významom, ako aj hlavná úloha teoretickej lingvistiky: výklad vzťahu medzi formou a významom. E. Vasiliu z Rumunska zdôraznil, že lexikálna sémantika nie je podriadená vetnej sémantike, ale nemôže byť nezávislá od cieľov vetnej sémantiky. Význam lexikálnych prvkov **treba opísať tak, aby sa ich pomocou dal vysvetliť komplexný vetný význam**. Podľa tohto referenta nie je neriešiteľný ani konflikt medzi „subjektívnosťou“ prirodzeného jazyka a pravdivostnou sémantikou, lebo aj pravdivostné podmienky môžu sa urobiť **závislými od hodnôt pripisovaných indexikálnym slovám**.

V zasadnutiach sekcie sémantiky sa venovala pozornosť veľmi rozmanitým otázkam. Tak napr. J. Hewson z Kanady poukázal na tri základné aspekty jazykového významu: základový význam (ktorý je prvkom langue), povrchový

význam (ktorý je prvkom parole) a na referenčný vzťah. Niektorí referenti sa pokúšali osvetliť význam teórie pádov (v chápaní Ch. Fillmora) pre opis významu — napr. S. R. Fink zo Spojených štátov, J. Andor z Maďarska, G. V. Kolšanskij (ZSSR) sa pokúsil rozlíšiť kontextovú sémantiku na lexikálnu, frazeologickú, **sémantickú**, propozičnú a presupozičnú. V. M. Solncev (ZSSR) skúmal problematiku významu na základe svojej unilateralistickej teórie znaku. Ukázal, že vzťah znaku k reálnemu objektu je vždy sprostredkovaný pojmom, ktorý sa v mysli spája s daným znakom a stáva sa jeho významom. Znak sa stáva znakom, len ak jestvuje význam, ale význam nie je časť znaku. Význam je to, na čo znak ukazuje. Pritom znak (t. j. fonácia) a význam sú spojené v bilaterálnu jednotku, napr. slovo. No v slove len fonácia je znakom, význam slova je to, čo znak denotuje. M. Mačavariani zo ZSSR zdôraznil, že v dnešnej lingvistiky sa **pracuje** s dvoma abstrakciami jazyka. Podľa prvej jazyk je **systém znakov**, ktoré majú denotatívnu a signifikatívnu funkciu, je to koncepcia nominalistická. Podľa druhej koncepcie jazyk nie je znakový systém, ale jedna z foriem existencie ľudského vnútorného myšlienkového univerza. Nominalistické chápanie **vyústilo** v štrukturalizmus, kým novšie sa vychádza od chápania jazyka ako bezprostrednej skutočnosti myslenia a práve pre toto chápanie je sémantika neobyčajne dôležitá. W. Schmidt z NDR vyšiel z tézy, že odraz skutočnosti vo vedomí človeka prebieha vždy za pomoci jazyka. Do spoločenského odrazu však vchádzajú nielen príznaky odrazených objektov, ale súčasne aj spoločensky podmienené vzťahy poznávajúcich ľudí k objektom, ich záujmy, potreby, možnosti a obmedzenia poznania. Pritom odrazy, ktoré sa realizujú ako jazykové významy, sú podmienené skupinovo špecificky.

3. Druhé plenárne zasadanie malo na programe tému *Jazyk a spoločnosť*. Vytýčenie tejto témy ako aj obsadenie referátov v pléne je **charakteristické pre celkovú koncepciu kongresu**. Organizátori správne vycitili celospoločenský a politický dosah tejto témy, a preto referentmi boli vedúci pracovníci z krajín, kde je táto problematika aktuálna aj zo spoločenského hľadiska. Hlavný referát mal A. V. Cicourel z USA, koreferáty mali A. Neubert z NDR, P. Trudgill z Anglicka a R. Mehrotra z Indie. Uvedený spoločenský komponent bol zrejmy aj v diskusií, na ktorej sa zúčastnilo veľa diskutérov, ako aj v rokovaní sekcie Jazyk a spoločnosť, na ktorom sa prednieslo a prediskutovalo spolu 27 referátov s veľmi pestrou problematikou sociolingvistickou až jazykovopolitickou.

Hlavný referát Aarona Cicourela *Kognitívne, kultúrne a jazykovedné aspekty jazykového úzu* usiloval sa podať základné a najpálčivejšie problémy z okruhu Jazyk a spoločnosť. Z nespornej tézy, že jazyk je zviazaný so životom spoločnosti, **nerobil** sa vždy správny záver, ako to ukazujú niektoré smery novej lingvistiky, ktoré študujú jazyk bez ohľadu na jeho zviazanosť so životom spoločnosti, ako aj rozličné smery sociologické a antropologické, ktoré sa **zaoberajú štúdiom spoločnosti bez zreteľa na štruktúru jazyka**. Poukazuje sa tu aj na moderné syntaktické smery (logicky fundovanú syntax alebo aj generatívnu syntax), ktoré **nepomáhajú pocho-**

piť, aké sú charakteristické črty sociálnych skupín, lebo neskúmajú nárečové ani štylistické rozdiely, ktorými sa vyznačuje jednotlivec alebo spoločenská skupina. Aj keď sa uvedomujú a uvažujú tieto rozdiely, je veľká nejednota v určovaní sociálneho pozadia alebo funkčného rozsahu jednotlivých pozorovaných faktov.

Referent rozviedol aj tézu, že jazyk, poznanie, kultúrna a spoločenská organizácia sú v ľudskej komunikácii neodlučiteľné zložky: je síce možné skúmať ich jednotlivo a oddelene, ale výsledky takého separátneho výskumu nevystihujú podstatu veci, lebo neberú do úvahy vzájomné vzťahy, ktoré takisto patria k podstate.

V záverečnej časti referátu sa rozobrali dva rozličné typy komunikácie: najprv interakcia rodič — dieťa v súkromí, a potom interakcia lekár — pacient v ordinácii. Z porovnania vychodí, že jazyk je komplexný fenomén, ktorý si vyžaduje rozličné roviny abstrakcie, pričom štruktúra jednej roviny môže byť argumentom na vyššej rovine, a to napriek tomu, že štátút každej roviny abstrakcie je v podstate samostatný.

Koreferent Albrecht Neubert z NDR rozoberal tému *Jazyk a spoločnosť z jazykovedného hľadiska*, pričom zdôraznil hneď v úvode, že sociolingvistické stanovisko pomáha prekonať mikrolingvistické hľadiská, ktoré pokladajú jazyk za imanentne sa rozvíjajúci systém. Sociolingvistika je dôležitá najmä preto, lebo **poukazuje na vnútornú i vonkajšiu dialektiku jazykových javov i procesov**. Vonkajšiu determináciu jazykovej dynamiky chápe ako spoločenské okolnosti. Sociolingvistická variabilita je prirodzená pri každej realizácii jazykového systému. V závere sa koreferent vyslovil veľmi optimisticky o budúcom rozvoji sociolingvistického prieskumu ďalších jazykov a všetkých jazykových rovín.

Dobрым doplnením nadhodených možností sociolingvistiky boľ koreferát Petra Trudgilla z Anglicka, nazvaný *Kde sú hranice sociolingvistiky?* Sociolingvistiku chápe ako empirickú vedu o jazyku v spoločenskom kontexte, ktorá skúma, čo možno vyťažiť pre poznanie jazyka z kovariácie jazyka a spoločnosti.

Koreferát Raju Mehrotra z Indie bol zaujímavý pre analýzu faktov, ktoré ináč sú málo známe v európskej lingvistike.

Z diskusie v tejto sekcii zaujal aj referát Alice Cartierovej z Paríža o poznaní a používaní anglicizmov Parížanmi. Výsledok viacročného prieskumu je poučný napríklad tým, že sa jasne ukazujú spoločenské korene purizmu aj hyperizmu najmä u tých Parížanov, ktorí slabo vedú po anglicky, ale poznajú všetky rozšírené anglicizmy. Podobne bol zaujímavý referát Güntera Feudla z Berlína o špecifickom **vývine nemčiny v NDR: nemčina ako jazyk ostáva rovnaký v oboch Nemeckách, hoci sa zreteľne formujú dva nemecké národy, čoho odrazom je osobitný vývin lexiky a vôbec celej sémantiky**. Exotickosťou materiálu zapôsobil referát J. Erdödiho z Maďarska, ktorý vysvetľoval chápanie času a jeho členenie v jazykoch na severe ZSSR (paleoázijské jazyky): názvy odrážajú miestne klimatické a hospodárske pomery, takže sa nepoznajú menšie jednotky než deň, noc, mesačné fázy, mesiac. Ide o otvorený sémantický systém, v ktorom sa jednotlivé prvky dajú vymeniť alebo

novozaradiť (z čoho vznikla bohatá variabilita v blízkych a susediacich jazykoch).

Trošku úsmevu vyvolala téma Hansa Petra Lütjena z NSR o gerontolingvistiky, hoci sa v nej veľmi vážne a nástojčivo nastoľuje výskumná úloha jazyka starých ľudí (nad 60 rokov). Pripomína sa, že niektoré spoločenskovedné disciplíny skúmajú tento problém celkom úspešne a vážne.

Zaujímavé boli aj prednášky o bilingvizme a multilingvizme (napr. Einar Haugen o jazykovej norme v bilingvistickej spoločnosti, alebo Jürgen Heye o jazyku Nemcov v Brazílii), ako aj iné špeciálne prednášky (napr. Annemarie Lange—Seidelová o utváraní idiolektu).

4. Tretie plenárne zasadanie malo za úlohu predložiť základné myšlienky súčasných syntaktických teórií, a preto malo názov *Logicky fundovaná syntax versus autonómna generatívna syntax*. Realizácia bola málo efektívna, lebo na úvod odznelo až deväť referátov, ktoré mali tvoriť diskusiu pri okrúhlym stole. Samozrejme, mienky účastníkov tejto diskusie boli miestami až protichodné, rušivo komponované a najmä rušivo prednášané.

Moderátor diskusie Maurice Gross z Francúzska formuloval niekoľko téz o sémantike a o syntaxi. Sémantika sa zaoberá logickými systémami. Modálna logika je už bez úžitku. Kritizoval prekladanie viet prirodzeného jazyka do formúl logického systému, lebo logický prístup sa môže týkať iba opisu kvantifikátorov. Gramatika sa zaoberá vzťahmi medzi formou a významom. Veľa opisov je takých, že vety sa opisujú z čisto kombinatorného hľadiska. Štúdium týchto foriem môže uľahčiť sémantickú pravidelnosť. Intuitívny význam sa priraduje k forme. Z tohto hľadiska sa kritizuje štruktúrna lingvistika.

Zo syntaktickej problematiky sa vybrali takisto iba niektoré myšlienky, napríklad, či sa lingvisti majú držať presne vymedzených hraníc medzi syntaxou a sémantikou, alebo či neexistuje nejaký iný než transformačný jav, ktorý by mohol modifikovať súčasný stav syntaktickej teórie. Poukázalo sa na možnosť využiť lexikálne javy, ktoré sú empiricky veľmi dôležité, hoci generatívna syntax ich obchádzala. Rovnako sa zdôrazňuje dôležitosť historických faktov pri poznávaní synchronného stavu.

Oveľa konkrétnejšie ako úvod moderátora vyzneli referáty, resp. koreferáty jednotlivých účastníkov diskusie okolo okrúhleho stola. Napríklad Anna Wierzbicka z Austrálie ukázala, ako je dôležité rozlišovať základné a elementárne sémantické jednotky, lebo komplexné sémantické jednotky nemožno úspešne analyzovať, ak nemáme koncepciu elementárneho, ďalej nerozložiteľného prvku. Táto otázka je logicky prioritná v celej sémantickej analýze. V oblasti syntaxe poukázala na rozdiel medzi generatívnou a translatívnou gramatikou. Otázka, ako sa myšlienkové obsahy prekladajú do znakov, je pre referentku základná, lebo tu máme isté skúsenosti, ktoré nám vlastne chýbajú pri generovaní viet. Translatívna gramatika sa však musí začať sémantickou reprezentáciou, čo nás opäť privádza k sémantike a vlastne k otázke základnej sémantickej jednotky.

Max Creswel z Nového Zélandu analyzoval problém, ako sú ľudia schopní zistiť

modalitu vety, aj keď sa stretnú so slovesami, ktoré predtým nikdy nepočuli. Tu sa opierajú o slová, ktoré sa v našej teórii hodnotia ako častice, a nie o nejaké štruktúrne vlastnosti vety ako syntaktickej konštrukcie.

Gilles Fauconnier z Francúzska uvažoval o inherentnej limitácii logickej reprezentácie a logických rovin a došiel k záveru, že vopred dané logické medze nepomáhajú pochopiť pravé lingvistické dimenzie analyzovaných faktov. Treba hľadať iné cesty než aplikáciu poučiek matematickej logiky na prirodzené jazyky.

Rudolf Růžička z NDR nadviazal na predchádzajúcu diskusiu a rozviedol, že logickými štruktúrami možno vysvetľovať iba niektoré aspekty syntaktických štruktúr, lebo nemáme dostatočné podmienky na určenie identických štruktúr povrchovo dištingtívnym výrazom, ani logický formalizmus adekvátne reprezentujúci výrazy prirodzených jazykov. Syntax a sémantika sú v prirodzených jazykoch navzájom **pospájané**, spletené. Keď odkryvame jemné spojivá, prideme na situácie, o ktorých môžeme tvrdiť, že sú relatívne **autonómne**. Vcelku treba však súhlasit s tým, že **syntax je sémantická**.

Lyle Jenkins z Rakúska konštatoval, že generatívna gramatika ostatných dvadsiatich rokov vyšla z pracovnej hypotézy, že gramatiku ľudskej reči možno študovať ako jeden komponent ľudského mozgu, ktorý podlieha princípom organizácie nezávislej od gramatiky, ako sú vizuálne formy a priestorové percepcie, hudba, matematika, sociálne správanie atď. Skúmali a miešali sa pritom pravidlá, ktoré sú značne autonómne a podliehajú rozdielnym podmienkam formy, funkcie a organizovanosti.

Po koreferátoch bola pomerne živá, ale málo sústredená diskusia. Podobný obraz poskytovali aj prednášky v sekcii, lebo sa často nastoľovali drobné problémy. Súvisí to s úmyslom usporiadateľov dať slovo zástupcom rozličných štátov podľa istého, aj politického kľúča.

5. Na štvrtom plenárnom zasadnutí venovanom problematike tvorenia slov boli dva hlavné referáty. H. Brekle z NSR sa obmedzil na rozbor menných zloženín v angličtine a na faktory, ktoré vplyvajú na ich tvorenie a používanie. Poukázal na faktory subjektívne (napr. komunikačný zámer hovoriaceho), situačné a kontextové, sociálne (napr. dôležitosť, spoločenské zaradenie tvorcu zloženiny), psychologické a jazykové.

Oveľa závažnejší bol referát E. A. Zemskéj zo ZSSR o základných jednotkách synchronického slovotvorného systému. Slovotvorný systém vymedzila ako hierarchickú viacrozmernú organizáciu tvorenú sieťou **protikladov** rozličných jednotiek a štruktúr. Základným prvkom v tomto systéme je derivačná paradigma, zahrnujúca súbor odvodených slov, ktoré majú spoločný odvodzovací základ. Treba rozlišovať typové a konkrétne paradigmy: kým typová paradigma abstrahuje od konkrétnych prostriedkov vyjadrenia odvodzovacej hodnoty a vzťahuje sa len na plán označovaneho (signifié), **konkrétne** paradigma reprezentuje totožný repertoár odvodzovacích hodnôt a tvorí súčasť typovej paradigmy. Pokiaľ ide o sémantiku tvorenia slov,

E. A. Zemská poukázala najmä na vzťahy k lexikálnemu systému a k syntaxi. Prvý vzťah ilustrovala prípadmi, keď v **odvodenom slove** treba **predpokladať** sémy neobsiahnuté v zložkách odvodených slov, druhý vzťah prípadmi, keď slovo odvodené od substantíva môže obsahovať aj isté prvky sémantiky slovesa, resp. slovo odvodené od slovesa môže obsahovať sémy substantíva.

Aj na ďalších zasadnutiach sekcie sa uplatnili výsledky sovietskej slovotvornej školy. Tak E. Kubriakova zo ZSSR zdôraznila, že tvorenie slov je integrálnou súčasťou pomenúvacej aktivity, ktorá sa prejavuje v troch typoch: analogickom, korelačnom a definičnom. Pritom vzťah medzi podkladovými a výslednými štruktúrami je rozličný: raz sa zachovávajú rozličné formálne i sémantické vlastnosti podkladových štruktúr, inokedy sa rušia a menia. I. S. Uluchanov zo ZSSR analyzoval invariantnosť afixov. Za sémanticky invariantné pokladá také **afixy**, ktorých významový systém je utvorený redukovaním ich kontextových významov na sémantický invariant. Non-invariantné afixy majú systém významov totožný s ich kontextovým významom.

Z ostatných referátov prednesených v tejto sekcii treba spomenúť referát W. Dresslera z Rakúska, prezidenta kongresu, ktorý sa pokúšal isté slovtvorné javy vysvetliť svojou teóriou o relatívnej samostatnosti zložiek jazyka a skúmal rozličné stupne produktivity a lexikalizácie v bežnej reči, ale aj v reči detí a **afatikov**. W. Fleischer z NDR venoval pozornosť **charakteristike** súčasného stavu tvorenia slov v nemčine. Pre dnešný stav je charakteristické napr. viacrozmerné fixovanie rozdielu medzi menom a slovesom, vývin konotatívne príznakových modelov a uplatňovanie sociálnej diferenciácie jazyka aj v slovtvorných modeloch. J. Pačesová z ČSSR poukázala na hlavné princípy osvojovania jazyka u detí. Je to vysoký stupeň gramatickosti, regularizácia a generalizácia, symetria jazykového systému.

Do slovtvornej sekcie boli zaradené aj referáty o tvorení toponým a etnónym, ale aj o fonetických príznakoch vo vzťahu k slabike, o diachronickej morfológii. To svedčí o tematickej nezovretosti sekcie.

6. **Piate plenárne zasadanie** sa zaoberalo problémami vývinu jazyka a rekonštrukcie. Prvým referentom bol taliansky komparatista z Padovy A. L. Prosdocimi, ktorý v svojej obsažnej prednáške vyslovil veľa závažných **téz**. Napríklad, že opozícia synchronia a diachronia je pseudoopozícia, lebo ide o **výskum** kontinua, alebo že teória rodokmeňa nie je adekvátna realite, lebo je príliš jednoduchá, jednodimenzionálna, alebo že popri výskume formy má sa rovnako skúmať sémantika aj v komparatistike. Zaujímavý je záver, že jazyky treba porovnávať nie v jednorozmerovom bode, ako to robil Schleicher, ani nie na jednej dvojrozmerej rovine, ako to robil Schmidt, ale treba brať do úvahy všetky aspekty variácie; navrhuje sa **trojrozmerný model**: sociálna + priestorová + časová variácia jazyka. (Tu sa **zdôrazňuje** Benvenistova teória z r. 1969.)

Druhým referentom bol prof. Jochem Schindler z USA, ktorý prednášal o aspektoch morfologickej rekonštrukcie, resp. o metódach rekonštrukcie foriém

a funkcií vybratých indoeurópskych gramatických kategórií. Oponentom bol maďarský ugrofinista P. Hajdú, ktorý podal krátky, ale výstižný prehľad o rekonštrukcii v uralistike, pričom zdôraznil, že je tu pomalší rozvoj metodológie ako v indoeuropeistike (isté zaostávanie v teórii aj metodológii).

V sekcii o diachrónií a rekonštrukcii odzneli prednášky na veľmi špecifické témy. Sem možno priradiť vlastne aj sekciiu o teórii vln, ktorá mala byť pietným aktom v historickom pohľade na jazyk a jeho vývin. V tejto sekcii sa však nedošlo k nijakému spoločnému výsledku, lebo pripravené príspevky boli veľmi disparátne a nesmerovali k nijakému cieľu. Ani sa zásadne neocenila dôležitosť Schmidtovej teórie vln vo vývine teoretickej jazykovedy: ide o použitie istej všeobecnej metódy na výskum jazyka v ostatnej tretine 19. storočia.

Poučná bola prednáška A. S. Meľničuka zo ZSSR o vzniku indoeurópskych vokálov *i, e, u, o*: jeho model sa síce nedá dostatočne podprieť, ale je veľmi lákavý pre svoju jednoduchosť a eleganciu.

7. Šieste plenárne zasadanie sa zaoberalo problematikou dejín jazykovedy. Základný referát mal britský lingvista R. H. Robins z Londýna, ktorý hovoril o cieľoch a metódach histórie lingvistiky. Zdôraznil zvyšujúci sa záujem bádateľov o tieto problémy. Je sympatické, že žiadal brať ohľad na spoločenské podmienky práce a odmietal chápanie dejín jazykovedy ako schodov vedúcich k dnešnému stavu vedy. Ako imanentnú problematiku vytýčil sledovanie tém, ktoré sa objavujú v rozličných formách, v rozličných časoch a na rozličných miestach.

Táto formálne perfektná, ale predsa len do značnej miery archaická prednáška nevyvolala diskusiu so súhlasom, ale skôr polemiku s jednotlivými parciálnymi tvrdeniami. Tak to bolo badať aj v prednáške oponenta prof. E. F. K. Körnera z Kanady, ktorý zdôrazňoval epizodickosť doterajších dejín jazykovedy a malý záujem o mimolingvistické momenty, ktoré ovplyvňovali prácu a myšlienkové produkty lingvistov. Prof. Maurice Leroy z Belgicka poukázal na nevraživosť niektorých zástancov moderných metód, ktorí neľudsky odmietajú svojich odporcov a kritikov. To všetko však nemôže prísť do dejín modernej jazykovedy.

Potom bola veľmi živá, ale aj nadmieru dirigovaná diskusia — prihlásilo sa 19 účastníkov, medzi nimi aj prof. L. Novák, ktorý hovoril o potrebe dejín problémov, a nie ľudí alebo škôl. Veľmi ostro pôsobil príspevok prof. Rickena z NDR, ktorý žiadal, aby sa dejiny jazykovedy preberali z hľadiska spätosti vedy so životom spoločnosti.

8. Sekcia textovej lingvistiky nemala síce osobitné plenárne zasadnutie, ale aj tak v nej odznelo niekoľko závažných referátov. J. Mistřík z ČSSR poukázal na sústavu hypersyntaktických prostriedkov, ktoré sú jazykové (zhoda, spojky, synonymá, antonymá) a parajazykové (intonácia, gestikulácia, proximita). Tieto hypersyntaktické prostriedky môžu mať rekurzívny alebo prospektívny smer, môžu byť vedľa seba alebo oddelené navzájom. Ďalej poukázal na to, že v spontánnom dialógu prevládajú parajazykové prostriedky a bývajú na začiatku repliky, ktorá nesie

najväčšie množstvo informácie. J. S. Petöfi z NSR formuloval cieľ **sémantickej interpretácie** textu: má ukázať, čo je textom reprezentované, ale aj čo sa textu **pripisuje** ako možný denotát. Preto intersubjektívna **sémantická interpretácia** vyžaduje teóriu, ktorá pracuje nielen s významom, ale aj s denotátmi, je schopná odhaliť význam i denotát textu. Pozoruhodný bol pokus R. E. Longackra zo Spojených štátov o klasifikáciu jazykových prejavov. Na základe štyroch príznakov (orientácia agensa, chronologický sled, projekcia v čase, napätie) rozlíšil štyri kmene, osem rodov a šesťnásť **druhov** jazykového prejavu, napr. rozprávanie, výklad, rozprávanie o minulosti, návod (ako to treba urobiť), opis (ako to bolo urobené).

Ďalej sa venovala pozornosť vzťahu otázka — odpoveď (E. Hajičová z ČSSR, J. Schmidt z NSR), systému pravidiel pre dialóg (A. Betten z NSR, J. K. Gundel zo Spojených štátov).

9. V pomerne slabo obsadenej sekcii venovanej problematike počítačovej lingvistiky vzbudil záujem najmä referát a predvádzanie výsledkov G. Wahriga z NSR. Počas prednášky predviedol systém uloženia slovnej zásoby do pamäti počítača a možnosti jeho využitia pre konkrétnu lexikálnu prácu. Ukázal aj možnosti dialógu medzi ělovekom a počítačom prostredníctvom obrazovky terminálu. F. Lang z Rakúska demonštroval možnosti využitia počítača pre analýzu pojmových sústav.

V dialektologickej sekcii mal okrem iných sociolingvisticky zameraný referát P. Ondrus z ČSSR o vzájomnom ovplyvňovaní nárečí príbuzných a nepríbuzných jazykov, založený na skúmaní historicko-spoločenských podmienok tohto ovplyvňovania.

10. Veľkú pozornosť vzbudila diskusia okolo okrúhleho stola venovaná otázke, či jazykoveda je alebo nie je **empirická veda**. Moderátor tejto diskusie G. Drachman z Rakúska nastolil otázku, z akého hľadiska je jazykoveda empirická veda, a navrhol diskutovať o týchto štyroch bodoch: povaha jazykových údajov a úloha intuície **pri ich poznávaní**, povaha teórie a úloha formálnych modelov, testovanie teórie a užitočnosť experimentu, výklad jazykových dát.

A. Bamgbose z Nigérie poukázal na nepriaznivý stav, že teoretické koncepty sa ilustrujú angličtinou alebo iným európskym jazykom, resp. vlastným idiolektom bádateľa. Do jazykovedy treba uviesť dáta a ich skúmanie. R. P. Botha z Južnej Afriky vyšiel z tézy, že teória alebo hypotéza je empirická, ak sa dá testovať a tak možno poukázať na nesprávnosť konfrontáciou s intersubjektívnymi dátami. Ale pre jazykovedca je v zásade nemožné získať intersubjektívne dáta. E. Itkonen z Fínska vyhlásil, že synchronná gramatika v zmysle autonómnej jazykovedy v duchu F. de Saussura nie je empirická veda, lebo nepracuje s časovo-priestorovo danými dátami, kým **psycholingvistika** a **sociolingvistika** sú empirické, lebo skúmajú časovo-priestorové správanie. Zdôraznil, že správna (abstraktná) veta a jej časovo-priestorovo realizovaná podoba sú dva rozdielne pojmy. Gramatika skúma normu, kým

psycholingvistika a sociolingvistika zisťujú, do akej miery a za akých podmienok sa v skutočnom správaní realizuje, resp. nerealizuje norma. M. B. Kac zo Spojených štátov zdôraznil, že jazykoveda je empirická v zmysle „týkajúca sa náhodných faktov.“ Úlohou jazykovedca je podať charakteristiku vlastností signálu, ktoré sú spojené s pojmami. Pre toto spojenie sú relevantné isté parametre a ich špecifikáciou sa zaoberá teória jazyka. Od teórie treba odlišovať formálny model ako množinu presne formulovaných zásad pre počítanie hodnôt parametrov. Kým teórie možno porovnávať čo do empirickej správnosti (a teda má zmysel hovoriť o platnej alebo neplatnej teórii), modely takto nemožno porovnávať. Jazykoveda nie je empirická veda, lebo nie je psychologická veda.

J. D. Ringen zo Spojených štátov upozornil, že v mentalistickej jazykovede sa predpokladá možnosť testovať gramatiku intuitívnymi úsudkami natívnych informantov. Ale zároveň sa predpokladá, že ani lingvista ani natívny informant nemajú priamy prístup k pravidlám, na ktorých je založený úsudok hovoriaceho. Preto úsudky hovoriaceho nevyhovujú základným požiadavkám na vedecké dáta. Autor vidí dvojaké riešenie týchto dôsledkov: vzdať sa názoru, že v gramatikách sa opisujú pravidlá mlčky uznávané hovoriacimi (to platí pre tradičné konštruovanie gramatik), alebo vzdať sa pokusov testovať gramatiky priamou konfrontáciou s intuitívnymi súdmi hovoriacich (ale potom nemôže byť jazykoveda empirická veda).

H. Schnelle z NSR upozornil na rozličné druhy dát (napr. citácia, designácia, opisy založené na zmyslami pozorovateľných vlastnostiach), ktoré možno pokladať za primitívne a pomocou ktorých možno vytvoriť bázu pre jazykovedný imanentizmus. Ak sa tieto dáta vzťahujú na fyziologicky jednoduché skúsenosti, možno z nich vybudovať behavioristickú empirickú bázu. E. Zierer z Peru rozlíšil dva druhy dát, totiž dáta získané priamo zo skúseností, a množinu hypotéz, zákonov, princípov a teórií, získaných spravidla redukčnou procedúrou. Ak pracuje jazykoveda s obidvoma druhmi dát, možno ju pokladať za empirickú. Neprekáža tomu ani fakt, že na vysvetlenie fungovania jazyka v spoločnosti treba pribrať nejazykové dáta, lebo aj také fakty, ktoré prináša sociológia a psychológia jazyka, možno úspešne skúmať empirickými metódami.

Ako vidieť z uvedeného prehľadu, medzi jazykovedcami niet jednotného náhľadu na otázku, či je alebo nie jazykoveda empirickou vedou a zjednotenie názorov nepriniesla ani obširna diskusia, ktorá nasledovala po výklade jednotlivých účastníkov diskusie okolo okrúhleho stola.

11. Práca v pracovných skupinách bola organizovaná dosť nejednotne a náhodne. Svedčí o tom napr. priebeh pracovnej skupiny venovanej lexikografii a terminológii, v ktorej bolo prihlásených toľko referátov, že namiesto dvoch zasadnutí bolo treba zorganizovať až štyri a aj tak ostávalo veľmi málo času na diskusiu (hoci pôvodný zámer organizátorov bol venovať celý čas diskusii, lebo každý účastník mal dostať všetky referáty vopred). V tejto pracovnej skupine predniesol J. Hornecký z ČSSR

referát o vzťahu pojmu a termínu na základe štyroch rovín: predikátovej, sémantickej, onomaziologickej a onomatologickej.

Ako vidieť z prehľadu problematiky, viedenský kongres charakterizovala neobyčajná pestrosť tém. Organizátori kongresu sa síce usilovali túto pestrosť usmerniť do sekcií a pracovných skupín, ale ich snaha sa nestretla vždy s úspechom, často aj pre malú disciplinovanosť prednášateľov.

Od budúceho kongresu, ktorý má byť vo Veľkej Británii, by sme očakávali väčšiu sústredenosť na ústredné problémy súčasnej jazykovedy.

*Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26*

SPRÁVY A POSUDKY

SYMPOZIUM O MARXISTICKEJ JAZYKOVEDE V OLOMOUCI

Po ublickej konferencii o marxistickej jazykovede r. 1960 (*Problémy marxistické jazykovedy*, Praha 1962) a seminári jazykovedcov-komunistov r. 1973 v Prahe (*O marxistickú jazykovedu v ČSSR*, Bratislava 1974) značí olomoucké sympóziium v dňoch 7.–9. septembra 1977 (pripravilo ho Vedecké kolégium jazykovedy ČSAV) ďalší významný medzník v rozvíjaní metodologickej základne marxistickej orientovanej jazykovedy u nás. Sympóziium sa konalo pri príležitosti 60. výročia Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie a to určilo aj jeho náplň — analyzoval sa komplexne význam sovietskej jazykovedy pre našu lingvistiku, preto aj vybraná tematika bola široká: 1. Metodologické problémy marxistickej jazykovedy. 2. Kategórie materialistickej dialektiky v jazykovede. 3. Vzťah jazyka a myslenia. 4. Vzťah jazyka a spoločnosti. 5. Kritické zhodnotenie štrukturalizmu v českej a slovenskej jazykovede. Keďže materiál zo sympózia vyjde v samostatnom zborníku a v *Slovenskej reči* (43. 1978. č. 1) je podrobná správa o sympóziu od K. Buzássyovej, obmedzíme sa v našej správe na tie okruhy a problémy, ktoré sú podľa nášho názoru v súčasnosti najaktuálnejšie.

Vplyv Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie znamenal v jazykovede impulz na prechod od všeobecne rozšírených empirických postupov k syntetizujúcim a explikatívnym metódam (V. Barnett—V. Hrabě: *Význam sovietskej jazykovedy pre našu jazykovedu*). Nielen pozoruhodné, ale predovšetkým poučné je to, ako všetky štyri prúdy, ktoré sa v sovietskej jazykovede formovali od dvadsiatych rokov, sa dialekticky rozvíjajú až do súčasnosti. Predovšetkým je tu rozsiahla teoretická práca troch veľkánov — L. V. Ščerbu, V. V. Vinogradova a anglistu A. I. Smirnického — ktorí položili pevné základy teoretického opisu jazyka vo všetkých rovinách. Aj keď z hľadiska dnešnej úrovne Marrovo tzv. nové učenie o jazyku sa javí akoby epizodou v širokom prúde sovietskej lingvistiky, dialektické rozvinutie štádiálnej teórie s výrazným typologickým zacielením a orientáciou na sémantickú stránku v prácach jeho žiaka I. I. Meščaninova má živý ohlas pri skúmaní jazykových univerzálií. Napokon tretí prúd, zaoberajúci sa prevažne problematikou jazykovej politiky a národnostnými otázkami, vyústil do dnešnej široko rozvinutej sociolingvistiky.

Po dvoch veľkých diskusiách o štrukturalizme v rokoch 1956 a 1965 sa vykryštalizoval smer systémovej a funkčnej lingvistiky, ktorá zdôrazňuje primárne substanciálnu povahu systémoveo usporiadaných javov a proti téze o imanentnosti jazyka jeho sociálnu povahu, prejavujúcu sa vo vzťahu k spoločnosti (sociolingvistika) a k človeku (vzťah k mysleniu, psycholingvistika, teória rečovej činnosti), dynamické chápanie jazykových štruktúr oproti štrukturalistickému statickému, stály ohľad na obsahovú stránku jazykových štruktúr (generativisti museli napríklad „dodatočne“ pridať do svojho modelu sémantiku).

Ak Veľká októbrová socialistická revolúcia značí rozhodujúci medzník v lingvistickej metodológii, je to najmä preto, že kontinuitne nadviazala na teoretické východiská, ktoré vyše polstoročia predtým položili klasici marxizmu-leninizmu. Ako zdôraznil vo svojom referáte J. Petr (*Tézy klasikov marxizmu-leninizmu o jazyku*), Marx a Engels sa na rozdiel od predchádzajúcich filozofov neobmedzili na skúmanie

jazyka iba v súvislosti s teóriou poznania, ale jazyk skúmali ako spoločenský jav sui generis v priamom vzťahu k ostatným spoločenským javom.

Marx a Engels položili aj základy systémového a štruktúrneho chápania jazyka (V. Krupa: *Pojmy systému a štruktúry v jazyku a jazykovede*). Tento prístup vyplýva z princípu vzájomnej súvislosti a podmienenosti javov v prírode a spoločnosti a predpokladá vnútornú špecifickosť každého javu, ktorú nemožno odvodiť na základe vzťahov tohto javu k iným javom, alebo iba podľa miesta v systéme. Marxovo a Engelsovo učenie o vzájomnej spätosti javov skutočnosti, ich systémovej súvislosti umožňuje správne interpretovať aj pojem štruktúry (Engels hovoril o systéme, Marx o štruktúre) v tom zmysle, že systém je dialektickou jednotou množiny prvkov (inventár) a množiny vzťahov (štruktúra), preto je pojem štruktúry hierarchicky nevyhnutne podradený pojmu systém. Referujúci zdôraznil aj tú dôležitú vlastnosť systémov, že uzavretý systém (v jazyku) je konštrukt, vždy ide o viac alebo menej otvorené systémy a skúma sa ich vzťah (adaptácia) k okoliu.

Skôr zákonitosťou vývinu ako vari historickým paradoxom možno — podľa nášho názoru — označiť to, že ak sa jazykoveda chcela stať vedeckou disciplínou, musela prevziať pojem systém z metodologicky vyspelejších disciplín, v ktorých sa prv venovala pozornosť otázkam celistvosti a organizovanosti, prvkom, vzťahom, súvislostiam, častiam a celkom (V. Krupa), no v samej lingvistiky sa potom vypracoval a rozvinul pojem imanentnej štruktúry, ktorý sa stal východiskom pre vznik všetkých štrukturalistických smerov v spoločenských vedách. Azdä za obdobu tohto paradoxu možno pokladať hlavné myšlienky z referátu K. Horálka *Aktuálne problémy filozofie jazyka*: Lingvistika ako veda o jazykovom znaku sa stala „vzorovou“ disciplínou pre ostatné disciplíny skúmajúce znakové javy. Podľa K. Horálka predmetom skúmania spoločenskovedných disciplín je normované spoločenské správanie a tzv. kultúrna tvorba. Jazyk síce nepochybne patrí do oblasti normovaného spoločenského správania, no pri jazykových normách ide o automatické návyky, uvedomelé regulačné faktory prenikajú do jazyka až na istom civilizačnom stupni (spravidla v súvislosti s formovaním spisovného jazyka). V referáte sa ďalej podľa nášho názoru správne poukázalo na to, že aj keď je ľahko ukázať napríklad na znakovú funkciu ľudového kroja, takéto javy majú v každom prípade ďaleko k jazykovým znakom, nejedná sa tu napr. nijaká obdoba fonemickej alebo sémantickej artikulácie. Dokonca táto „dištanca“ sa zachováva aj medzi jazykovedou a literárnou vedou, hoci obidve disciplíny skúmajú texty, no z odhodných aspektov (literárna veda skúma podľa K. Horálka predovšetkým myšlienkové obsahy utvárané špecifickým spôsobom — ich cieľom je umelecká pôsobivosť). Môže si jazykoveda nárokovať na „vzorovú“ spoločenskovednú disciplínu, keď objekt jej výskumu — jazyk — je špecifický spoločenský jav, nepatriaci ani do základne, ani do nadstavby?

Jazyk ako artefakt, produkt istej činnosti v rámci spoločnosti chápe J. Horecký (úplné znenie jeho referátu prinášame v úvode tohto čísla). Proti unilateristickým teóriám jazykového znaku zastáva J. Horecký názor, že jazykový znak je utváraný jednotou odrazu zvukového radu a odrazu objektu. Spojenie odrazu zvukového radu a odrazu objektu je zaručená preskripcným pravidlom, ktoré je výsledkom spoločenskej jazykotvornej práce. — Na základe neustáleho narušovania jednoty obsahu a formy jazykového znaku interpretoval vzťahy medzi jednotkami obsahu a formy J. Kořenský (*Kategórie materialistickej dialektiky a ich využívanie v jazykovede*). Dôsledkom týchto vzťahov obsahového a formálneho komponentu je objektívna existencia gramatických kategórií. Gramatické kategórie sú teda výsledkom riešenia rozporov vo vzťahoch základných obsahových a formálnych jednotiek.

Na nejednotnosť v používaní pojmu marxistická jazykoveda poukázal Š. Peciar (*Metodologické problémy marxistickej jazykovedy*). Podstatu marxistickej jazykovedy vidí v marxistickej metodológii, t. j. v dôslednom rešpektovaní a tvorivom uplatňovaní princípov a kategórií marxistickej dialektiky, nezmenil sa však o pre dňe te marxistickej jazykovedy. Š. Peciar na viacerých príkladoch ukázal, ako sa v jazyku uplatňujú kategórie materialistickej dialektiky. To je však už dnes podľa nášho názoru málo: v súčasnosti nevystačíme iba „s dialektickou predstavou o realite“, musíme si osvojiť dialektiku ako metódu myslenia (J. Bosák: *Kategórie materialistickej dialektiky a jazykoveda*). V tejto súvislosti sme

sa pokúsili ukázať na kvalitatívne novú etapu v rozvíjaní materialistickej dialektiky v ZSSR, keď sa od filozofie ako metódy vied prešlo v 60. rokoch k rozpracovaniu filozofie ako teórie metódy, ako logiky a dialektiky vedy. Lapidárne povedané: nemožno rozvíjať marxistickú jazykovedu, ak sa bude naďalej **pracovať prevažne metódami indukcie, dedukcie a overovania**, ak sa nebudú v analýze uplatňovať štruktúrno-genetické postupy teoretického myslenia od abstraktného ku konkrétnemu, ktoré sa zakladajú na jednote logického a historického v poznaní. (Zatiaľ u nás tieto princípy aplikoval na analýzu sémantiky predložiek vo viacerých štúdiách E. Horák.) Ukazuje sa, že základným nedostatkom nedialektického chápania podstaty istých jazykových jednotiek je absolutizácia jednej stránky skúmaného javu, ktorá sa prejavuje vo vytýčovaní nemenných ostrých, nepriestupných hraníc medzi dvoma protikladnými stránkami tvoriacimi v jednote kvalitatívnu určenosť príslušného javu. Príkladom na takúto nedialektické chápanie je striktné oddeľovanie hlásky ako jednotliviny a fonémy ako všeobecniny vo fonologickej teórii Pražskej školy. (Pozri zásadnú kritiku takejto koncepcie v štúdií Á. Kráfa *Kategória jednotlivého a všeobecného a vzťah fonetiky, fonológie a ortoepie*. Slovenská reč, 43, 1978, č. 1—2.)

Na sympóziu odznela doteraz najfundovanejšia kritika pražského štrukturalizmu (R. Zimek: *Hodnotenie pražského štrukturalizmu v sovietskej jazykovede*). Jednotlivé štrukturalistické školy sa v bohatej sovietskej literatúre s touto problematikou hodnotia podľa toho, ako sa vzdialili od princípu marxistického chápania jazyka. Pražský štrukturalizmus vychádza z tejto kritiky „najpriaznivejšie“: štruktúrnosť sa chápala ontologicky, neabsolutizovali sa relačné vzťahy na úkor substancie (ako napr. glosematici), neodtrhlo sa skúmanie formy od obsahu (ako v deskriptívnej lingvistike), rešpektovali sa mimojazykové faktory, veľa pozornosti sa venovalo otázkam spisovného jazyka a kultúry reči. No na druhej strane nemožno v Pražskej škole akceptovať jej eklektické filozofické východiská, striktné oddeľovanie fonetiky a fonológie, neprijíma sa bez výhrad ani dichotómia **jazyk — reč, veta — výpoveď**. Celkom R. Zimek uviedol šesťnásť základných pojmov, ktoré neobstoja z hľadiska súčasnej materialistickej metodológie. — Ostro kritizoval teoretickú koncepciu Pražskej školy N. Sa vický: vytykal jej najmä výrazné prvky idealistickej špekulácie. Za pozitívny prínos tejto školy pokladá iba explicitnú formuláciu funkčného chápania jazyka (aj tú však deformovalo idealistické chápanie básnického jazyka). — J. Ružička podal premyslenú analýzu slovenského jazykovedného štrukturalizmu ako historického fenoménu (pozri *Jazykovedný časopis*, 28, 1977, s. 58—62).

Ak sme bližšie nespomenuli dôležitý a podnetný referát o vzťahu jazyka, myslenia a vedomia (V. Hrabě) a referát J. Průchu *Jazyk, myslenie a reč zo psycholingvistického aspektu*, tak aj z tých príčin, že táto problematika sa u nás nespracúva systematicky a vo väčších pracovných tímoch. Aj v diskusií sa ukázalo, že údaje marxistickej psycholingvistiky potvrdzujú (alebo vyvracajú) niektoré hypotézy lingvistov. Podobne problematika vzťahu jazyka a spoločnosti bola zastúpená referátmi J. Skácela *O teórii spoločenských funkcií za socializmu* a spoločným referátom V. Křístka—J. Kuchařa *Problémy spisovného jazyka*, lenže vzhľadom na tematiku ostatných referátov a iste aj preto, že práve v tejto oblasti sa v českej a slovenskej jazykovede venovala už tradične primeraná pozornosť, nedostala sa na sympóziu na prvý plán.

Okrem hlavných referátov (11) a koreferátov (7) odzneli v pléne aj pripravené diskusné príspevky. Od nás K. Buzássyová na príklade niekoľkých gramatických kategórií ukázala dialektiku vzťahu ich obsahovej a formálnej stránky; J. Kačala hovoril o spájateľnosti v **jazyku a v mimojazykovej skutočnosti**. P. Ondrus v koreferáte *Tri koncepcie jazyka v dejinách jazykovedy rozlíšil idealistickú koncepciu gnozeologickú, idealistickú koncepciu ontologickú a dialektikomaterialistickú koncepciu ontologicko-gnozeologickú*. V diskusií sa veľa pozornosti venovalo problematike obsahu a formy, pričom sa navrhovalo rozlišovať formu a obsah ako všeobecné filozofické kategórie od ich špecifickejšieho použitia (J. Kořenský). Pri výklade pojmov vlastnosť — vzťah P. Novák pokladá za vlastnosť jednočlenné vzťahy. Celkove odznelo v diskusií asi 50 príspevkov, väčšina veľmi podnetných a inšpirujúcich.

Hlavnou náplňou olomouckého sympózia bola rozhodne problematika marxistickej metodológie.

Bohaté výsledky sovietskych lingvistov ukazujú, ako sa dá dialekticky vyrovnávať s tradičnými aj nemarxistickými interpretáciami domácej a zahraničnej lingvistiky, keď sa primárne vychádza z materialistického chápania vzťahu jazyka a myslenia a nespúšťa sa zo zreteľa sociálna podstata jazyka. Rozhodne by sa napríklad v našej lingvistike žiadalo z tohto aspektu analyzovať dejiny domácej i svetovej lingvistiky (v Sovietskom zväze sa takéto kompendiá budú pomaly rátať na desiatky!), no najmä podstatne rozvinúť sociológiu a psycholingvistiku. Bez výsledkov týchto dvoch disciplín sa nebude dať o krátky čas pracovať na serióznej vedeckej úrovni. Dá sa čakať, že ďalšie takéto diskusie o marxistickej jazykovede budú už orientované užšie a sústredenejšie na jednu oblasť alebo na špeciálne vybranú problematiku.

J. Bosák

SEDEMDESIATKA PROF. JOZEFA ŠTOLCA

Prof. PhDr. Jozef Štolc, DrSc. (narodil sa 24. marca 1908 v Hranovnici) a slovenská dialektológia sú dva nerozlučne späté pojmy. Bez J. Štolca si nemožno predstaviť slovenskú dialektológiu, J. Štolc bez celoživotného sústredného záujmu o slovenské nárečia by nebol sebou samým.

Jeho prácu podrobne analyzoval a zhodnotil J. Ružička v úvode k *Jazykovedným štúdiám X (Bratislava 1969)*, ktoré venovali J. Štolcovi jeho kolegovia, priatelia a žiaci. K tejto analýze treba po desiatich rokoch pridať len toľko, že J. Štolc práve v tomto poslednom desaťročí dosiahol vrchol svojej tvorivej činnosti. Všetky svoje znalosti o slovenských nárečiach, všetky svoje skúsenosti z výskumnej práce, ale aj celé svoje srdce vložil do súhrnnej práce *Slovenská dialektológia*.

Nuž želáme mu — aj ako členovi redakčnej rady nášho časopisu — aby toto dielo čo najskôr uzrelo svetlo sveta a aby sám prežíval ďalšie desaťročie v zdraví a pohode.

J. Horecký

SÚPIS PRÁC PROF. JOZEFA ŠTOLCA ZA ROKY 1969—1977

Tento súpis nadväzuje na *Súpis prác prof. Jozefa Štolca za roky 1934—1968* od L. Dvonča (In: *Jazykovedné štúdie*. 10. Štoicov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969, s. 8—16). K predošlému súpisu uvádzame doplnky.

a) *Doplnky k bibliografii za roky 1934—1968*

1940

My postavíme nové Slovensko. — *Národný pracovník*, 1, 1940, č. 4—5.

1943

Primát kultúry. — *Kultúra*, 15, 1943, s. 241—245.

1955

Odpoveď. — *Slovenská reč*, 20, 1955, s. 324—325 (na recenzii V. Betákovej *Poznámky k Učebnici jazyka slovenského pre štvorročné odborné školy*, *Slovenská reč*, 20, 1955, s. 313—323; spoluautor).

1966

Výskum slovenských nárečí v Juhoslávii. — *Bulletin Komisie pre dejiny krajanov, Čechov a Slovákov v zahraničí pri Historickom ústave Československej akadémie vied*, 1966, č. 4, s. 17—21.

1968

Die Erforschung der zwischensprachlichen Beziehungen und die Sprachgeographie. — In: *Recueil linguistique de Bratislava*. 2. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968, s. 168—182.

1969

Názov rastliny *Lilium* v slovenskom jazyku. — In: Jazykovedný zborník venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóbkovi, CSc., k šesťdesiatym narodeninám. Red. P. Bunganič ai. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 5—12, angl. res. s. 12.

Učebné texty slovenského jazyka pre I. ročník gymnázií. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, 8°. 154. [1] s. (spoluautor).

O Atlase slovenského jazyka a dialektológii hovori univ. prof. PhDr. Jozef Štolc, DrSc. Pripravila E. Nemsilová. — Večerník, 14. 11. 1969, s. 7.

K šesťdesiatke prof. Eugena Jónu. — Slovenská reč, 34, 1969, s. 3—5.

Prof. Ludovít Novák šesťdesiatročný. — Jazykovedný časopis, 20, 1969, s. 80—82.

Prof. Štefan Tóbiš šesťdesiatročný. — Jazykovedný časopis, 20, 1969, s. 83—84.

1970

Slovenské jazykové ostrovy na Dolnej zemi ako predmet jazykovedného výskumu. — Slováci v zahraničí, I, 1970, s. 33—77, rus. res. s. 78—79, angl. res. s. 80—81.

Výskum slovenských nárečí a dejiny slovenského jazyka. — In: Slovenčina moja. Zborník z konferencie o slovenskom jazyku a literatúre. Red. J. Špánik. Bratislava, Krajský pedagogický ústav 1970 (rozmn.), s. 118—124.

Niekoľko poznámok o číslovkových tvaroch. — Slovenská reč, 35, 1970, s. 365—368.

Atlas slovenského jazyka a slovenská škola. — Slovenský jazyk a literatúra v škole, 16, 1969/70, s. 193—198.

Z rozhovorov o jazyku. — Matičné čítanie, 3, 1970, č. 2, s. 1, 9.

[Diskusný príspevok na VI. medzinárodnom zjazde slavistov, konanom v dňoch 7.—13. 8. 1968 v Prahe.] — In: Akta sjazdu. 1. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1970, s. 181—182.

Univ. prof. PhDr. Štefan Tóbiš zomrel. — Slavica Slovaca, 5, 1970, s. 103—104.

1971

Poznámky o gen. sg. mask. na -a/-u. — Slovenská reč, 36, 1971, s. 39—42.

Monografia o mestskej reči. [F. Svěrák, Brněnská mluva, Brno 1971.] — Slovenská reč, 35, 1971, s. 329—331 (recenzia).

J. Dvončová—G. Jenča—Á. Král, Atlas slovenských hlások. Bratislava 1969. — Jazykovedný časopis, 22, 1971, s. 200—203 (recenzia).

Čabianska klobása. — In: 1000 poučení zo spisovnej slovenčiny. Red. G. Horák. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 35. — Tamže: Rozpučiť a rozpučať (s. 246). — 2. vyd.: 1974 (so zmeneným stránkovaním).

1972

Z problematiky výskumu slovenských nárečí. — In: Studia Acedemica Slovaca. I. Prednášky VIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrik. Bratislava, Ústav školských informácií 1972 (rozmn.), s. 279—291.

Slovensko-poľské jazykové pomedzie a jeho výskum. — Zpráva o zasedání Československo-poľské jazykovedné komise při ČSAV a PAN v Praze ve dnech 6.—10. 6. 1972. Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV 1972, s. 40—45.

1973

Lingvistická geografia a medzislovenské jazykové vzťahy. — In: Československé přednášky pro VII. mezinárodní zjezd slavistů ve Varšavě. Lingvistika. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1973, s. 83—92, angl. res. s. 92. — Res. odtlačené aj v publikácii: VII międzynarodowy kongres slawistów. Warszawa 21 — 27 VIII 1973. Strzeszczenie referatów i komunikatów. Red. W. Doroszewski et al. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973, s. 161—163.

Jazykový atlas a monografia nárečia. — In: Jazykovédné symposium 1971. U príležitosti narodenin prof. dr. Františka Svěráka 3. 2. 1971. Red. J. Veselý—L. Čermák. Brno, Universita J. E. Purkyně 1973, s. 63—65.

Zo slovenskej dialektológie. — In: Studia Academica Slovaca. 2. Prednášky IX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Ústav školských informácií 1973, s. 399—410.

Samuel Czambel ako dialektológ. — In: Universitas Comeniana. Facultas Paedagogica Tyrnaviensis. Spoločenské vedy. Philologia. 3. Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Red. V. Betáková a i. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 53—56, rus. res. s. 232, nem. res. s. 236.

O slovenskej gramatike. — Matičné čítanie, 6, 1973, č. 11, s. 3, 5.

O spisovnom jazyku a nárečiach hovoríme s univ. prof. dr. Jozefom Štolcom. — Večerník, 23. 3. 1973, s. 7 (rozhovor E. Nemsilovej s J. Štolcom pri príležitosti jeho 65. narodenín).

Razba či ražba. — Kultúra slova, 7, 1973, s. 219.

1974

Slovensko-poľské jazykové pomedzie a jeho výskum. — Jazykovedný časopis, 25, 1974, s. 60—67, nem. res. s. 67—68.

Vokatív v slovenských nárečiach. — In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. 23—24. 1971—1972. Red. Š. Ondruš. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, s. 191—197.

1975

Slovenský jazyk na Dolnej zemi ako súčasť slovenského národného jazyka. — Slovenský národopis, 27, 1975, s. 205—213.

1976

Záluhy — na Záluhoch. — Kultúra slova, 10, 1976, s. 63—64.

1977

O povahe základných zložiek jazyka a ich vzájomnom vzťahu. — In: Jazykovedné štúdie. 13. Ružičkov zborník. Red. J. Horecký. Bratislava 1977, s. 259—262.

Redakčná činnosť

Redakčná činnosť v časopisoch: Jazykovedný časopis, 20, 1969 — 28, 1977 (člen red. rady).

Zostavil L. Dvonč

PRINCIPY I METODY SEMANTIČESKICH ISSLEDOVANIJ. Red. V. N. Jarceva. 1. vyd. Moskva, Nauka 1976. 379 s.

V súčasnej jazykovede sa znova nastofujú otázky sémantiky takmer vo všetkých lingvistických teóriách a smeroch. Po istom odklone od lexikálnej sémantiky sa mnohí teoretici znova k nej vracajú, pravda, na vyššom stupni, s ohľadom na vzťah medzi lexikálnou a vetnou sémantikou. Na neobyčajne silnejúci záujem o problémy sémantiky výrazne ukazuje aj najnovší zborník kolektívu sovietskych autorov združených okolo moskovského Jazykovedného ústavu Akadémie vied ZSSR.

V zborníku ide o pokus nastoliť v stručnej, ale prítom jazykovedne i filozoficky fundovanej podobe základné otázky sémantiky. Túto úlohu si autori rozdelili do troch okruhov. Tri referáty (doslovne referáty, nie pôvodné štúdie), zaradené skromne do tretieho okruhu, si kladú za cieľ opísať základné problémy komponentnej analýzy, generatívnej gramatiky (resp. sémantiky) a distribučno-štatistickej analýzy významu. Autori tu podávajú podrobný výklad názorov, ako aj konkrétnych bádateľských postupov v uvedených troch jazykovedných školách, ale chýba tu kritickejší postoj a zhodnotenie prínosu týchto smerov k celkovému výskumu sémantickej problematiky.

V prvej kapitole, venovanej teoretickým problémom jazykového významu, sa šesť autorov pokúša

nielen o analýzu doterajších teórií, ale poukazuje aj na novú problematiku, chápanú z pozícií marxisticko-leninskéj filozofie a pokúša sa aj o nové zásadné riešenia.

Najširší dosah v tejto časti má úvodná štúdia G. V. Kolšanského *Niektoré otázky sémantiky jazyka z gnozeologického aspektu* (s. 5—30). Autor v nej vychádza z konštatovania, že pri všetkej rozmanitosti hľadísk na sémantiku jestvuje aj istý zjednocujúci prvok a za ten pokladá základné tézy gnozeológie; každá manifestácia sémantických kategórií je nevyhnutne spätá s odrazovou funkciou jazyka, s tézou o vzťahu jazykových foriem k predmetnému mysleniu. Práve táto spätosť jazykovej sémantiky s odrazovým myslením je ontologickou podstatou sémantiky.

Vefa pozornosti venuje G. V. Kolšanskij jazykovému znaku. Predovšetkým zdôrazňuje, že nie forma jazykového znaku má byť vo vzťahu k objektu, ale znak ako celok, teda i jeho význam. To však neznamená, že forma je v jazyku akýmsi bočným javom. Autor veľmi správne poukazuje na úzku spätosť formy a obsahu a vyvodzuje z toho záver, že keby sme chceli dôsledne oddeľovať formu a obsah, dospeli by sme k chápaniu jazyka ako čisto akustického javu a k chápaniu obsahu ako fikcie.

Na rozdiel od niektorých iných autorov G. V. Kolšanskij zdôrazňuje, že jazykový znak je materiálny fakt, pravda, fakt dvojstranný, obrátený súčasne cez vedomie, myslenie k predmetu i ku komunikácii, kde vystupuje ako materiálny nositeľ informácie. V súvislosti s problémom nominácie poukazuje autor predovšetkým na to, že v jazykovom znaku je obsiahnutá ideálna abstraktná podstata ako odraz reálnych predmetov a javov. V súhlase s tým podstatu nominácie nevidí v tom, že jazykový znak označuje vec alebo je k nej v nejakom vzťahu, ale v tom, že jazykový znak reprezentuje istú abstrakciu ako výsledok poznávacej činnosti človeka. Inými slovami: jazykový znak nefixuje jedinečnosť ako takú, ale možno ho aplikovať vždy len na triedu predmetov a rad javov. Aby sa presne odlišil objekt ako mimojazykový i mimologický fakt — pokračuje G. V. Kolšanskij — od pojmového odrazu jednej z vlastností tohto reálneho objektu, treba zaviesť termín denotát. Denotátom sa pomenúva len časť reálneho objektu, a to tá, na ktorú je zameraná poznávacia činnosť človeka.

Pokladali sme za užitočné podrobnejšie reprodukovať názory G. V. Kolšanského na jazykový znak a na podstatu denotácie, lebo v nich vidíme dobré východisko pre výskum sémantickej stránky jazyka. Druhým základným predpokladom je rozlíšenie nominácie a komunikácie, ktorým autor venuje tiež primeranú pozornosť. Podľa jeho mienky podstatou jazyka nie je to, že niečo pomenúva (nominuje), ale to, že niečo komunikuje. Prítom, prirodzene, jazyk bez nominatívnej funkcie je nemysliteľný — preto treba pokladať za správny autorov záver, že nominácia a komunikácia sú dve stránky nerozčleniteľného procesu, ale že vedúcu úlohu pri tomto procese má komunikácia.

Povahou jazykového znaku sa v tejto kapitole zaoberá aj A. A. Ufimceva v štúdií *Sémantický aspekt jazykových znakov* (s. 31—46). Konštatuje, že jazykový znak na rozdiel od všetkých ostatných znakov má dvojitý vzťah k predmetnému radu. Funguje ako nominatívny znak (slovo, spojenie slov) v paradigmaticke a ako predikatívny znak (fráza, výpoveď) v syntagmaticke. Podľa autorky jazykové znaky majú absolútny význam, nezávislý od vzťahov vnútri systému.

Z úvah o podstate jazykového znaku prichádza A. A. Ufimceva k záveru, že prirodzený jazyk predstavuje špecifický znakový systém s dvojitou štruktúrovanosťou i s dvojitým označovaním prvkov štruktúry. Práve preto každá semiologická teória musí skúmať nielen systémové prostriedky nominácie, ale aj rečové jednotky predikácie. Toto rozlíšenie umožní podľa autorky pochopiť mechanizmus „prevodu“ jazyka na reč.

Netreba osobitne pripomínať, že aj štúdie A. A. Leontieva (*Psycholingvistický aspekt jazykového významu*, s. 46—73), V. G. Gaka (*K dialektike sémantických vzťahov v jazyku*, s. 73—92) a N. D. Aruťunovej (*Logické teórie významu*, s. 92—119) prinášajú neobyčajne plodné pohľady a závery. Podrobnejšie však chceme spomenúť štúdiu O. N. Seliverstovej *O predmete lingvistickej sémantiky a adekvátnosti jej opisania* (s. 119—146). Po správnej kritike teórií N. Chomského a jeho žiakov za to, že neprávom vynecháva zo svojho zorného poľa sémantiku, poukazuje autorka na úlohu významu v jazykovej komunikácii, na potrebu odlišiť význam a denotát a potom sa pokúša vymedziť rozličné sémantické príznaky potrebné pre opis významu. Najväčšiu váhu pripisuje konfiguratívnym príznakom,

ktorými sa v podstate vyjadruje prípustnosť alebo neprípustnosť istých spojení slov. Do istej miery však prekvapuje záver, že ak chceme dosiahnuť adekvátny opis významu, musíme nevyhnutne použiť hypoteticko-deduktívnu procedúru.

Nemenej dôležité poznatky sa predkladajú aj v štúdiách zaradených do druhej časti zborníka pod súborným nadpisom *Druhy jazykových významov* (myslí sa, ako vidieť z názvov jednotlivých príspevkov, napr. význam etymologický, kategoriálny v gramatike, slovotvorný a lexikálny). Tu pokladáme za neobyčajne plodnú najmä štúdiu E. S. Kubria kovej a Z. A. Charitončika o slovotvornom význame a opise významovej štruktúry odvodených slov sufixálneho typu (s. 202—233). Významová štruktúra odvodeného slova sa tu skúma ako výraz vzťahu medzi vlastnosťami sufixov a slovotvorných základov. Autori rozlišujú všeobecné kategoriálne vlastnosti týchto dvoch zložiek (v podstate slovnodruhové vlastnosti) a ich zmeny pri odvodzovaní, t. j. prechody medzi slovnými druhmi pri transformácii. Právom však poukazujú na to, že pri slovotvornom procese sa nevyužívajú celé kategórie tohto druhu (celé slovné druhy), lež často iba sémantické podtriedy v rámci slovných druhov. Osobitnú pozornosť venujú autori analýze dištingtívnych príznakov. Pri analýze systému, ktorý vypracovala A. P. Soboleva a ktorý je založený na takých pojmoch ako substancia, proces, autori dobre poukazujú na rozličné ťažkosti pri overovaní, či ten alebo onen príznak má skutočne miesto, ktoré sa mu pripisuje. Matricu A. P. Sobolevej pokladajú len za príznakový priestor, v rámci ktorého sa formujú reálne slovotvorné významy, a zdôrazňujú, že významová štruktúra odvodeného slova je výsledkom vzájomného vplyvu kategoriálneho významu a individuálneho významu sufixu, resp. formantu. Tento vzájomný vplyv sa však realizuje rozličnými spôsobmi, preto vo významovej štruktúre možno zisťovať rozličné zložky.

Na záver treba povedať, že štúdie zaradené do zborníka podávajú mnohostranné osvetlenie sémantickej problematiky, pričom je prirodzené, že pohľad jednotlivých autorov nie je ešte zladený. Napokon aj v úvode sa na to výslovne upozorňuje. Nie je jediná ani metóda výkladu: raz sa analyzujú doterajšie teórie, resp. mienky lingvistov, ktorí sa zaoberali sémantikou, inokedy sa autori opierajú o vlastné výsledky, alebo podrobnejšie rezumujú výsledky sovietskych bádateľov (najmä v otázke slovotvorného významu, ale tu práve sovietska slovotvorná teória získava čoraz väčší priestor vo svete). Všetky štúdie však spája jednotné úsilie dopracovať sa k teoreticky odôvodneným a všeobecnejšie platným záverom v oblasti sémantiky.

J. Horecký

LAMPRECHT, A.—ŠLÓSAR, D.—BAUER, J.: *HISTORICKÝ VÝVOJ ČEŠTINY*. 1. vyd. Praha. Státní pedagogické nakladatelství 1977. 312 s.

Do bohatého radu vysokoškolských učebníc a príručiek pribudla nová a veľmi pekná knižka o vývine češtiny: je to vlastne historická gramatika češtiny, pretože obsahuje iba hláskoslovie, tvaroslovie a skladbu. Chýba podrobnejší výklad o vývine slovnej zásoby, hoci v úvodných kapitolách sa správne konštatuje, že vývin slovnej zásoby do značnej miery je priam zrkadlovým obrazom vývinu spoločnosti a obrazom zmien v materiálnej i duchovnej kultúrnej sfére. Slovná zásoba je osobitným plánom vo výstavbe jazyka a má aj osobitný vývin: azda v ďalšej príručke sa podarí skúsenému tímu bohemistov nakresliť taký výstižný obraz o vývine českej lexiky, aký máme pred sebou o vývine ostatných plánov — hláskoslovía, tvaroslovía a skladby. Treba povedať, že sa v recenzovanej učebnici venuje takmer presná tretina každej z uvedených rovín jazykovej stavby, hoci materiál sama takéto členenie textu nijako neodôvodňuje. Z toho potom vyčodí nerovnako hlboký ponor do matérie samotnej, aj do teoretickej výzbroje, a samozrejme aj nerovnaký charakter textu o hláskosloví a tvarosloví na jednej strane a o skladbe na druhej strane.

V kapitolách o vývine formálnej stránky jazyka sa podáva výber z prebohatej a takmer neprehľadnej zásoby jednotlivých faktov a javov, pričom sa problémovej stránke venuje pomerne malá pozornosť.

Naproti tomu v kapitolách o vývine skladby sa zoznamujeme nielen s osudmi jednotlivých vetných a súvetných konštrukcií, ale aj s motiváciou jednotlivých javov a so sémantickou analýzou zmien. Táto nerovnomernosť je síce na škodu jednotlivej výstavby učebnice, ale na druhej strane nabáda vysokoškôľákov rozmyšľať o spôsobe zmien v syntaxi, o význame sémantiky (aj lexikálnej sémantiky) pre syntaktické konštrukcie a pre ich vývin.

Recenzovaná knižka má naozaj charakter učebnice: dá sa predpokladať, že priemerný študent bude sa z tejto knižky môcť naučiť všetko podstatné z historickej gramatiky češtiny. Je to vážna konštatácia, lebo všetky predchádzajúce príručky boli skôr vedeckými prácami, a preto mali väčší význam ako pomôcky vo výskume, a nie ako učebné texty.

Osobitne treba s uznaním konštatovať, že sa príslušná odborná literatúra cituje veľmi starostlivo, hoci v úspornom výbere a vždy so zvláštnym zreteľom na novšie závažné knižné aj časopisecké monografie. Isteže sme si všimli, že sa tu uvádzajú aj najvýznačnejšie príspevky slovenských autorov.

Podobná učebnica slovenskej historickej gramatiky je iba hudbou ďalekej budúcnosti.

J. Ružička

SBORNÍK PRACÍ FILOSOFICKÉ FAKULTY BRNĚNSKÉ UNIVERSITY. Řada jazykovědná A 24. Red. A. Lamprecht. Brno, Universita J. E. Purkyně 1976. 127 s.

Keď redaktori a autori tohto zborníka zamýšľali pripomenúť ním sedemdesiate narodeniny prof. K. Ohnesorga, iste netušili, že bude vlastne spomienkou na jeho náhlu smrť. Pravda, aj v tejto situácii je zborník skromnou pripomienkou života a práce tohto skúseného bádateľa, obetavého učiteľa a predovšetkým vynikajúceho človeka a priateľa.

Pri hodnotení zborníka treba pripomenúť predovšetkým štyri základné štúdiá, ktoré dávajú tvár tomuto číslu a zároveň výstižne reprezentujú pracovné záujmy a výsledky pracovníkov brnenskej univerzity v oblasti jazykovedy.

Je to predovšetkým štúdiá A. Lamprechta o indoeurópskom konsonantizme, v ktorej autor na základe zistení a záverov nostratickej teórie osvetľuje pôvodnú podobu indoeurópskeho konsonantizmu. Opierajúc sa o bohatý a presvedčivý materiál z rozličných indoeurópskych, ale aj neindoeurópskych jazykov, autor rozvíja tézu, že nostratické glotalizované konsonanty *p t k* sa zmenili na neznelé *p' t' k'*, takže namiesto doteraz tradovanej trojice *p b dh* by bolo výhodnejšie predpokladať triádu *p' p b*. Podobne možno predpokladať, že štyri nostratické laryngály splynuli v jedinú indoeurópsku laryngálu *H*, ktorá sa neskôr rozštiepila na tri laryngály *HH' H''*. Ak sa prijme tento výklad, nebude treba predpokladať pre vývin indoeurópskeho konsonantizmu napr. zákony germánskeho posúvania.

Aj štúdiá A. Erharta o vývine slovesného systému v germáncine patrí do okruhu klasickej indoeuropeistiky. Autor tu vlastne rozširuje — a to úspešne — svoje výklady o vývine baltoslovanskej a latinskej flexie na germánske jazyky. Predpokladá, že v prvej vývinovej fáze splynulo staré perfektrum s aoristom alebo s prázentom, kým v ďalších fázach išlo o splyvanie iteratívnych a neiteratívnych útvarov. Na rozdiel od latinčiny a slovenčiny, kde vzniklo nové imperfektrum pri primárnych slovesách, v germáncine tento vývin nenastal. Ak sa prijme tento výklad, posilní sa teória o pôvodnej jednote indoeurópskych jazykov v Európe.

Príspevkom k dlhej brnenskej tradícii výskumu detskej reči je štúdiá J. Pačesovej o deiktických kategóriách v reči českého dieťaťa. Na základe vlastného výskumu autorka zachytáva a komentuje vývin používania ukazovacích a osobných zámen, ako aj prísloviak času a miesta, ktoré fungujú ako deiktické prostriedky. Svoje výsledky konfrontuje so stavom v iných európskych jazykoch.

D. Šlosar skúma vývin protikladov slovesných kmeňov od 13. storočia po dnešok. Analýzou bohatého materiálu dochádza k presvedčivému záveru, že protiklady lexikálneho charakteru postupne ustupovali a rozvíjali sa protiklady vidu a spôsobu slovesného deja. S týmto vývinom súviseli aj formálne zmeny,

napr. oslabil sa význam *i*-kmeňov a výrazne sa rozšírilo pole pôsobnosti *a*-kmeňov, najmä vďaka podobám *-ova-* a *-va-*.

Oblasti tvorenia slov sa týka aj príspevok E. Uhrovej a F. Uhra o predponových slovesách v Jungmannovom slovníku. Tematicky zaujímavá je štúdia A. Kelíškovéja o latinčine J. E. Purkyně.

V rubrike rozhľady je výklad A. Vaška o príprave karpatského jazykového atlasu, v rubrike recenzií a referátov je päť recenzií o niektorých zaujímavých dielach. Z malého rozsahu rubriky si však nemožno urobiť dostatočný obraz o zameraní rubriky, ani o výbere recenzovaných prác. Zdá sa, že v zborníkoch tohto typu nemajú recenzie a referáty vlastný zmysel, ak len nejde o obširnejšie výklady a kritické spracovanie základných diel svetovej lingvistickej literatúry.

Vcelku však treba povedať, že brnenský zborník výberom autorov a ich metodologickou vyhranenostou je vítaným článkom v československej jazykovede.

J. Horecký

VACHEK, J.: *SELECTED WRITINGS IN ENGLISH AND GENERAL LINGUISTICS*. Praha, Academia 1976. 451 s.

Ako prezradza už sám názov zobraňovaných spisov profesora Josefa Vachka, popredného českého lingvistu, autor sa väčšinou zaoberal problematikou anglickej a všeobecnej jazykovedy. Výsledky čiastkových výskumov uverejňoval v rozličných časopisoch a zborníkoch, z ktorých mnohé sú dnešnému čitateľovi nedostupné. Vydaním zozbieraných štúdií pôvodne už vydaných v angličtine, ako aj niektorých štúdií preložených do angličtiny pre recenzovaný zborník, sa takto výsledky takmer štyridsaťročného výskumu stali prístupnými nielen našmu čitateľovi, ale aj odborníkom v zahraničí.

Štúdie a články v zborníku sú rozdelené do štyroch častí podľa skúmanej problematiky: všeobecná fonológia, problémy všeobecnej lingvistiky, anglická fonológia, vybrané problémy z angličtiny. Zborník uvádza Firbasova stať o práci J. Vachka vo všeobecnej lingvistike a anglistike, uzatvára ho menný a vecný register.

Vo fonológii vychádza J. Vachek z pozície Pražskej školy. Svojou definíciou základnej jednotky fonémy prepracúva definíciu školy; zdôrazňovaním sémantických kritérií sa zároveň dostáva do protikladu s ostatnými fonetickými školami, napríklad s Jonesovým chápaním fonémy bez vzťahu k jej významovo rozlišovacej schopnosti.

J. Vachek analyzuje *i*-ové a *u*-ové diftongy z hľadiska zvukového aj funkčného a charakterizuje ich — na rozdiel od českých diftongov, ktorých obidve zložky sú pomerne pevne bifonemické — ako kľzavé alebo pohybové (glides) a monofonemické. J. Vachek sa ďalej zaoberá problémami historickej fonológie, vývinom jednotlivých hlások v angličtine, ktoré sa dostali z centra na perifériu. Vychádza z predpokladu, že jazyk, a teda aj jednotlivé roviny jazyka sú otvoreným systémom; príčiny nerovnováhy systému hľadá vo všetkých rovinách jazyka, nielen vo fonologickej, ktorej materiál analyzuje.

Funkčnú a štrukturalistickú koncepciu jazyka Pražskej školy J. Vachek uplatňuje nielen na fonologickej rovine, ale aj na vyšších rovinách. Napr. v habilitačnej práci *Obecný zápor v angličtině a češtině anglické sloveso chápe ako neutrálnu zložku nadobúdajúcu negatívnosť*, resp. pozitívnosť iba v kontexte. Zaoberá sa problémami spojenými s analytickým charakterom modernej angličtiny, ako je komplexná kondenzácia, tzv. posesívny pád. Svoj výskum kladie na porovnávaciu bázu, takže pri skúmaní jednotlivých javov skúma interakciu všetkých jazykových rovín dvoch odlišných jazykových typov — angličtiny a češtiny.

J. Vachek sa zaoberá problémami písaného jazyka, čo ho priviedlo k funkčnej definícii obidvoch podôb jazyka, písanej a hovorenej. Funkcia písanej normy je podľa J. Vachka statickou reakciou na daný popud, kým funkcia hovorenej normy spočíva v dynamickej reakcii na daný popud a na rozdiel od písanej normy vyjadruje nielen komunikatívny, ale aj emotívny aspekt.

Jazyk chápe J. Vachek ako spoločenský jav, ktorý nemožno oddeliť ani pre výskumné ciele od mimojazykovej reality. Vzájomným pôsobením jazyka a mimojazykovej skutočnosti možno vysvetliť istú „ochotu“ jazyka dať sa ovplyvniť cudzími kompatibilnými jazykovými systémami.

V práci J. Vachka je zrejme neúnavné úsilie o propagáciu, rozširovanie progresívnych výsledkov Pražskej školy, najmä myšlienok iniciátora tejto školy V. Mathesiusa. Jazykovedci a najmä anglisti privítajú zobraňé spisy, lebo v objemnom zborníku nájdú pokoje to najlepšie, čo profesor J. Vachek počas niekoľkých desaťročí vytvoril.

E. Ružičková

BEREZIN, F. M.: *ISTORIJA LINGVISTIČESKICH UČENIJ*. 1. izd. Moskva, Vysšaja škola 1975. 304 s.

Berezina kniha je zaujímavým pokusom o analytický rozbor jazykovedných smerov od najstarších čias až dodnes, o hodnotiaci postoj autora k jednotlivým vedeckým teóriám a koncepciám. Zachytáva veľmi rozsiahle historické obdobie — rozvoj jazykovedy od vzniku vedy o jazyku v starej Indii až po súčasnú sovietskú jazykovedu a poukazuje na to, ako prebiehal ostrý boj rozličných koncepcií a k akým výsledkom viedol.

Kniha je rozdelená do 14 kapitol, v ktorých je evidentný dialektikomaterialistický prístup k riešeniu problémov a ktoré dokumentujú schopnosť autora riešiť všeobecnojazykovedné problémy z marxistického hľadiska. Autor si stanovil za cieľ presne vymedziť úlohu a miesto ruskej a sovietskej jazykovedy vo svetovom lingvistickom procese. Jednotlivé lingvistické smery skúma vždy v súlade so súčasnými teóriami jazykovedných škôl v Rusku a Sovietskom zväze, ktoré v dejinách jazykovedy zohrali významnú a pokrokovú úlohu. Je napríklad známe, že súčasná americká lingvistika sa prakticky len teraz dostáva k systematickejšiemu riešeniu takých otázok, ako je vzťah synchronie a diachronie, vzťah jazyka a spoločnosti, sociolingvistika, spätosť fonetiky a fonológie, teória významu atď., ktoré sú už dávno predmetom sovietskej jazykovedy. Napríklad otázky vzťahu jazyka a spoločnosti boli stredobodom pozornosti sovietskych lingvistov už v druhej polovici 20. rokov tohto storočia, kým sociolingvistika sa začala rozvíjať v USA až začiatkom 60. rokov. Berezin je však ďaleko od toho, aby znižoval úlohu západoeurópskych lingvistov v celkovom procese rozvoja vedy o jazyku. Chce predovšetkým zdôrazniť prínos predchádzajúcich pokolení ruských a sovietskych vedcov pre dnešnú jazykovedu.

Predmetom prvej kapitoly (s. 5—16) sú začiatky jazykovedy v starej Indii, ako aj grécko-rímska a arabská jazykoveda. Autor nás v tejto časti aspoň stručne oboznamuje s najdôležitejšími predstaviteľmi uvedených období a s ich teoretickými postojmi. Jednako si však myslíme, že by bolo užitočné väčšmi zdôrazniť význam Paniniho diela i celej starej indickej jazykovedy, ktorú možno pokladať za zdroj viacerých koncepcií modernej európskej jazykovedy.

Grécko-rímska jazykoveda mala podľa Berezina najsiilnejší vplyv na rozvoj jazykovedného myslenia všetkých súčasných európskych národov. Chýba nám však zmienka o gréckom filozofovi Epikurovi, o jeho významnom prínose v chápaní vzniku a rozvoja ľudskej reči ako vývinového procesu. O jeho teórii polygenézy vzniku ľudskej reči sa opiera aj dnešná marxistická jazykoveda.

Od začiatkov jazykovedy Berezin prechádza k lingvistike 14.—18. stor., t. j. k obdobiu, keď sa tento vedný odbor ešte iba začínal konstituovať a keď sa rozpracúvali základné otázky filozofie jazyka. Väčšina príručiek so všeobecnolingvistickým zameraním je v tomto smere orientovaná dosť jednostranne: mimoriadny dôraz sa kladie na filozofické gramatiky typu *Port-Royal*, zdôrazňuje sa prínos Descarta, Vica, Rousseaua atď., Berezin však poukazuje na to, že nemožno nebrať do úvahy aj významnú činnosť M. V. Lomonosova a A. N. Radiščeva. Lomonosov bol zástancom teórie spoločenského charakteru jazyka, z materialistických pozícií objasňoval základné problémy filozofie jazyka svojej doby a jeho činnosť bola veľkým prínosom pre rozvoj gramatického a štylistického skúmania jazyka, skúmania slovnej

zásoby a pod. Pre mnohých lingvistov sú málo známe bádania Lomonosova v oblasti historickej a porovnávacej jazykovedy.

Začiatok 19. stor. sa obvyčajne charakterizuje ako prelomová etapa vo vývine jazykovedy, podstatne sa rozširuje okruh skúmania živých jazykov a vypracúvajú sa exaktné bádateľské metódy. Aj v tomto smere sa úloha ruských vedcov odsúvala do úzadia. Takí lingvisti ako G. S. Lebedev, I. Ornatovskij, I. S. Rižskij, I. F. Timkovskij, L. Jakob, A. Ch. Vostokov a iní dlho zostávali neznámymi, alebo vystupovali len ako epigóni už vytvorených teórií. Zaujímavý je prehľad kritických hodnotení lingvistico-filozofického systému V. Humboldta N. G. Černyševským a A. A. Potebnom (s. 61—64).

Do osobitnej kapitoly je vyčlenená jazykoveda v Rusku v 30. až 60. rokoch 19. stor. (F. I. Buslajev, V. I. Daľ, I. I. Sreznjevskij), názory ruských revolučných demokratov o jazyku a jazykovede, Kazanská škola (Baudouin de Courtenay, N. V. Kruševskij, V. A. Bogorodickij), lingvistická koncepcia F. F. Fortunatova, A. A. Potebnu a i. Berezín zdôrazňuje aj význam A. A. Šachmatova, F. F. Fortunatova a M. M. Pokrovského pre rozvoj jazykovedy. Veľkú pozornosť venuje L. V. Ščerbovi, V. V. Vinogradovovi a celej sovietskej jazykovede (kapitola 14).

V 11. kapitole autor analyzuje teóriu F. de Saussura, ktorá mala značný vplyv na mnohých predstaviteľov modernej jazykovedy. Berezín v tejto kapitole rozoberá a hodnotí základné Saussurove dichotómie a postuláty: jazyk a reč, jazyk ako systém, jazykový znak, synchronia a diachronia, vnútorná a vonkajšia lingvistika. Poukazuje na to, že niektoré Saussurove tézy boli známe aj ruským jazykovedcom. Saussure sa nepochybné opieral aj o práce Kruševského a Baudouina de Courtenay.

Saussurova teória mala vplyv predovšetkým na štrukturalistické jazykovedné školy. Významné postavenie v modernej jazykovede zaujíma Pražská škola (s. 215—232), známa predovšetkým funkčným prístupom k jazykovým faktom a vypracovaním ucelenej teórie modernej fonológie.

Berezín sa stotožňuje s V. A. Zvegincevom a ostatnými sovietskymi jazykovedcami v hodnotení glosematiky (s. 233—248). Túto teóriu kritizuje pre jej formalistický prístup a odtrhnutosť od konkrétnych jazykových faktov. Glosematika nadviazala práve na abstraktné a formálne prvky Saussurovej teórie znaku a čiastočne aj pod vplyvom symbolickej logiky sa usilovala vytvoriť veľmi abstraktnú všeobecnú teóriu jazyka.

Tretí variant štrukturalizmu, americká deskriptívna lingvistika (s. 248—266), nedáva odpoveď na otázku, ako funguje jazyk, umožňujú ho iba opísať do istého stupňa.

Osobitnú pozornosť venuje Berezín vzťahu medzi rôznymi typmi štrukturalizmu, čo majú spoločné a čím sa navzájom odlišujú (s. 263—266). Porovnávacia analýza štrukturalistických smerov ukazuje, že je medzi nimi viac rozdielov ako zhôd. Dá sa to vysvetliť tým, že formovanie týchto smerov prebiehalo v rôznych krajinách za nerovnakých spoločenských a kultúrno-historických podmienok a vedeckých tradícií. Ako zdôrazňuje Berezín, všetky štrukturalistické smery vniesli svoj vklad do rozvoja súčasnej jazykovedy. Predovšetkým ukázali na nedokonalosť starých metód lingvistického bádania a dali podnet pre vznik nových metód analýzy. Štrukturalisti si však nedokázali vytvoriť jednotnú pojmovú sústavu, v dôsledku čoho tie isté objekty a postupy sa pomenúvali diferencovane, kým naopak celkom rozdielne javy sa stotožňovali. To znamenalo v podstate izoláciu štrukturalistických smerov, rozbitie ich úsílí a utvorenie samostatných teórií, v mnohom od seba celkom odlišných.

F. M. Berezín vo svojej knihe kriticky analyzuje názory jazykovedcov a koncepcie jednotlivých lingvistických škôl z pozícií dialektického materializmu. Jeho monografia môže slúžiť aj prakticky ako veľmi potrebná a vhodná učebná pomôcka pre poslucháčov vysokých škôl.

L. Trup

Jedenásty zväzok edície *Bibliotheca Phonetica* je venovaný prácam členov Letnej školy lingvistiky na Michiganskej univerzite, ktorej zakladateľom a riaditeľom je Kenneth L. Pike. Ako sa naznačuje v titule, ide prevažne o práce zo suprasegmentálnej oblasti. Zväzok sa tematicky člení na šesť častí: I. Všeobecná teória (s. 4—44), II. Afrika (s. 45—56), III. Mexiko (s. 57—172), IV. Nová Guinea (s. 173—195), V. Peru (s. 196—226), VI. Vietnam (s. 227—241).

Prvá časť je dobrým prehľadom teórie i praktickej orientácie Pikeovej školy. K. L. Pike a jeho žiaci ako poslední predstavitelia bloomfieldovskej, resp. novobloomfieldovskej školy nadväzujú na Bloomfielda aj tematicky. Predmetom ich výskumu sú početné americkoindiánske jazyky a nárečia, z ktorých mnohé sú ešte aj dnes takmer neznáme.

Hoci pobloomfieldovská americká jazykoveda sa vyznačuje istou jednotou a súdržnosťou, medzi jednotlivými predstaviteľmi sa vyskytujú aj zásadné odlišnosti. K. L. Pike patrí medzi menej klasických novobloomfieldovcov: nebojí sa pracovať s významom, fonologické systémy zostavuje aj s ohľadom na tzv. *native reaction*, netrvá na striktnom oddeľovaní fonológie a gramatiky atď. Na druhej strane sa usiluje o „exaktnú“ jazykovedu bez „mentalistickej“ terminológie. Ako behaviorista jazyk neopisuje samostatne, ale v rámci ľudskej činnosti vôbec. Teóriu, podľa ktorej každá cieľavedomá činnosť človeka má rovnaké bázoové štruktúry, takže možno pri ich opise používať rovnakú techniku analýzy, detailne vykladá najmä v knihe *Language in Relation to Unified Theory of the Structure of Human Behavior* (výťah z nej sa odtláča v zborníku na s. 6—10).

K. L. Pike, autor knihy *The Intonation of American English* (1945), prináleží k tým americkým lingvistom (ako takmer celý novobloomfieldovský smer — G. L. Trager, H. L. Smith, Ch. F. Hockett, H. A. Gleason a iní), ktorých Európania nazvali „optimistami“ (na rozdiel od domácich európskych jazykovedcov — „realistov“). Väčšina amerických lingvistov opisuje totiž vetnú intonáciu v podobe diskretných jednotiek ako suprasegmentálne fonémy alebo „nadstavované“ fonémy (superimposed phonemes), ktorými sú tri alebo štyri tónové stupne (pitch levels) a obyčajne tri terminálne kontúry. Rovnako aj Pike (*On the Grammar of Intonation*, s. 33—44) rozlišuje štyri tónové stupne, ktoré môžu byť klesajúce, stúpajúce, klesavo-stúpajúce, stúpavo-klesajúce a rovné. Stačí určiť tónové stupne na začiatku a na konci obrysov (contours) a v komplikovanejších prípadoch ešte na mieste, kde dochádza k výraznejšej zmene. Potom napr. tónové stupne 3—4 znamenajú „mierne odporovanie“, 1—4 „údiv“ atď. Tento náhľad, vychádzajúci z predpokladu vertikálnej a intervalovej segmentovateľnosti kontinuálneho priebehu základného tónu ľudského hlasu, sa experimentálne potvrdiť samozrejme nedá. V kontinuálnom tónovom priebehu, ktorý vytvára zvuková reč, tón nepretrvávajúca dlhšie na určitej tónovej výške ako v rámci slabiky. Hlas prechádza istou frekvenčnou oblasťou, ale nevytvára tónové stupne. Preto ani nemožno hovoriť o intervaloch zodpovedajúcich hudobnej systematike. Ako sa ukazuje, aj vzťah najvyššieho a najnižšieho bodu tónového priebehu je „iracionálny“ (O. von Essen). Konceptiu tónových stupňov americkej jazykovedy treba preto označiť za impresionistickú.

Pike pokladá jazyk za sústavu troch hierarchií, fonologickej, lexikálnej a gramatickej (s minimálnymi jednotkami fonémou, morfémou a tagmémou), z ktorých každá má viac systémov. Je tej mienky, že skúmaný materiál najprv treba opísať v rámci jedného systému, v analýze však treba pokračovať v iných rovinách. Tieto ďalšie systémy sa určujú fonematicky a distribučne, ale aj „reakciami informantov“. Ako príklad sa uvádza mazatečtina, kde v domácich slovách /t/ a /d/ sú nesignifikatívnymi variantmi jednej fonémy. Ale v slove *siento* (sto), ktoré je prevzaté zo španielčiny (*ciento*), sa vyslovuje ako *t*, čím sa do jazyka uvádza kontrast medzi /t/ a /d/. Napriek tomu pre nositeľov jazyka ostávajú vo všeobecnosti variantmi.

Pike sa z hľadiska svojej teórie zaoberá aj otázkou slabiky. Rozlišuje fonetickú a fonologickú slabičnú jednotku. Fonetickú slabiku definuje pomocou sonórneho vrcholu a pod fonologickou slabikou chápe štruktúrnú jednotku, ktorá najlepšie slúži na opis foném v danom jazyku. Z konkrétnej analýzy vidieť, že

Pikovo ponímanie fonologickej slabiky je blízke morfému. Spomeňme tu aj jeho pojem hyperfonéma, ktorou však na rozdiel od moskovskej fonologickej školy označuje fonematický kontext, t. j. slabíku, slovo atď., v ktorom sa skúma správanie sa „minimálnej beharvionémy“ — fonémy. Ako príklad na nezhodu medzi fonetickou a fonologickou slabikou Pike uvádza mixtecké slovo (*nda*.) Aj foneticky aj fonologicky je disylabické, no foneticky sa rozčleňuje na (*n-da*.), fonologicky na (*nda-a*).

V zborníku je aj štúdia *Immedian Constituents in Mazateco Syllables* (s. 62—83), ktorú K. L. Pike napísal spolu s E. Pikovou. Na slabíku sa tu aplikuje analyticko-syntaktický princíp analýzy na bezprostredné zložky. Pri tomto type analýzy sa zvyčajne veta člení postupne na menšie časti, až kým sa neobjaví schematický obraz hierarchie bezprostredných zložiek. Napríklad veta *Peter's big brother goes to school* vyzera v zápise pomocou zátvoriek takto: ((*Peter's(big brother)*) (*goes*) *to school*)). Tejto analýze, založenej viac-menej na intuitívnych vzťahoch medzi vetnými členmi, sa vyčíta väčšia sloboda v členení najmä pri prvom kroku.

Za najhodnotnejšiu časť Pikových prác možno pokladať teoretické rozpracovanie analýzy tónových jazykov, rovnako ako aj konkrétne výskumy na tomto poli (sám sa často zúčastňoval na terénnych výskumoch). Detailný opis tónových jazykov podal už v knihe *Tone Languages* (1948). Definoval ich ako jazyky, ktoré majú tón na každej slabike lexikálne signifikantný. Samozrejme, týmto určením sa spomedzi tónových jazykov vylučuje napr. srbochorváčtina, švédčina a litovčina, ktoré nespĺňajú univerzálne túto podmienku. Pike rozlišuje jazyky s registrovými tónovými systémami (register tone systems) a obrysovými tónovými systémami (contour tone systems). Delí ich ďalej na jazyky s čistými registrovými systémami, kde sa vyskytujú iba „rovné tonémy“ (level tonemes), a jazyky, kde sú okrem toho aj tóny, ktoré prechádzajú z jednej roviny do druhej. Možno ich však rozložiť na „rovné tonémy“, pretože ich kľzáva zložka (glide) nemá signifikantnú funkciu. Nie je to však možné pri jazykoch s obrysovými tónovými systémami, obsahujúcimi nerozložiteľné kľzavé zložky. (Tým sa Pikov opis líši od opisu R. Jakobsona, ktorý kľzavé zložky vždy rozkladal.) Pike svoju koncepciu tónových jazykov ilustruje v mnohých štúdiách zborníka najmä na materiáli dvoch tónových jazykov, mixtečtiny a mazatečtiny. Tieto dva jazyky sú predmetom rozboru aj iných autorov (E. V. Píková, L. Pankratz, L. E. Longacre, C. M. Gowann, D. G. Gudchinsky a i.). Ostatné americkoindiánske jazyky podrobujú analýze ešte E. V. Píková, F. Robbins, M. Warkentin, G. Scott, W. Kindberg, D. Thomasová, D. Gradin.

Z dvadsiatich dvoch štúdií, odtlačených v tomto zväzku, sa pod viac ako polovicu podpísal K. L. Pike (ako autor alebo aspoň spoluautor). Aj to je dôvod, prečo sme zamerali pozornosť výlučne na jeho práce. Zborník je však dobrou príležitosťou spoznať aj ostatných členov tejto školy, neobmedzujúcich sa, samozrejme, iba na pasívnu aplikáciu teórie rozpracovanej K. L. Pikom alebo na opakovanie jeho analyzačných procedúr. Píkova škola sa zaraďuje do frontu svetovej lingvistiky, usilujúcej sa o stále primeranejšie formy opisu živých jazykov, o hlbšie preniknutie do mechanizmov jazyka. Významnú rolu tu môže zohrať aj ďalší výskum málo preskúmaných alebo vôbec nepreskúmaných jazykov.

S. Ondrejovič

ZASADNUTIE MEDZINÁRODNEJ KOMISIE PRE FONETIKU A FONOLÓGIU SLOVANSKÝCH JAZYKOV

V Prahe sa v dňoch 14.—16. novembra 1977 konalo zasadnutie Medzinárodnej komisie pre fonetiku a fonológiu slovanských jazykov pri Medzinárodnom komitáte slavistov. Na programe pracovného rokovania boli otázky slovanskej akcentológie.

Popri všeobecne formulovanej prednáške M. Romportla sa v referátoch venovala pozornosť analýze niektorých akcentologických javov v ruštine (L. Zlatoustova), v bulharčine (I. Lekov, D. Tilkov, T. Bojadžiev), v lužickej srbčine (H. Faska, J. Hůrková), v srbochorváčtine (A. Peco), v slovinčine (J. Toporišič), v češtine (P. Janota, Z. Palková) a v slovenčine (L. Novák: *Akcentovanie proklitik*

v strednej slovenčine; J. Sabol: *Tendencie prízukovania jednoslabičných predložiek v spisovnej slovenčine*). J. Siatkowski hovoril o prízukových zmenách v kašubčine od čias bádania Lehra-Splawínskeho. **Výmena názorov, polemický tón a všestranné dopĺňanie a rozvádzanie myšlienok z referátov boli znakmi bohatej diskusie.**

Na zasadnutí sa prediskutovali závažné metodologické a metodické otázky skúmania prízuku v slovanských jazykoch. Konštatovalo sa s istou dávkou skepsy, že prízuk je zložitý jazykový fenomén a že pri jeho vymedzení narážame na určité ťažkosti. To, čo príslušník jedného slovanského národa vníma ako prízuk, príslušník iného slovanského národa môže vnímať — na pozadí vlastnej fonologickej štruktúry — ako iný suprasegmentálny jav (M. Romportl). Prízuk pri tomto vnímaní však nestojí izolovane; každý zvukový jav z iného jazyka prechádza „sitom“ fonologického systému príslušného „percipujúceho“ jazyka (A. Skaličková). Napriek ťažkostiam pri vymedzovaní prízuku predsa len má tento jav v jednotlivých jazykoch spoločného menovateľa — ide pri ňom o nejakú „prominenciu“ slabiky (F. Daneš).

Uvedená „prominencia“ slabiky vyplýva z konfigurácie troch základných zložiek prízuku ako komplexného zvukového javu — času, intenzity a frekvencie. Dôležité je preskúmať, ktorá z uvedených zložiek je pri percepcii prízuku v jednotlivých jazykoch rozhodujúca.

Metódy výskumu prízuku môžu byť rozličné: analýza prízuku pomocou percepčných testov, skúmanie jeho akustickej štruktúry, jeho vnímania v slovách so sémantickou náplňou, ale aj pri preskupovaní slabík (experimenty L. Zlatoustovej, D. Tilkova, P. Janotu) a i.

Rokovanie jednoznačne potvrdilo univerzálnu zákonitosť, že nijaký jazykový jav, a teda ani prízuk, nefunguje v reči izolovane, ale v súčinnosti s ostatnými jazykovými prvkami. Prízuk totiž vnímame ako relatívnu vlastnosť slabiky v porovnaní s ostatnými slabikami v rámci slova (taktu), pričom pri stvárnňovaní komunikatívnych jednotiek prirodzene ľahko prechádza do vetnej aktualizácie — dôrazu (J. Sabol). **Myšlienka o potrebe skúmať prízuk aj vo vetných súvislostiach, pozorovať jeho prerastanie do dôrazu, sa rozvíjala vo viacerých príspevkoch (F. Daneš, J. Hürková, L. Novák, J. Sabol, Z. Palková, M. Romportl). Pri fungovaní prízuku má totiž — možno viac ako pri iných zvukových javoch — veľký význam okolie, kontext (J. Toporišič, A. Peco), najmä ľavá strana textu (J. Sabol, M. Romportl).**

Z ďalších otázok sa na zasadnutí komisie venovala pozornosť vzťahu diachrónie a synchronie akcentologických javov a problematike skúmania prízuku v jeho vývinovom priereze. M. Romportl rozvinul svoju staršiu tézu o historickej prvotnosti prízukovania penultimy v západoslovanských jazykoch. L. Novák zasa na pozadí širokých jazykovozemepisných súvislostí presadzoval myšlienku o primárnosti prízuku na prvej slabike. Pripomenulo sa, že pri vývinovom i synchronickom prieskume prízuku môže byť dobrou oporou aj umelecká viazaná reč (M. Romportl, J. Hürková, J. Sabol).

M. Romportl vyslovil požiadavku regulovať termíny v akcentológii (napr. pojem „intonácia“).

Zasadnutie komisie malo vysokú odbornú úroveň. Hoci sa nad ním vznášal opar zdravej skepsy pri skúmaní akcentologických javov, predsa len naznačilo závažné metodické a metodologické impulzy pri analýze suprasegmentálnych javov daných najmä silovou moduláciou hlasu a ukázalo aj sľubné výsledky čiastkového výskumu. Výsledky rokovania sú aj pre slovenskú akcentológiu všestranným bádateľským prínosom a povzbudzujúcim podnetom.

J. Sabol

Березин, Ф. М.: История лингвистических учений. Л. Труп	100
Исследование тона и интонации. С. Ондрейович	102
Совешание Международной комиссии по фонетике и фонологии славянских языков. Я. Сабел	103

CONTENTS

Two important anniversaries	3
Ján Horecký: Some questions of conception of the Marxist linguistics	6
Svätoslav Mathé: Formalized language, its structure, application, and relation to the natural language	12
Viktor Krupa: A temporal and spacial coordinates of verb	24
Ján Kačala: The agential instrumental constructions	33
Gustáv Moško: Place of the semi-predicative constructions in syntax	48
Božena Švihranová: Causal relations in language	60
Irena Fischerová: A methodical procedures for the contrastive investigation of coordination	69
Ferdinand Buffa: On the different levels of the word-formation in the Slovak dialects	74

Review articles

Ján Horecký—Jozef Ružička: XII th International congress of linguists	79
--	----

Reports and reviews

The symposium on the Marxist linguistics at Olomouc. By J. Bosák	88
Prof. Jozef Štolc seventy years old. By J. Horecký	93
Bibliography of the writings of prof. Jozef Štolc for the period 1969—1977. By L. Dvonč	93
Principles and methods of semantic investigation. By J. Horecký	95
Lamprecht, A.—Šlosar, D.—Bauer, J.: A historical development of the Czech language. By J. Ružička	97
Journal of studies of the philosophical faculty of the university of Brno. By J. Horecký	98
Vachek, J.: Selected writings in English and general linguistics. By E. Ružičková	99
Berezin, F. M.: A development of trends in linguistics. By L. Trup	100
Studies in tone and intonation. By S. Ondrejovič	102
A session of the International committee for the Slavic phonetics and phonology. By J. Sabel	103

THE LINGUISTIC JOURNAL

of the Eudovít Štúr Linguistic Institute of the Slovak Academy of Sciences

Volume 29, 1978

Published semianually in 104 pp. by the VEDA, Publishing

House of the Slovak Academy of Sciences

Address of the Editorial Board:

884 16 Bratislava, Nálepková 26, Czechoslovakia

Subscriptions are obtainable from SLOVART Ltd., 800 00 Bratislava

Leningradská 11

*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Института языкознания им. Людовита Штура Словацкой академии наук

Том 29, 1978

Издается два раза в год на 104 стр.

VEDA, Издательство Словацкой академии наук

Адрес редакции: 884 16 Bratislava, Nálepková 26, Чехословакия

Подписки принимает SLOVART Ltd., 800 00 Bratislava, Leningradská 11

Redakčná rada:

J. Bosák (výkonný redaktor), K. Buzássyová, J. Horecký (hlavný redaktor), I. Kotulič,
Á. Kráľ, V. Krupa, F. Miko, E. Paulíny, Š. Peciar, J. Ružička, J. Sabol, E.
Sekaninová, V. Schwanzer, J. Štolc